

ક્રમબદ્ધપર્યાય

: લેખક :

ડૉ. હુકમચંદ ભારિલ્લ

: અનુવાદક :

બ્ર. વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહ
બી. એ. (ઓનર્સ), એસ. ટી. સી., રાષ્ટ્રભાષા રત્ન.

—: પ્રકાશક :—

પંડિત ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ

એ-૪ બાપુનગર જયપુર ૩૦૨૦૧૫.

गुजराती

प्रथम चार संस्करण : 15 हजार 600

पंचम संस्करण : 3 हजार

(2 अक्टूबर 1996)

योग : 18 हजार 600

हिन्दी

पाँच संस्करण : 37 हजार 400

अंग्रेजी

दो संस्करण : 4 हजार 200

मराठी

प्रथम संस्करण : 5 हजार 200

तमिल

प्रथम संस्करण : 1 हजार

कन्नड़

प्रथम संस्करण : 1 हजार

(हिन्दी, गुजराती, मराठी, तमिल तथा

कन्नड़ आत्मधर्म में प्रकाशित) : 15 हजार

महायोग : 82 हजार 400

मूल्य: दस रुपए

मुद्रक:

पार्वती प्रिन्टर्स

आदर्शनगर

जयपुर

विषयानुक्रमशुक्र

१. प्रकाशकीय	3
२. हिन्दी आवृत्तिनुं प्रकाशकीय	5
३. पोतानी वात	१
४. कर्मणद्धपर्याय : ओक अनुशीलन	११
५. कर्मणद्धपर्याय : डेटलाक प्रश्नोत्तर	८३
६. कर्मणद्धपर्याय : ओक मुलाकात	१२१
७. संदर्भ ग्रंथ-सूची	१३३
८. अलिप्राय	१३७

Thanks & Our Request

This shastra has been kindly donated by Dakshaben Sanghvi, Geneva, Switzerland who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

1) Great care has been taken to ensure this electronic version of [Krambaddh Pariyay \(Gujarati\)](#) is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version History

Version Number	Date	Changes
001	10 September 2008	First electronic version

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ “ક્રમબદ્ધપર્યાય” ગુજરાતી અનુવાદનું પ્રકાશન મુમુક્ષુઓ સમક્ષ પ્રસિદ્ધ કરતાં ઘણો હુષ્ થાય છે. આ ગ્રંથનું હિંદી પ્રકાશન પ્રથમ પં. ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર દ્વારા થયેલ છે. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્ર. ભાઈશ્રી વજુભાઈએ કરી આપેલ છે, તેમ જ ભાઈશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શાહે તપાસી આપેલ છે, જે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. લેખકના અન્ય પ્રકાશનોથી તેમ જ તેઓ પ્રસિદ્ધ પ્રવચનકાર હોવાથી હિંદી અને ગુજરાતી સમાજમાં તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તે કાર્યો દ્વારા વર્તમાન ધર્મ-પ્રભાવનામાં તેમનો ખૂબ મોટો ફાળો છે.

આ ગ્રંથના વિષય સંબંધી અત્રે વિશેષ નહિ લખતાં પોતે ‘પોતાની વાત’માં લખેલ લખાણ વાંચકગણને વાંચવા ભલામણ છે. તદઉપરાંત ભારતના અનેક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા લખી મોકલેલ છે, જે ઉપરથી આ ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને જરૂર ઉપયોગી થશે તે હેતુથી તેનું પ્રકાશન કરવામાં આવેલ છે.

દુકમાં જૈનદર્શનના મહાન સિદ્ધાંતો નિશ્ચય-વ્યવહાર, ઉપાદાન-નિમિત્ત વગેરેનું સૈદ્ધાંતિક અને તાર્કિક પ્રતિપાદન પણ લેખકે પોતાની શાયક શૈલીમાં અનેક લૌકિક સુગમ દષ્ટાંતો અને તર્ક-યુક્તિ દ્વારા કરેલ છે. જેથી મુમુક્ષુઓને અનેક નાનામોટા પ્રશ્નોનું સમાધાન મળે છે.

ડા. હુકમચંદળ ભારિલ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીના પ્રસિદ્ધ અનુયાયીઓ માંહેના એક છે અને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પાસેથી આ વિષય સાંભળ્યા પછી તેમના ધાર્મિક જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર થયો છે. જેનો ઉલ્લેખ તેમણે ‘પોતાની વાત’માં કરેલ છે. તે રીતે આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ ‘સમયસારના પ્રવચનો’ રૂપે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા અસાધારણ રીતે થયેલું છે. તેના ઉપર લેખકનું મૌલિક અનુશીલન સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તેવું છે અને પ્રકાશનને યોગ્ય છે તેવું અનુમોદન પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી ફરમાવે છે અને ‘આત્મધર્મ’ માસિકમાં લેખમાળા દ્વારા પ્રકાશન થયેલ છે.

॥

કન્નડ, મરાઠી અને તામિલ ભાષામાં આ ગ્રંથનો અનુવાદ થઈને દૂક સમયમાં પ્રકાશિત થશે. હિંદી, ગુજરાતી આત્મધર્મ માસિકમાં લેખમાળા રૂપે પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ છે. કન્નડ, મરાઠી અને તામિલ આત્મધર્મ માસિકમાં પણ આ લેખ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.

વધારેમાં વધારે મુમુક્ષુઓ લાભ લઈ શકે તે હેતુથી આ ટ્રસ્ટ તરફથી પહતર કિંમતના ૨૫% તેમજ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ તરફથી ઘટાડેલ કિંમતના ૨૦% મુલ્ય ઓછું કરવામાં આવેલ છે. આ સહયોગમાં શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ સોનગઢના અમે આભારી છીએ.

આ પુસ્તક ભાઈશ્રી કાંતિલાલ રામજીભાઈ મોટાણીના પરિવાર તરફથી ગુજરાતી આત્મધર્મના ગ્રાહકોને લેટ આપવામાં આવે છે, તે બદલ તેમને ધન્યવાદ.

આ ગ્રંથનું પ્રુફરીટીંગ ભાઈ વિપુલ મોટાણીએ કરી આપેલ છે, તેમજ સુંદર અને ત્વરિત છાપકામ શ્રી રમેશભાઈ ગીરધરલાલ દોશી, હેમંત પ્રધર્સ, મુંબઈ એ કરી આપેલ છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

લી. ટ્રસ્ટીગણ,

શ્રી વીતરાગ સત્ સાહિત્ય પ્રસારક ટ્રસ્ટ
ભાવનગર

તા. ૧૬-૪-૮૦

કૈશાબ મુઠ ૨, ૨૦૩૬

બુધવાર

શ્રી લાલચંદભાઈ અમરચંદભાઈ મોદી

ડો. હુકમચંદભાઈ ભારિંદલ

શ્રી શશિકાંતભાઈ મનસુખલાલ શેઠ

શ્રી હિરાલાલભાઈ ઠાલા

શ્રી માણેકચંદભાઈ ઠાલા

હિન્દી આવૃત્તિનું પ્રકાશકીય

જિનાગમનો સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ તથા મૌલિક સિદ્ધાંત ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ ઉપર ગંભીર વિવેચનના રૂપમાં પ્રસ્તુત પ્રકાશન સમાજના કર-કમળોમાં સમર્પિત કરતા અત્યંત હર્ષનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ સંપૂર્ણ જિનાગમમાં તો ચર્ચાયેલો છે જ, પરંતુ ગત અનેક વર્ષોથી તત્ત્વપ્રેમી સમાજમાં પણ ચર્ચાનો વિષય બનેલો છે. એનું શ્રેય આધ્યાત્મિક સત્પુરૂષ પુજ્ય શ્રી કાનજીસ્વામીને છે, જેમણે આ યુગમાં શ્રુતસમુદ્રનું મંથન કરીને ક્રમબદ્ધપર્યાય જેવાં અનેક રત્નો તો સમાજને આપ્યાં છે જ; સાથોસાથ નિશ્ચય-વ્યવહાર, નિમિત્ત-ઉપાદાન આદિ અનેક વિષયોં ઉપર આગમસંમત તથા યુક્તિ અને અનુભવની કસોટી ઉપર સત્યસિદ્ધ થયેલું વિવેચન પ્રસ્તુત કરીને સમાજમાં એક અભૂતપૂર્વ આધ્યાત્મિક ક્ષાન્તિનો શંખનાદ કર્યો છે.

અહીં એ વિચારણીય છે કે આખરે આ ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ શી ચીજ છે ? તથા એને સમજવાની શી આવશ્યકતા છે.

ક્રમબદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ સમજવાની આવશ્યકતા તો એનું સ્વરૂપ સમજવાથી જ સમજી શકાય છે. જગતની પ્રત્યેક સંતા ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્યાત્મક છે, પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પ્રતિસમય નવા પર્યાયનો ઉત્પાદ અને વર્તમાન પર્યાયનો વ્યય થતો રહે છે તથા દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપે કાયમ રહે છે.

વસ્તુના આ પરિણમનનો કોઈ સ્વભાવગત નિયમ છે કે અમે એમાં અમે ત્યારે ગમે તેવું પરિણમન કરી શકીએ ?

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ આ પ્રશ્નનું એકમાત્ર સમાધાન છે, અને તે એ કે પ્રત્યેક વસ્તુ એક નિશ્ચિતક્રમાનુસાર જ પરિણમિત થાય છે. કઈ વસ્તુમાં, કયા સમયે, કઈ પર્યાય ઉત્પન્ન થશે—એ નિશ્ચિત જ છે, માટે ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ વસ્તુના પરિણમનની વ્યવસ્થા છે. પ્રતિસમયની યોગ્યતાનુસાર, નિશ્ચિત ક્રમ

IV

પરિણમન થવાનો નિયમ જ ક્રમબદ્ધપર્યાય છે.

આ સંબંધમાં એવી જિજ્ઞાસા સહજ થાય છે કે, વસ્તુમાં થવા વાળાં પરિણમનના ક્રમને નક્કી કોણ કરે છે? અમને તો અમારી ઈચ્છા તથા પ્રયત્નાનુસાર વસ્તુનું પરિણમન દેખાય છે, એથી એમ કેવી રીતે માની લેવાય કે વસ્તુમાં આ સમયે જે પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ છે, એનું આ સમયે ઉત્પન્ન થવું અગાઉથી નિશ્ચિત હતું?

વસ્તુના ક્રમબદ્ધ પરિણમનના વિષયમાં ઉઠવા વાળી આ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે સર્વજ્ઞતાનો આધાર લેવો અનિવાર્ય થઈ જાય છે. નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર પરિણમન કોણે જોયું? એનું એક માત્ર સમાધાન આ જ છે— સર્વજ્ઞ જોયું; કારણ કે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પ્રત્યેક વસ્તુની ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનની સમસ્ત-પર્યાયો વર્તમાનવત્ જણાય છે તથા વસ્તુનું પરિણમન સર્વજ્ઞ દ્વારા જણાયેલ ક્રમાનુસાર જ થાય છે, નહીં તો સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન સમ્યક્ જ નહીં રહે.

સર્વજ્ઞતાના અરીસામાં વસ્તુના પરિણમનની ક્રમબદ્ધ વ્યવસ્થાને સહજ જાણી શકાય છે. અહીં એ વાત ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન વસ્તુના પરિણમનનો ક્રમ નિશ્ચિત કરવા વાળું નથી; નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર પરિણમન તો વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. કેવળજ્ઞાન તો માત્ર તે ક્રમનો જ્ઞાતા છે, જે ક્રમથી વસ્તુ પરિણમિત થાય છે.

સર્વજ્ઞ દ્વારા જણાયેલ ક્રમાનુસાર પરિણમન કરવાથી વસ્તુ કેવળજ્ઞાનને આધીન નથી થઈ જતી; તે તો પોતાને સ્વાધીન યોગ્યતાનુસાર જ પરિણમિત થાય છે. કેવળજ્ઞાનમાં તો તે પોતાના પ્રમેયત્વગુણને કારણે સહજ જણાય છે. આ રીતે સર્વજ્ઞતા અને ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં કારણ-કાર્ય સંબંધ ન હોતાં, સ્ત્રોતક-સ્ત્રોત્ય સંબંધ છે. સર્વજ્ઞતા ક્રમબદ્ધ-પરિણમનની જાપક છે, કારક નથી.

સમાજના લોકપ્રિય પ્રવચનકાર તથા ગૂઢચિંતક ડૉ. હુકમચંદ્ર ભારિસ્વ પોતાનાં પ્રવચનોમાં મુખ્યત્વે આ વિષય ઉપર વિવેચન કરતાં હતાં, જેને સાંભળીને મને એમ લાગતું હતું કે એક કલાકના પ્રવચનમાં બધાં પડખાએથી વિષય સ્પષ્ટ નથી થતો અને લિખિત રૂપમાં ન હોવાથી જેટલું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે, તે પણ કાપમ નથી રહેતું. એના માટે મેં બહુવાર

અમને વિનંતી કરી કે આ વિષયને સંબંધીત પડખાઓ લિપિબદ્ધ થાય તો જનસાધારણ પણ આ વિષયને સરળતાથી હૃદયંગમ કરી શકે.

ડોક્ટર સાહેબનું જીવન પણ ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’નું સ્વરૂપ સમજવાથી જ પરિવર્તિત થયું છે. જે તેમણે ‘પોતાની વાત’માં સ્પષ્ટ કયું છે. મારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરીને એમણે આ વિષય ઉપર ૫ જનન્યુઆરીની ૧૯૭૯ થી લખવાનું ચાલું કર્યું અને ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૯ થી આત્મધર્મમાં સંપાદકીપના રૂપમાં આ લેખમાળા ચાલુ થઈ. ૯ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૯ એ પ્રસ્તુત કૃતિ સંપૂર્ણ થઈ જે અત્યારે પુસ્તકના રૂપમાં જૈન સાહિત્યની અમૂલ્યનિધિ બનવા જઈ રહી છે.

ક્રમબદ્ધપર્યાયને સમજવામાં એકાન્ત નિયતવાદ તથા પુરૂષાર્થહીનતાનો ભય સર્વાધિક પાધક તત્ત્વ છે. એકાન્ત નિયતવાદથી ભયાક્રાંત લોકો કહે છે -જે બધું નિશ્ચિત માની લેવામાં આવે તો લોકમાં કાંઈ વ્યવસ્થા જ નહીં રહે. પછી અપરાધીને દંડ કેમ દેવાય? કારણ કે તે સમયે તેનાથી અપરાધ થવાનો જ હતો તેથી થયો, એમાં અપરાધીનો શો દોષ?

આ પ્રકારે થોડાં લોકોને વ્યવસ્થિત પરિણુમન સ્વીકાર કરવામાં અવ્યવસ્થા દેખાય છે. પરંતુ જે સમગ્ર-પરિણુમન વ્યવસ્થા ઉપર ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવે તો કાંઈ પણ અવ્યવસ્થા નહીં, પરંતુ સુંદરતમ વ્યવસ્થા ખ્યાલમાં આવશે.

જે અપરાધીથી ક્રમમાં અપરાધ થવો નિશ્ચિત છે, તો તેનો દંડ ભોગવવો પણ તો નિશ્ચિત જ છે? અજ્ઞાની ‘આમ જ થવાનું હતું’ની આડશ લઈને અપરાધ કરવાની છૂટી ઈચ્છે, પરંતુ દંડ મળવાના સમયે ‘દંડ મળવાનો જ હતો’ એમ સ્વીકાર ન કરે તો એનાથી તેના ક્રમમાં થવા વાળો દંડ રોકાઈ નહીં જાય. જે કોઈના પરિણુમનમાં હિંસાદિ પાપ નિશ્ચિત છે, તો એના ફળમાં તેના નરકાદિમાં જવાનું પણ નિશ્ચિત જ છે.

અપરાધ કરવા માટે એ અપરાધનો નિશ્ચિત ક્રમ સ્વીકારી લે છે, પરંતુ દંડનો નિશ્ચિત ક્રમ સ્વીકારતો નથી. પણ જ્યારે મોક્ષના પુરૂષાર્થ કરવાની પ્રેરણા દેવામાં આવે તો કહે છે કે જ્યારે મોક્ષ થવાનું નિશ્ચિત જ

VI

છે તો હું પુરુષાર્થ શા માટે કરું? તે તો થઈ જ જશે. મોક્ષને નિશ્ચિત માનવામાં એને મોક્ષનો પુરુષાર્થ નિરર્થક દેખાય છે, માટે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો સ્વીકાર કરવામાં પુરુષાર્થ ઉડી જવાના ભયથી વ્યાકુળ રહે છે.

ખરેખર જોઈએ તો વીર્યગુણને કારણે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક પર્યાય પોતાના સમયે-પુરુષાર્થપૂર્વક જ થાય છે. માટે કોઈ પણ આત્મા, ક્યારેય પણ પુરુષાર્થરહિત થઈ જ નથી શકતો.

શાસ્ત્રોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થ કહેવામાં આવ્યાં છે. પ્રત્યેક જીવના વીર્યના સ્ફુરણ આ ચાર રૂપમાં જ થાય છે -અજ્ઞાની જીવ પાંચેન્દ્રિય-વિષયોમાં સુખભુક્ષિને કારણે પરના કર્તૃત્વના અહંકારથી દબ્ધ રહેતો થકો, નિરંતર અર્થ તથા પુરુષાર્થમાં મગ્ન રહે છે તથા તે જ જીવ જ્ઞાની થયો થકો વસ્તુની સ્વતંત્ર પરિણમન વ્યવસ્થાને સમજી પરમાં કર્તૃત્વના અહંકારની આકુળતાથી મુક્ત થઈને ધર્મ-પુરુષાર્થ-પૂર્વક-મોક્ષ પુરુષાર્થના સન્મુખ થાય છે.

અજ્ઞાનીએ કોઈ કાર્ય વિશેષને ઉત્પન્ન કરવામાં અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવાને જ પુરુષાર્થ સમજી લીધો છે, કે જે ખરેખર મિથ્યાત્વ જ છે. અને ક્રમબદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ સમજવાથી આ મિથ્યાત્વનો અભાવ થઈ જાય છે, જેને અજ્ઞાની પુરુષાર્થનો અભાવ માની ખેસે છે.

વિદ્વાન લેખકે પોતાના મૌલિક ચિંતનની પ્રતિભાથી, જિનાગમના આધારપૂર્વક એકાન્ત નિયતવાદ તથા પુરુષાર્થહીનતાના ભયના યુક્તિસંગત નિરાકરણ કરતાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ક્રમબદ્ધ પરિણમનનો અર્થ માત્ર કાળની નિયતિ જ નહિ; પરંતુ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અથવા સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, કાળલબ્ધિ, ભવિતવ્ય (હોનહાર) તથા નિમિત્ત બધાંના નિશ્ચિત હોવાનો નિયમ છે.

પાંચ સમવાયોમાં કાળલબ્ધિને મુખ્ય કરીને અને અન્ય સમવાયોને

VII

ગીણ કરીને કારણ-કાર્ય મીમાંસા કરવાથી સમ્યક્ એકાન્ત થાય છે અને અન્ય સમવાયેનો અભાવ માનવાથી જ એકાન્ત નિયતિવાદનો પ્રસંગ આવે છે, જે મિથ્યા હોવાથી કોઈ પણ વિચારકને ઈષ્ટ નથી.

ક્રમબદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ સમજવાથી સહજ જ જણાય જાય છે કે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરવા માટે આને સમજવું કેટલું આવશ્યક છે? જિનાગમનું તળસ્પર્શી અવગાહન કરવાથી જણાશે કે ક્રમબદ્ધપર્યાય, સમ્યક્દર્શન, સ્વકર્તૃત્વ, સહજકર્તૃત્વ સમ્યક્પુરુષાર્થ, આદિ બધાં તથો આત્માનુભૂતિની પ્રક્રિયાથી સહજ ગુંથાયેલા છે.

આત્માનુભૂતિ પ્રગટ કરવા માટે નિજ ત્રૈકાળિક જ્ઞાયકસ્વભાવમાં તન્મય થવું અનિવાર્ય છે અને ક્રમબદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ;સમજીને કર્તૃત્વબુદ્ધિના અભાવપૂર્વક જ જ્ઞાયકભાવમાં તન્મય થઈ શકાય છે. આચાર્ય અમૃતચંદ્રદેવે સમયસાર ગાથા ૩૦૮-૨૧ ની આત્મખ્યાતિ શીકામાં ક્રમબદ્ધપરિણમન દ્વારા જ અકર્તા-સ્વભાવની સિદ્ધિ કરી છે, જેને લેખકે પુસ્તકની શરૂઆતમાં જ લીધી છે, અને પ્રશ્નોત્તરખંડમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરી છે.

આ વિષયની ગંભીરતા તથા મહત્ત્વને જોતાં આ વાતની ધણી જ આવશ્યકતા હતી કે જિનાગમમાં ઉપલબ્ધ વસ્તુના ક્રમબદ્ધ પરિણમનની વ્યવસ્થાના આધારે સમ્યક્પુરુષાર્થથી સુમેળ બેસાડતાં આના ઉપર યુક્તિસંગત-વિવેચન પ્રસ્તુત કરવામાં આવે.

એમાં સંદેહ નથી કે પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપયુક્ત આવશ્યકતાની પૂર્તિમાં પુર્ણતઃ સફળ થઈ છે. આમાં વિષયને જે જિજ્ઞાસોત્પાદક ઢંગથી લેતાં સુવ્યવસ્થિત શૈલી તથા સરળ ભાષામાં સર્વાંગીણ અનુશીલન કયું છે, એનો લાભ તો પાઠક એનું ગંભીર અધ્યયન-મનન દ્વારા જ ઉઠાવી છે.

ગંભીર અનુશીલન પછી વિવિધ પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા તો વિષયને વધારે

VIII

સ્પષ્ટ કર્યો છે. પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામી સાથે લેવામાં આવેલી મુલાકાત પણ વિષયના સંબંધમાં પ્રચલિત અનેક ભ્રાંતિઓ દૂર કરે છે.

જ્યારે આત્મધર્મમાં આ વિષય ઉપર લેખમાળા ચાલુ થઈ તો હજારો પાઠકોએ એનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું અને આખા સમાજમાં આ વિષય ઘણો ચર્ચિત થઈ ગયો. લેખમાળાના આ સારા પરિણામને જોતાં અનેક જગ્યાએથી આને પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવાની માંગણી થઈ. ફળસ્વરૂપે પ્રસ્તુત કૃતિ આપનાં હાથમાં છે.

...બધાં જીવો અકર્તા-સ્વભાવના આશ્રય વડે ક્રમબદ્ધપર્યાયનું સ્વરૂપ સમજીને સમ્યક્ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરે—એ જ મારી ભાવના છે.

નેમીચંદ પાટની

મંત્રી, પં. ટોડરમલ સમારક ટ્રસ્ટ

પોતાની વાત

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ બીજાઓને માટે એક સિદ્ધાન્ત હોઈ શકે, એકાન્ત હોઈ શકે, અનેકાન્ત હોઈ શકે, મળક હોઈ શકે, રાજનીતિ હોઈ શકે, પુરુષાર્થપ્રેરક કે પુરુષાર્થનાશક હોઈ શકે છે, અધિક શું કહીએ? કોઈને કાળકૂટ ઝેર પણ હોઈ શકે છે. કોઈને માટે કાંઈ પણ હો-પણ મારા માટે તે જીવન છે, અમૃત છે; કેમ કે મારું વાસ્તવિક જીવન, અમૃતમય જીવન, આધ્યાત્મિક જીવન-એના જ્ઞાન, એની પકડ અને એની આસ્થાથી જ શરૂ થયું છે.

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની સમજણ મારા જીવનમાં ફક્ત વળાંક લાવનારી જ નહિ, પરંતુ તેને નખશિખ બદલી નાખનારી સંજીવની છે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જેની સમજણમાં એનું સાચું સ્વરૂપ આવશે, એ તથ્ય સાચા રૂપે પ્રસિદ્ધ થશે-તેનું જીવન પણ આનંદમય, અમૃતમય થયા વિના નહિ રહે.

એ જ કારણે હું એને માત્ર ઘર ઘર સુધી જ નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક જન સુધી પહોંચાડી દેવા ઇચ્છું છું; એને પ્રત્યેક જનની વસ્તુ બનાવી દેવા ઇચ્છું છું.

એના સંબંધમાં વગર વિચાર્યે કરવામાં આવતી હુલકી ચર્ચા, હુંસી-મળક મને સ્વીકાર્ય નથી, પસંદ પણ નથી. એને લૌકિક ધરાતળથી કાંઈક ઉપર જઈને સમજવી પડશે, સમજાવવી પડશે. એના સંબંધમાં સામાજિક-રાજનીતિથી કાંઈક ઉપર આવીને વાત કરવી પડશે.

મારી સમજણમાં તે કેવી રીતે આવી-એની પણ એક કહાણી છે, આ પ્રસંગ પર જેનો ઉલ્લેખ કરવાનો લોભ રાકી શકવો મારા માટે સંભવિત નથી.

વાત આમ બની કે અમે ઉત્તરપ્રદેશના એક ગામ બળીના-કેન્ટ (ગાંસી)માં દુકાન ચલાવતા હતા. વાત ઈ. સ. ૧૯૫૬ ના દસેરા આસપાસની છે. મારા વડીલબંધુ પંડિત રતનચંદ્ર શાસ્ત્રી દુકાનનો માલ લેવા ગાંસી ગયા હતા. ત્યાં એક વ્યક્તિએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે બે કેવળી ભગવાને જેવું દેખ્યું-બાણ્યું-કહ્યું છે, તેમ જ થશે; તેમાં કોઈ ફેરફાર સંભવિત નથી, તો પછી પુરુષાર્થ ક્યાં રહ્યો? બે આપણે કાંઈ કરી જ નથી શકતા તો પછી આપણે કાંઈ કરીએ જ શા માટે?

પ્રશ્ને તેમના હૃદયને હલાવી નાખ્યું. તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેના ઉત્તરમાં તેમણે જેમ-તેમ કાંઈ પણ કહીને પાંડિત્ય-પ્રદર્શન ન કરતાં એ જ કહ્યું-બાઈ! તમે વાત તો ઠીક કહો છો, હું અત્યારે એ વિષયમાં કાંઈ પણ કહી શકતો નથી, આવતા શનિવારે આવીશ ત્યારે વાત કરીશ.

તે તો ચાલ્યો ગયો, પણ તેઓ આખા રસ્તે વિચાર કરતા રહ્યા. આવતાંવેંત જ કોઈ બીજી વાત કર્યા વિના, મને સીધો એ જ પ્રશ્ન કર્યો. હું પણ વિચારમાં પડી ગયો. પરસ્પર ચર્ચા ચાલતી રહી પણ વાત કાંઈ બેઠી નહિ.

સાંજના પ્રવચનમાં બ્યારે મેં એ જ ચર્ચા કરી ત્યારે એક અભ્યાસી બાઈ બોલી - એમાં શું છે? એ તો કાનજી સ્વામીની 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' છે. તે સમય સુધી તો અમે કાનજી સ્વામીનું નામ તો સાંભળ્યું હતું પણ ક્રમબદ્ધપર્યાયનું તો નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. તેથી બ્યારે અધિક જિજ્ઞાસા પ્રગટ કરી ત્યારે તેમણે મંદિરજીમાંથી 'આત્મધર્મ'ના તે બે વિશેષાંક લાવીને આપ્યા કે જેમાં 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' ઉપર થયેલાં સ્વામીજીનાં તેર પ્રવચનો પ્રકાશિત થયાં હતાં. પ્રથમ અંકમાં આઠ પ્રવચન હતાં અને બીજામાં પાંચ. આ અંક ઈ. સન્. ૧૯૫૪-૫૫ માં જ નીકળ્યા હતા. પાછળથી તો તે જ પ્રવચનો 'જ્ઞાન સ્વભાવ-જ્ઞેય સ્વભાવ' નામે પુસ્તકાકારે પણ પ્રકાશિત થયાં. તે વાંચીને તો અમારા હૃદય-કપાટ ખૂલી ગયા. એમ લાગ્યું કે અમને કોઈ અપૂર્વ ખબરો મળી ગયો છે. અમે

કૃતકૃત્ય થઈ ગયા. પછી શું બન્યું—ત્યારથી ગંભીર અધ્યયન, મનન, ચિંતન, ચર્ચા-વાર્તા શરૂ થઈ ગયાં. એનો રસ કાંઈક એવો લાગ્યો કે યુવાનીની ઉમરના બધા રસ ફીકા પડી ગયા. 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની ધૂનમાં વ્યાપારનો ક્રમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો. શ્રાહુક આવીને ચાલ્યા જતા કેમ કે તેની વાત ઉપર ધ્યાન આપનાર જ કોઈ રહ્યું નહોતું. તેના ચાલ્યા ગયા પછી વિચાર આવતો કે આ રીતે તો આખો ય વેપાર નષ્ટ થઈ જશે, પણ એ જ વખતે ક્રમબદ્ધની યાદ આવતી અને ઘોલી બિંદતા-જે ક્રમબદ્ધમાં થવાનું હશે, તે જ તો થશે.

આ રીતે શરૂ થયેલો અધ્યયન-મનનનો ક્રમ ચાલ્યો તે ચાલતો જ રહ્યો. કૃણસ્વરૂપે નિમિત્ત-ઉપાદાન, નિશ્ચય-વ્યવહાર, કર્તા-કર્મ આદિ બધાનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતું ગયું, ક્યાંય કોઈ રૂકાવટ આવી નહિ. બાદમાં સ્વામીજીનાં સાન્નિધ્યનો લાભ પણ મળ્યો.

સર્વ પ્રથમ સ્વામીજીનાં દર્શન ત્યારે થયાં જ્યારે તેઓ ઈ. સ. ૧૯૫૭માં શિખરજીની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. બખીના પડાવ ઉપર કાર્યક્રમ વિના જ તેમને સડક ઉપર જબરજસ્તીથી શેકી લીધા હતા. ત્યાં અમે કલાકો પહેલાં જ સ્ટેજ બનાવી રાખ્યું હતું અને ત્યાં આખો ય સમાજ હાજર હતો. સ્વામીજીએ ત્યાં ફક્ત પાંચ મિનિટનું માંગલિક પ્રવચન કર્યું હતું.

તેમની જ સાથે અમે બધા પણ સોનાગિરિ ચાલ્યા આવ્યા. ત્રણ દિવસ મુઘી ત્યાં તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ સહકૃદુમ્બ લીધા. તેમની સાથે સામાન્ય ચર્ચા પણ કરી. તેના કેટલાક દિવસો પછી જ ચાંદખેડીમાં તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ મળ્યો. તે વખતે મારું દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ પૂજનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું હતું, તેની જબમાળામાં ક્રમબદ્ધપર્યાયની પૌષક કેટલીક પરિસ્થિતિઓ આવે છે. જે આ પ્રમાણે છે :-

“જે હોના હું સો નિશ્ચિત હું, કેવળજ્ઞાનીને ગાયા હું,
ઉસ પર તો શ્રદ્ધા લા ન સકા, પરિવર્તનકા અભિમાન ક્રિયા,
બન કર પરકા કર્તા અબતક, સત્કા ન પ્રણો સન્માન ક્રિયા.”

ક મખદ્વપર્યાય

મેં આ મારી પ્રથમ પ્રકાશિત કૃતિ સ્વામીજીને અર્પણ કરી હતી. તેના સમર્પણમાં લખ્યું હતું :-

“તે પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામીનાં કર-કમળોમાં સાદર સમર્પિત, જેમણે કળિકાળમાં ‘કમખદ્વપર્યાય’ નું સ્વરૂપ સમજાવીને અમારા જેવા પામર પ્રાણીઓ ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યો છે.”

જ્યારે મેં ઉક્ત કૃતિ ચાંદખેડીમાં સ્વામીજીને સમર્પિત કરી ત્યારે તેમણે સમર્પણ વાંચીને પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું-

“તમે કમખદ્વપર્યાયને જાણો છો ?”

તેના ઉત્તરમાં જ્યારે મેં ઉત્સાહપૂર્વક ‘હા’ કહી, ત્યારે કહેવા લાગ્યા-

“સોનગઢ આવજો, ત્યાં ચર્ચા કરીશું.”

તેમનું હાર્દિક આમંત્રણ મળવાથી મારું હૃદય ગદ્ગદ થઈ ગયું.

હું કોટા સુધી તેમની સાથે ગયો. તેમનો ત્યાં ત્રણ દિવસનો કાર્યક્રમ હતો. તેમનાં પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે હું પણ ત્યાં ત્રણ-ચાર દિવસ રહ્યો. ત્યાંની વિશાળ સભામાં તેમની સમક્ષ મારું પણ ૧૫ મિનિટનું વ્યાખ્યાન થયું, જેમાં મેં અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની વ્યાખ્યા કરી હતી, જેની પાછળથી ખૂબ પ્રશંસા કરવામાં આવી. સ્વામીજીએ પણ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી હતી.

ત્યાર પછી સન્ ૧૯૫૮ ના જુલાઈ માસમાં ૨૦ દિવસ માટે અનેક આત્માર્થી બંધુઓની સાથે અમે બન્ને ભાઈઓ સોનગઢ ગયા.

‘કમખદ્વપર્યાય’ની વાત સમજમાં આવ્યા પહેલાં અમે શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યનું નામ તો સાંભળ્યું હતું, પરન્તુ તેમનો કોઈ ગ્રંથ વાંચવાની વાત તો ઘણી દૂર રહી, જેથી પણ નહોતો. જે કે એ વખતે કોઈ ઉમર પણ મોટી નહોતી, ૨૦-૨૧ વર્ષની જ

હતી; પણ શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ અને સાહિત્યરત્ન તો થઈ જ ગયા હતા. પંડિત કહેવાતા હતા, વ્યાખ્યાન પણ ખૂબ આપતા હતા, લોકપ્રિય વ્યાખ્યાતા હતા; પણ જિનધર્મના મર્મથી અપરિચિત જ હતા.

કરીએ પણ શું? ન તો પાઠ્યક્રમમાં આચાર્ય કુન્દકુન્દનો કોઈ ગ્રન્થ હતો કે ન ક્યાંય આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનું વાતાવરણ હતું. સામાજિક નિન્દા-પ્રશંસા જ ચાલ્યા કરતી હતી, જેન સમાજની બંધી પત્ર-પત્રિકાઓ તેનાથી જ ભરેલી રહેતી હતી.

અમે પણ તેના જ રસિક હતા, અમને પણ આધ્યાત્મિક રુચિ ક્યાં હતી? પિતાજીની રુચિથી જેનદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તે ભાષા અને પરિભાષાઓની દૃષ્ટિએ શીખી ગયા હતા, ભાવાત્મકરૂપે કાંઈ પણ હાથ આવ્યું નહોતું. શરૂઆતથી જ ક્ષયોપશમ વિશેષ હતો, તેથી કોઈ પણ વ્યાખ્યાન પડકાર (એલેન્જ) વિના પૂરું થતું નહોતું. સમજમાં શાસ્ત્રોનો મર્મ તો નહોતો, પણ માન તો આવી જ ગયું હતું.

જે ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની વાત ધ્યાનમાં ન આવી હોત તો કોણ બાલુ શું થાત? થાત શું, બધું એમ જ ચાલ્યા કરત અને અતિમૂઢ્યવાન માનવભવ એમને એમ ચાલ્યો હતો. પણ બંધ શાનો કેમ કે અમારી પર્યાયના ક્રમમાં ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની વાત સમજણમાં આવવાનો કાળ પાકી ગયો હતો.

ત્યાર પછી તો આ જ કારણે અનેક સામાજિક ઉપદ્રવોનો પણ સામનો કરવો પડ્યો, શારીરિક બીમારીઓ પણ ઓછી નહોતી આવી, પણ ‘ક્રમબદ્ધ’ની શ્રદ્ધાના બળે આત્મબળ કદી તૂટ્યું નહિ. ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની શ્રદ્ધા એક એવી સંજીવની છે જે દરેક સ્થિતિમાં ધૈર્યને ટકાવે છે, શાન્તિ આપે છે, કર્તૃત્વના અહંકારને તોડે છે, જ્ઞાતા-દૃષ્ટા બની રહેવાની પાવન પ્રેરણા આપે છે-અધિક શું, એમ કહોને, કે જીવનને સફળ અને સાર્થક બનાવી દે છે.

ગત તેવીસ વર્ષોથી 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની શ્રદ્ધા સતત ટકી રહી છે, કદી પણ એક ક્ષણ માત્ર તેના સંબંધમાં ચિત્ત ડોલાયમાન થયું નથી. જો કે આ સમય દરમ્યાન ચિંતનમાં, મનનમાં, અધ્યયનમાં વિસ્તૃત વિકાસ થયો છે, પણ શ્રદ્ધામાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી.

'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ના સંબંધમાં મારા દ્વારા ૧૯૭૬ ના આરંભથી જ નિરંતર જે કાંઈ લખવામાં આવી રહ્યું છે, તે બધું ગત તેવીસ વર્ષોનાં અધ્યયન મનન ચિંતનનું પરિણામ છે. તેથી પાઠક બંધુઓને મારો એક વિનમ્ર અનુરોધ છે કે તેઓ આને માત્ર વાંચી જ ન ભય, પરંતુ વારંવાર અભ્યાસે, વિચારે, મંથન કરે, એના ઉંડાણમાં ભય. એની ચર્ચા પણ કરે. પરંતુ ગંભીરતાથી કરે-એને હાસ્ય-મજાકનો વિષય ન બનાવે, પ્રતિષ્ઠાનો વિષય પણ ન બનાવે.

જો અત્યાર સુધી એનો વિરોધ કરતા રહ્યા હોય, તો પણ એના સ્વીકારમાં હારનો અનુભવ ન કરે, કેમકે એના સ્વીકારમાં હારમાં પણ જીત છે. એના સહજ સ્વીકારમાં જીત જ જીત છે, હાર છે જ નહિ.

એના નિર્ણયમાં સવજ્ઞતાનો નિર્ણય સમાયેલો છે, સર્વશકિત વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય સમાહિત છે. મુક્તિનો માર્ગ શરૂ કરવા માટે જે કાંઈ પણ આવશ્યક છે, તે બધુંય એની શ્રદ્ધામાં આવી ભય છે.

ગત તેવીસ વર્ષોમાં સેંકડો વાર એના ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યાં છે, તેમને લિપિબદ્ધ કરવાના આગ્રહ પણ શ્રોતાઓના ઘણા થયા છે, પણ અત્યાર સુધી આ બધું લખી શકાયું નહોતું, 'આત્મધર્મ'ના તંત્રી લેખ લખવાની અનિવાર્યતાએ એને લખાવી નાખ્યું છે.

જો એક પણ આત્માથી આનાથી 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નું સાચું સ્વરૂપ સમજી શકશે તો હું મારો શ્રમ સાર્થક સમજીશ.

આના લખવામાં હું સમ્પૂર્ણપણે સભાગ રહ્યો છું. સર્વપ્રથમ

આ નિબંધ જાન્યુઆરી ૧૯૭૬ માં ૧૬ પૃષ્ઠોમાં (૨૦૦ પ્રતિઓમાં) પ્રકાશિત કર્યો હતો. એલાચાર્ય મુનીશ્રી વિદ્યાનન્દજીના સાન્નિધ્યમાં જયપુરમાં થનાર સેમિનારમાં તેને રજુ કર્યો હતો. ઉક્ત સેમિનારમાં આવેલા બધા વિદ્વાનોને તે આપ્યો જ હતો, અન્ય પણ અનેક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની સેવામાં નીચે પ્રમાણે નિવેદન સહિત મોકલ્યો હતો :-

“આ નિબંધ હજી અપૂર્ણ છે આવશ્યક સંશોધન અને પરિમાર્જન પણ બાકી છે. શીઘ્ર પ્રકાશિત થનારા આ નિબંધના સંદર્ભમાં વિદ્વાનોની મહત્વપૂર્ણ સલાહ, સુઝાવ, સૂચનાની અનુરોધ-પૂર્વક અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. અમે વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે એના પ્રકાશન પહેલાં પ્રાપ્ત સુઝાવો ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરી આવશ્યક સંશોધન અવશ્ય કરવામાં આવશે.”

પરિણામસ્વરૂપ અનેક વિદ્વાનોના પત્ર આવ્યા, જેમાં કેટલાક સુઝાવ પણ હતા, બાકી પ્રશંસા જ વધુ હતી.

તેમના ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીને એને આગળ વધારવામાં આવ્યો. વચ્ચે પણ કેટલુંક પરિવર્દન થયું એ રીતે એ ૨૫ પૃષ્ઠોનો થઈ ગયો. જેને ફરીવાર છપાવીને ફરી એકવાર વિદ્વાનો પાસે મોકલવામાં આવ્યો. તેમાં પણ નીચે પ્રમાણે અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો :-

“આ નિબંધ આપની (વિદ્વાનોની) સેવામાં આવશ્યક સુઝાવ અને સલાહ માટે લગભગ બે માસ પહેલાં મોકલવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે તે ૧૬ પૃષ્ઠોનો હતો. હવે એ પરિવર્દિત થઈને આ રૂપે થઈ ગયો છે; પરંતુ હજી ય અપૂર્ણ છે. હજી પણ અમે આપના મહત્વપૂર્ણ સુઝાવોની અપેક્ષા રાખીએ છીએ. આમેય તે અત્યારે આત્મધર્મમાં સંપાદકીય લેખ રૂપે પ્રકાશિત થઈ જ રહ્યો છે, પાછળથી તેને પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવાની યોજના છે. જેમ પહેલાં નિવેદન કરવામાં આવ્યું હતું તેમ અમે વિશ્વાસ આપીએ છીએ કે પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત થયા પહેલાં પ્રાપ્ત

સુઝાવો ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીને આવશ્યક સંશોધન, પરિવર્દન અવશ્ય કરવામાં આવશે.”

આત્મધર્મના પાઠકોના પણ અનેક પત્ર પ્રાપ્ત થયા. બધાને ધ્યાનમાં રાખીને એનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. આ વિષય આ યુગમાં પૂજ્યશ્રી કાનજી સ્વામીએ ઉઠાવ્યો હતો તેથી તેમના તાબા વિચાર પણ પાઠકો સુધી પહોંચે-એ ભાવનાથી તેમની આ સંદર્ભમાં એક મુલાકાત પણ લેવામાં આવી કે જે હિન્દી આત્મધર્મ સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૬ ના અંકમાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

આ રીતે ૧૯૭૬ ના ફેબ્રુઆરીથી ૧૯૭૬ સપ્ટેમ્બર સુધી સતતપણે હિન્દી આત્મધર્મમાં સંપાદકીય લેખ રૂપે આ મહાનિબંધ પ્રકાશિત થતો રહ્યો કે જે આત્મધર્મ (સાઈઝ ૨૦x૩૦/૮)માં ત્યાં સુધીમાં લગભગ ૫૦ પૃષ્ઠોનો થઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી ૧૯૭૬ના ઓક્ટોબર માસના હિન્દી આત્મધર્મમાં ‘પોતાની વાત’ શીર્ષક તળે આના સંબંધમાં એક સંપાદકીય લેખ લખવામાં આવ્યો. એને સર્વાંગ બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી તેમાં પણ જિજ્ઞાસુ પાઠકો અને સન્માનનીય વિદ્વાનો પાસેથી માર્ગદર્શન ઇચ્છવામાં આવ્યું અને તેમને વિશ્વાસ આપવામાં આવ્યો કે પ્રકાશન પહેલાં મળેલા સુઝાવો અને સૂચનાઓ ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીને આવશ્યક સંશોધન, પરિવર્તન, પરિવર્દન, સ્પષ્ટીકરણ અવશ્ય કરવામાં આવશે; આ મહાનિબંધના પરિમાર્જનમાં તેમના સુઝાવોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આ બધા આગ્રહ-અનુરોધોથી જે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું, તેમાં પ્રોત્સાહન અને પ્રશંસા જ અધિક હતી, સુઝાવ અને સલાહ ઓછી. છતાં પણ વારંવાર કરવામાં આવેલા અનુરોધોના ફળરૂપે જે માર્ગદર્શન મળ્યું, તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં આવ્યો છે. જે કાંઈ પ્રશ્નો મળ્યા, તેમને પ્રશ્નોત્તરરૂપે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઘણા ખરા સંભાવિત પ્રશ્નો સ્વયં ઉઠાવીને સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ રીતે આ ગ્રંથના બે ખંડ (ભાગ) થઈ ગયા છે:

૧. ક્રમબદ્ધપર્યાય : એક અનુશીલન

૨. ક્રમબદ્ધપર્યાય : કેટલાક પ્રશ્નોત્તર

અંતમાં ત્રણ પરિશિષ્ટ પણ આપવામાં આવ્યા છે. જેમાં પૂ. કાનજી સ્વામી સાથેનો એક ઇન્ટરવ્યૂ (મુલાકાત). સંદર્ભ ગ્રંથ-સૂચી અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યા છે.

આ વર્ષે મારા માટે 'ક્રમબદ્ધવર્ષ' રૂપે આવ્યું. આત્મ-ધર્મમાં સંપાદકીય લેખ રૂપે સતત એની ચર્ચા કરવાને કારણે આ સમય દરમિયાન જ્યાં જ્યાં પ્રવચન માટે ગયો, ત્યાં ત્યાં જનતાના આગ્રહથી 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' પર જ પ્રવચન કરવાં પડ્યાં. શ્રી સમ્મેદશિખરજી, મુંબઈ, રાજકોટ, સતના, અજમેર, હુસ્તિના-પુર—ત્યાં સુધી કે સોનગઢ શિબિરમાં પણ સતત દશ દિવસ સુધી ક્રમબદ્ધપર્યાય ઉપર પ્રવચન આપ્યાં. જયપુરમાં તો પૂરું વર્ષ આ વિષય ચર્ચાનો વિષય બની રહ્યો છે. જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓ અને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓના આગ્રહથી એના ઉપર અનેક પ્રવચનો પણ કર્યાં છે, તેમની સાથે ચર્ચાઓ પણ ખૂબ થઈ.

'ક્રમબદ્ધમય' વાતાવરણ રહ્યા કરવાથી પણ એના સંદર્ભમાં પૂરતું ચિંતન ચાલતું રહ્યું. તે પૂરું તો નહિ પણ ઘણું ખરું આમાં આવી ગયું છે.

આ રીતે એને સર્વાંગ બનાવવાનો ભરપૂર પ્રયત્ન કરવામાં આવી રહ્યો છે. છતાં પણ બે કોઈ કમી રહી ગઈ હોય તો બધા જિજ્ઞાસુ પાઠકો અને અન્માનનીય વિદ્વાનોને. સાનુરોધ આગ્રહ છે કે તેઓ તે તરફ અમારું ધ્યાન આકર્ષિત કરે. આ વર્ષના અંત સુધીમાં એના પુસ્તકાકારે પ્રકાશનની યોજના છે, તેના પહેલાં પ્રાપ્ત સુખાવેનો ઉપયોગ એને પરિષ્કૃત કરવામાં અવશ્ય આવશે. અમે નથી ઈચ્છતા કે એમાં કોઈ ખામી રહી જાય.

૧૦

ક્રમબદ્ધપર્યાય

જૈનદર્શનના સર્વાધિક મહત્વપૂર્ણ ગંભીર આ વિષયને નિર્વિવાદરૂપે સર્વાંગ પ્રસ્તુત કરવાની ભાવનાથી જ આ અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે વિદ્વાનો આના ઉપર ધ્યાન આપશે.

અંતે આ પવિત્ર ભાવના સાથે મારી વાત સમાપ્ત કરું છું કે આખું જગત 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નું ત્રાયું સ્વરૂપ સમજીને સ્વભાવ-સન્મુખ થઈને અનંત સુખી થાય.

— ડૉ. હુકમચન્દ ભારિસ્ત્ર

પ્રથમ ખંડ

ક્રમબદ્ધપર્યાય : એક અનુશીલન

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ આને દિગમ્બર જૈન સમાજનો બહુચર્ચિત વિષય છે. ભલે પક્ષમાં હોય કે વિપક્ષમાં-પણ એની ચર્ચા આને તત્ત્વપ્રેમી સમાજમાં સર્વત્ર થતી જોવામાં આવે છે. જો કે પૂ. શ્રી કાનજી સ્વામીએ આ વિષય ઘણી જ ગંભીરતાથી રજુ કરીને આધ્યાત્મ જગતમાં એક ક્રાંતિનો શંખનાદ કૂંક્યો છે અને આ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય સમાજમાં આને ચર્ચાનો વિષય પણ બનેલો છે, તે પણ તેના ઊંડાણમાં જનાર વ્યક્તિઓ થોડી જ નજરે પડે છે. જૈનદર્શનની આ અનુપમ શોધ ઉપર જેટલા ઊંડાણથી મંથન કરાવું જોઈએ, તે દેખાતું નથી.

આ મહાન દાર્શનિક સિદ્ધાંતને નિરર્થક વાદ-વિવાદ અને સામાજિક રાજનીતિનો વિષય બનાવી લેવામાં આવ્યો છે. આ એક શુદ્ધ દાર્શનિક વિષય છે. એને વાદ-વિવાદ અને ઠૂંકા-મરકરીનો વિષય ન બનાવતાં એના ઉપર વિશુદ્ધ દાર્શનિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણથી વિચાર કરાવો જોઈએ. જૈન દર્શન સાથે સંબંધ હોવાથી અહીં આ વિષય ઉપર જૈનાગમના સંદર્ભમાં યુક્તિ અને ઉદાહરણ સહિત ઊંડો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે.

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’નો આશય એ છે કે આ પરિણમનશીલ જગતની પરિણમન-વ્યવસ્થા ‘ક્રમનિયમિત’ છે. જગતમાં જે કાંઈ પરિણમન નિરંતર થઈ રહ્યું છે, તે સર્વ એક નિશ્ચિત ક્રમમાં વ્યવસ્થિત રૂપે થઈ રહ્યું છે. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોતાં જે પરિણમન અવ્યવસ્થિત દેખાય છે, તેમાં પણ ઊંડાણથી વિચાર કરતાં એક સુવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા નજરે પડે છે. જેમ કે નાટકના રંગમંચ ઉપર જે દૃશ્ય વ્યવસ્થિત બતાવવામાં આવે છે, તે તે પહોંલેથી

નિશ્ચિત અને પૂર્ણ વ્યવસ્થિત હોય જ છે; પરંતુ જે દૃશ્ય અવ્યવસ્થિત બતાવવામાં આવે છે, તે પણ પૂર્વ નિયોજિત અને પૂર્ણ વ્યવસ્થિત હોય છે.

એકદમ વ્યવસ્થિત બતાવવામાં આવતું કોઈ અમીરનું ભવ્ય મકાન જેમ પૂર્વ નિયોજિત અને વ્યવસ્થિત હોય છે, તેવી જ રીતે અવ્યવસ્થિત બતાવવામાં આવતી કોઈ ગરીબની છુંપડી પણ અનિયોજિત અને અવ્યવસ્થિત નથી હોતી, પરંતુ તે પૂર્ણપણે નિયોજિત અને વ્યવસ્થિત જ હોય છે. તેના તૂટેલા ખાટલો અને ફાટેલાં કપડાં બતાવવા માટે પહેલાંથી જ અખંડ ખાટલો તોડવો પડે છે અને અખંડ કપડાં ફાડવાં પડે છે. ક્યાંક થાળી પડી છે, ક્યાંક લોટો-એ બતાવવા માટે વ્યવસ્થિતરૂપે એક નિશ્ચિત સ્થળે થાળી અને બીજા નિશ્ચિત સ્થળે લોટો મૂકવામાં આવે છે.

જેમ ઉક્ત અવ્યવસ્થિત દેખાતી વ્યવસ્થા પણ પૂર્વ નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત હોય છે; બરાબર તે જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યોનું અવ્યવસ્થિત જેવું દેખાતું પરિણમન પણ પૂર્ણ નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત હોય છે.

જેમ નાટકમાં દૃશ્ય ક્રમશઃ આવે છે, એક સાથે નહીં; તેવી જ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પર્યાયો ક્રમશઃ જ થાય છે, એક સાથે નહિ. નાટકમાં એ પણ નિશ્ચિત હોય છે કે કયા દૃશ્ય પછી કયું દૃશ્ય આવશે; તેવી જ રીતે પર્યાયોમાં પણ એ નિશ્ચિત હોય છે કે કોના પછી કઈ પર્યાય આવશે. જેમ જેના પછી જે દૃશ્ય આવવાનું નિશ્ચિત હોય છે, તેના પછી તે જ દૃશ્ય આવે છે, અન્ય નહિ; તેવી જ રીતે જેના પછી જે પર્યાય (કાર્ય) થવાની હોય છે, તે જ થાય છે અન્ય નહિ. આનું જ નામ 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યની તે પરિણમન-વ્યવસ્થા માત્ર વ્યવસ્થિત જ નહિ, સ્વાધીન પણ છે; કોઈ અન્ય દ્રવ્યને આધીન નથી. એક દ્રવ્યના પરિણમનમાં બીજા દ્રવ્યનો કોઈ પણ હસ્તક્ષેપ નથી.

જેમ કે સર્વશ્રેષ્ઠ દ્વિગંબર આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથરાજ સમયસારની ગાથા ૩૦૮ થી ૩૧૧ સુધીની આત્મખ્યાતિ નામની ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય લખે છે :-

“જીવો હિ તાવત્ક્રમનિયમિતાત્મપરિણામૈરુત્પદ્યમાનો જીવ
 एव, नाजीवः, एवमजीवोऽपि क्रमनियमितात્मपरिणामैरुत्पद्यमानोऽ
 जीव एव, न जीवः ।

પ્રથમ તો જીવ ક્રમનિયમિત (ક્રમબદ્ધ) એવા પોતાના પરિણામોથી ઉત્પન્ન થતો થકો જીવ જ છે, અજીવ નથી; એ જ રીતે અજીવ પણ ક્રમનિયમિત (ક્રમબદ્ધ) પોતાના પરિણામોથી ઉત્પન્ન થતું થકું અજીવ જ છે, જીવ નથી.”

અહીં સર્વ જીવો અને અજીવોના પરિણમનને ક્રમનિયમિત અર્થાત્ ક્રમબદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે. જીવ અને અજીવ સિવાય જગતમાં બીજું છે જ શું? જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના સમૂહનું નામ જ વિશ્વ અર્થાત્ જગત છે. આ રીતે સમસ્ત જગતના પરિણમનને જ ક્રમનિયમિત અર્થાત્ ક્રમબદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે.

‘ક્રમનિયમિત’ અને ‘ક્રમબદ્ધ’ શબ્દ એકાર્થવાચી જ છે. જેમ કે જૈનતત્ત્વમીમાંસામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે :-

“પ્રત્યેક કાર્ય પોતાના સ્વકાળે જ થાય છે, તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્યાયો ક્રમનિયમિત છે. એક પછી એક પોત-પોતાના સ્વકાળે નિશ્ચય ઉપાદાન અનુસાર થયા કરે છે.

અહીં ‘ક્રમ’ શબ્દ પર્યાયોના ક્રમની અલિવ્યક્તિ બતાવવા માટે સ્વીકારેલ છે અને ‘નિયમિત’ શબ્દ પ્રત્યેક પર્યાયનો સ્વકાળ પોત-પોતાના નિશ્ચય ઉપાદાન અનુસાર નિયમિત છે-એ બતાવવા માટે આપવામાં આવેલ છે.

વર્તમાનકાળે જે અર્થને 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, તે જ અર્થ 'ક્રમનિયમિતપર્યાય' નો છે."૧

ધ્યાન દેવા યોગ્ય વાત એ છે કે અહીં માત્ર એમ નથી કહેવામાં આવ્યું કે પર્યાયો ક્રમે થાય છે, પરંતુ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે નિયમિત ક્રમમાં થાય છે. આશય એ છે કે "જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય, જે કાળે, જે નિમિત્ત અને જે પુરુષાર્થ-પૂર્વક, જેવી થવાની છે; તે દ્રવ્યની, તે પર્યાય, તે જ કાળે, તે જ નિમિત્તે અને તે જ પુરુષાર્થપૂર્વક, તેવી જ થાય છે; અન્યથા નહિ"—એ નિયમ છે.

જેમ કે કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાં કહેવામાં આવ્યું છે :-

“જં જસ્સ જમ્મિ દેસે જેણ વિહાણેણ જમ્મિ કાલમ્મિ ।
 ણાદં જિણેણ ણિયદં જમ્મં ઘા અહઘ મરણં ઘા ॥ ૩૨૧ ॥
 તં તસ્સ તમ્મિ દેસે તેણ વિહાણેણ તમ્મિ કાલમ્મિ ।
 કો સક્કદિ ઘારેદુંં ઇંદો ઘા તહ જિણિદો ઘા ॥ ૩૨૨ ॥
 एवं જો ણિચ્છયદો જાણદિ દઘ્વાણિ સઘ્વપજ્જાણ ।
 સો સહિદઠી સુદ્ધો જો સંકદિ સો હુ કુહિદઠી ॥ ૩૨૩ ॥

જે જીવને, જે દેશમાં, જે કાળે, જે વિધાનથી, જે જન્મ અથવા મરણ જિનદેવે નિયતરૂપે જાણ્યું છે; તે જીવને, તે જ દેશમાં, તે જ કાળે, તે જ વિધાનથી, તે અવશ્ય થાય છે. તેને ઇન્દ્ર અથવા જિનેન્દ્ર કોણ ટાળવા સમર્થ છે? અર્થાત્ તેને કોઈ ટાળી શકતું નથી.

આ રીતે નિશ્ચયથી જે દ્રવ્યોને અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોને જાણે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે; અને જે તેમાં શંકા કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે”

જિનાગમમાં ખીબ્બં પણ અનેક સ્થાનો પર આ પ્રકારનો ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે:-

૧. જૈનતત્ત્વમીમાંસા (દિન્દી). ખીજી આગ્રતિ, પૃષ્ઠ ૨૬૮.

“પ્રાગેવ યદ્વાપ્તવ્યં યેન યત્ર યથા યતઃ ।

તત્પરિપ્રાપ્યતેઽવશ્યં તેન તત્ર તથા તતઃ ॥૧

જેને, જ્યાં, જે કારણે, જે પ્રકારે, જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય છે; તેને, ત્યાં, તે જ કારણે, તે જ પ્રકારે, તે જ વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.”

“જે-જે દેખી વીતરાગને, સો-સો હોસી વીરા રે; બિન દેખ્યો હોસી નહિ કયોંહી, કાહે હોત અધીરા રે. સમયો એક બઢે નહિ ઘટસી, જે સુખ-દુખકી પીરા રે; તૂ કયોં સોચ કરે મન કૂડો, હોય વજ્ર જ્યોં હીરા રે.”^૨

તથા

“બ કરિ જેસેં બહિ સમયમેં, જે હોતબં બ દ્વાર; સો બનિ હૈ ટરિહૈ કછુ નાહી, કરિ લીનોં નિરધાર. હુમકો કછુ ભય ના રે, બન લિયો સંસાર. ટેક”^૩

“સમ્યગ્દષ્ટિને એવો વિચાર હોય છે-જે વસ્તુનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞે જેવું લક્ષ્યું છે, તેવું નિરંતર પરિણમે છે; તેમ થાય છે. ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માનીને દુઃખી-સુખી થવું નિષ્ફળ છે. એવો વિચારથી દુઃખ મટે છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર છે.”^૪

“વળી સમ્યગ્દષ્ટિને એવો નિશ્ચય છે-જે જીવને, જે દેશમાં, જે કાળે, જે વિધાનથી જન્મ અથવા મરણ, કે લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ થવાનું જિનેન્દ્ર ભગવાને દિવ્યજ્ઞાનથી બાણેલ છે; તે જીવને, તે દેશમાં, તે કાળે, તે વિધાનથી, જન્મ-મરણ, લાભ-

૧. આચાર્ય રવિવેણુ: પદ્મપુરાણ, સર્ગ ૧૧૦, શ્લોક ૪૦

૨. ભૈયા ભગવતીદાસ: અધ્યાત્મપદસંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૮૧

૩. ભવિતવ્યતા

૪. મુખજન : અધ્યાત્મપદ સંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૭૯

૫. પં. જયચંદ્ર છપ્પડ : મોક્ષપાઠુડ, ગાથા ૮૬ નો ભાવાર્થ.

અલાભ નિયમથી થાય જ, તેને દૂર કરવાને કોઈ ઈન્દ્ર, અહુમિન્દ્ર, જિનેન્દ્ર સમર્થ નથી.”^૧

ઉક્ત પ્રકરણોમાં પ્રાય : સર્વેત્ર જ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનને આધાર માનીને ભવિષ્યને નિશ્ચિત નિરૂપવામાં આવેલ છે અને તેના આધારે અધીર ન થવાનો અતે નિર્ભય રહેવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સ્વામી કાર્તિકેયે તો આવી શ્રદ્ધા વાળાને જ સમ્યક્દષ્ટિ બહુર કર્યા છે અને આ રીતે ન માનનારને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવામાં પણ તેમને જરાય સંકોચ નથી થયો.

આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની સિદ્ધિમાં સર્વજ્ઞતા સૌથી બળવાન હેતુ છે.

ઉત્પન્ન થયેલ પર્યાયોની ક્રમબદ્ધતાનો સ્વીકાર કરવામાં તો જગતને કોઈ બાધા જણાતી નથી, પરંતુ બ્યારે નહિ ઉત્પન્ન થયેલ ભાવી પર્યાયોને પણ નિશ્ચિત કહેવામાં આવે છે ત્યારે જગત ભડકી ઊઠે છે. તેને લાગે છે કે જો બધું જ નિશ્ચિત જ છે તો પછી અમારું આ કરવું-કરાવવું બધું નકામું છે. કર્તૃત્વના અભિમાનની જે દીવાલને તે નક્કર આધાર માનીને ઉભો હતો, અભિમાન કરતો હતો; તે બ્યારે ધસી પડતી દેખાય છે, ત્યારે એકદમ ગભરાઈ બચ છે. તેની ગભરામણ ત્યાં સુધી વધે છે કે જેવા સર્વજ્ઞ ભગવાનને અને તેમની સર્વજ્ઞતાને તે અત્યારે સુધી દૃઢ્યથી (બુદ્ધિથી નહીં) સ્વીકારતો હતો-તેના પ્રત્યે પણ શંકિત થઈ બચ છે. તેનો પણ વિરોધ કરવા લાગે છે.

કેમકે અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારતો રહ્યો છે, તેથી એકદમ તો તેની ના પાડી શકતો નથી, તેથી સર્વજ્ઞતાની બ્યાખ્યાઓ બદલવા માંડે છે. કોઈવાર કહે છે કે તેઓ ભૂતકાળ અને વર્તમાનને તે જાણે છે, પણ ભવિષ્યને નહિ; કારણ કે ભૂતકાળમાં તો જે કાંઈ થવાનું હતું તે થઈ ગયું અને વર્તમાનમાં

૧. પં. સદાસુખદાસજી કાસલીવાસ : રત્નકરણદ આવકાચાર, શ્લોક ૧૩૭ નો ભાવર્થ.

થઈ રહ્યું છે તેથી તેમને બાણવામાં તો કાંઈ આપત્તિ નથી; પણ ભવિષ્યની ઘટનાઓ જ્યારે અત્યારે બની જ નથી તો તેમને બાણશે જ કેવી રીતે ? કોઈ વાર કહે છે કે ભવિષ્યને બાણે તો છે, પરંતુ શરત સહિત બાણે છે. જેમ કે-જે પુણ્ય કરશે તે સુખી થશે અને જે પાપ કરશે તે દુઃખી થશે. જે બાણશે તે પાસ થશે અને જે નહિ બાણે તે પાસ નહિ થાય-આદિ કોણ બાણે કેટલાય રસ્તા કાઢે છે.

પણ તેનો આ અથાક પ્રયાસ નિષ્ફળ જ રહે છે, કારણ કે કોઈ રસ્તો છે જ નહિ તો નીકળે ક્યાંથી ? એ કેવી રીતે બની શકે કે તે સર્વજ્ઞને તો માને, પણ ભવિષ્યજ્ઞને નહિ. સર્વજ્ઞનો અર્થ ત્રિકાળજ્ઞ થાય છે. જે ભવિષ્યને ન બાણી શકે તે સર્વજ્ઞ કેવા ? સર્વજ્ઞની વ્યાખ્યા તો એવી છે કે જે સર્વને બાણે તે સર્વજ્ઞ. કહ્યું પણ છે:-

“ સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ?

કેવળજ્ઞાનનો વિષય તો સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેમની ત્રણ કાળ સંબંધી સમસ્ત પર્યાયો છે.”

જે કાંઈ થઈ ગયું છે, થઈ રહ્યું છે અને ભવિષ્યમાં થવાનું છે; સર્વજ્ઞ ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો તે બધું વર્તમાનવત્ સ્પષ્ટ બળકે છે.

ઉક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી પૂજ્યપાદ આચાર્ય લખે છે:-

“ તેષાં પર્યાયાશ્ચ ત્રિકાલભુવઃ પ્રત્યેકમનન્તાનન્તાસ્તેષુ । દ્રવ્ય પર્યાયજાતં ન કિંચિત્કેવલજ્ઞાનસ્ય વિષયભાવમતિક્રાન્તમસ્તિ । અપરિમિતમાહાત્મ્યં હિ તદિતિ જ્ઞાપનાર્થ સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ इत्युच्यते ।”

૧. આચાર્ય ઉમાસ્વામી ; તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અ. ૧, સૂત્ર ૨૯

૨. સર્વાર્થસિદ્ધિ અ. ૧, સૂત્ર ૨૯ ની ટીકા.

“સર્વ દ્રવ્યોની પૃથક્-પૃથક્ ત્રણે કાળે થનારી અનંતાનંત પર્યાયો છે. આ બધામાં કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એવું ન કોઈ દ્રવ્ય છે અને ન પર્યાય-સમૂહ છે કે જે કેવળજ્ઞાનના વિષયથી બહાર હોય. કેવળજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અપરિમિત છે, એ જ વાતનું જ્ઞાન કરાવવા માટે સૂત્રમાં ‘સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ’ કહ્યું છે.”

એ પ્રકારે ભવિષ્યનું જ્ઞાન થવું તો માને, પણ ભવિષ્યનું નિશ્ચિત હોવાનું ન માને, એ કેવી રીતે સંભવે? એવું તો સર્વ સાધારણ જનો પણ કહી શકે છે કે જે ભણશે તે પાસ થશે. એમાં સર્વજ્ઞના જ્ઞાનની દિવ્યતા શું રહી?

શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય કહે છે :-

“જદિ પચ્ચક્ષ્મજાદં પજ્જાયં પલયિદં ચ ણાણસ્સ ।
જ હવદિ વા તં ણાણં દિવ્વં તિ હિ કે પરૂવેતિ ॥૧

જો અનુત્પન્ન (ભવિષ્યની) અને વિનષ્ટ (ભૂતની) પર્યાય સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ ન હોય તો તે જ્ઞાનને દિવ્ય કોણ કહે?”

ધવલા પુસ્તક ૬ માં આ જ વાત આ રીતે વ્યક્ત કરેલ છે :-

“જદ્દાણુપ્પણ અત્થાણં કથં તદો પરિચ્છેદો । જ, કેવલત્તાદો
વજ્જત્થાવેક્ષાણ ચિણા તદુપ્પત્તીણ વિરોહાભાવા ।

પ્રશ્ન : જે પદાર્થ નષ્ટ થઈ ગયા છે અને જે પદાર્થ હજી ઉત્પન્ન નથી થયા તેમનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાન વડે કેમ થઈ શકે?

ઉત્તર : ના, કેમ કે કેવળજ્ઞાન સહાય-નિરપેક્ષ હોવાથી બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષા વિના તેમના (વિનષ્ટ અને અનુત્પન્નના) જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કોઈ વિરોધ નથી.”^૨

૧. પ્રવચનસાર, ગાથા ૩૯

૨. જ્ઞેનેન્દ્ર સિદ્ધાન્તકોશ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૫૧

શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે^૧ સર્વજ્ઞ દ્વારા સમસ્ત જ્ઞેયોને એક ક્ષણમાં સંપૂર્ણ ગુણ અને પર્યાયો સહિત અત્યંત સ્પષ્ટ રૂપે પ્રત્યક્ષ બાણવાની ચર્ચા આ પ્રકારે કરી છે :-

“અયેકસ્ય જ્ઞાયકભાવસ્ય સમસ્તજ્ઞેયમાવસ્વભાવત્વાત્ પ્રોત્કીર્ણ-
લિખિતનિહાતકીલિતમજ્જિતસમાવર્તિતપ્રતિબિમ્બિતવસ્ત્ર ક્રમપ્રવૃત્તા-
નસ્તભૂતમવદ્ભાવિવિચિત્રપર્યાયપ્રાગ્ભારમગાચસ્વભાવં ગમ્भीરં સમસ્તમપિ
દ્રવ્યજાતકેક્ષણ ષ્વ પ્રત્યક્ષયન્તં”.....૧૧

એક જ્ઞાયકભાવનો સમસ્ત જ્ઞેયોને બાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી ક્રમે પ્રવર્તતા, અનંત, ભૂત-વર્તમાન-ભાવી વિચિત્ર પર્યાયસમૂહવાળાં, અગાધ સ્વભાવ અને ગંભીર એવાં સમસ્ત દ્રવ્યમાત્રને-બાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કેતરાઈ ગયાં હોય, ચિતરાઈ ગયાં હોય, દટાઈ ગયાં હોય, ખોડાઈ ગયાં હોય, રૂખી ગયાં હોય, સમાઈ ગયાં હોય, પ્રતિબિમ્બિત થઈ ગયાં હોય, એમ-એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધાત્મા) પ્રત્યક્ષ કરે છે...”

“અલમયવાતિવિસ્ત્રેણ, અનિવારિતપ્રસરપ્રકાશશાલિતયા
ક્ષાયિકજ્ઞાનમવશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વમેઘ જાનીયાત્ ॥૧

અથવા અતિવિસ્તારથી બસ થાઓ; અનિવારિત (-શેકી ન શકાય એવો, અમર્યાદિત) જેનો ફેલાવ છે એવા પ્રકાશવાળું હોવાથી ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્યમેવ સર્વદા, સર્વત્ર, સર્વથા, સર્વને બાણે છે.”

ભગવતી આરાધનામાં સર્વજ્ઞની ત્રિકાળજ્ઞતાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આ પ્રકારે છે :-

“પસ્સદિ જાણદિ ય તહા તિણિણ વિ કાલે સપજ્જણ સબ્બે ।
તહ વા લોગમસેસં પસ્સદિ ભયવં વિગદમોહો ॥ ૨૧૪૧ ॥

૧. પ્રવચનસાર, ગાથા ૨૦૦ ની તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકા

૨. પ્રવચનસાર, ગાથા ૪૭ ની તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકા

તે (સિદ્ધ પરમેષ્ઠી) સર્વ દ્રવ્યો અને તેમની પર્યાયોથી ભરેલા આખા જગતને ત્રણે કાળે જાણે છે. તે પણ તેઓ મોહરહિત જ રહે છે.”

એ જ પ્રકારનો ભાવ શ્રી અમિતગતિ આચાર્યે યોગસારમાં પણ વ્યક્ત કર્યો છે :-

“અતીતા ભાવિનશ્ચાર્યાઃ સ્વે-સ્વે કાલે યથાશ્ચિલાઃ ।

વર્તમાનાસ્તતસ્તદ્દેષ્તિ તાનપિ કેવલં ॥૧

ભૂત અને ભાવી સમસ્ત પદાર્થ જે રૂપે પોત-પોતાના કાળે વર્તમાન રહે છે, તેમને પણ કેવળજ્ઞાન તે જ રૂપે જાણે છે.”

સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ શ્રી સમન્તભદ્ર આચાર્યે આપ્તમીમાંસામાં, શ્રી અકલંકદેવ આચાર્યે તેની ટીકા અષ્ટશતીમાં અને શ્રી વિદ્યાનંદિ આચાર્યે અષ્ટસહસ્રીમાં વિસ્તારથી કરી છે. ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ જૈનન્યાયશાસ્ત્રનો એક પ્રમુખ વિષય છે. એક રીતે સંપૂર્ણ ન્યાયશાસ્ત્ર જ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિમાં સમર્પિત છે. છતાં પણ જ્યારે ન્યાયવિષયક અનેક પદ્ધતિઓથી વિભૂષિત વિદ્વાનો સર્વજ્ઞતામાં પણ આશંકા વ્યક્ત કરવા લાગે છે અથવા તેની નવી નવી વ્યાખ્યાઓ પ્રસ્તુત કરવા લાગે છે. ત્યારે આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ભવિષ્ય સંબંધી જ્ઞાન ‘ભણશે તો પાસ થશે’ના રૂપમાં અનિશ્ચયાત્મક ન હોતાં ‘આ ભણશે અને અવશ્ય પાસ થશે’ અથવા ‘નહિ ભણે અને પાસ પણ નહિ થાય’ના રૂપે નિશ્ચયાત્મક હોય છે.

ભવિષ્યને નિશ્ચિત માનવામાં અજ્ઞાનીને વસ્તુની સ્વતંત્રતા અંકિત થતી જણાય છે. પણ તેનું ધ્યાન આ તરફ નથી જતું કે ભવિષ્યને અનિશ્ચિત માનતાં જ્યોતિષ આદિ નિમિત્તજ્ઞાન કાંઈપણ સિદ્ધ થશે. કેમકે સૂર્યગ્રહણ આદિની જાહેરાત તો વર્ષો પહેલાં

કરી દેવામાં આવે છે અને તે સત્ય નીકળે છે. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ પોતાની સીમામાં ભવિષ્યને બાણે જ છે. લાખો વર્ષ પછીના ભવિષ્યની નિશ્ચિત ઘોષણાઓથી સર્વજ્ઞ-કથિત જિનાગમ ભર્યા પડ્યાં છે અને તે બધી ઘોષણાઓ ‘આમ જ થશે’ની ભાષામાં છે. સર્વજ્ઞની ભવિષ્યજ્ઞતાનો ઈન્કાર કરવાનો અર્થ સમસ્ત જિનાગમને તિલાંજલિ દેવાનો થશે.

જો ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની વાત પહેલાં આપણા ધ્યાનમાં ન આવી અને તે આ યુગમાં એક એવી વ્યક્તિના માધ્યમથી રજુ થઈ કે જેમને આપણે કોઈ કારણવશ પસંદ નથી કરતા તો એનો અર્થ એવો તો ન થવો જોઈએ કે આપણે સર્વજ્ઞની ભવિષ્યજ્ઞતાનો પણ ઈન્કાર કરી આપણા પગ ઉપર જ કુહાડી મારી બેસીએ. આ આત્મઘાતક પગલું ભરતાં પહેલાં વિચારક વર્ગને એકવાર ફરી વિચાર કરી લેવાનો અનુરોધપૂર્વક આગ્રહ કરીએ છીએ.

અત્યંત સ્પષ્ટ ઉક્ત આગમ પ્રમાણો અને અકાલ્ય યુક્તિઓથી આઘાત પામેલા કેટલાક લોકો આ પ્રબળ પ્રહારોથી બચવા માટે નિયમસાર ગાથા ૧૫૬ નો આશ્રય લે છે, કે જે આ પ્રમાણે છે:-

“જાણદિ પસ્સદિ સર્વં વવહારણણ કેવલી ભગવં ।
કેવલણાણી જાણદિ પસ્સદિ ણિયમેણ અપ્પાણં ॥

વ્યવહારનયથી કેવળી ભગવાન સર્વ બાણે છે અને દેખે છે; નિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાની આત્માને બાણે છે અને દેખે છે.”

પરમાત્મપ્રકાશમાં પણ આ પ્રકારનું કથન આવે છે :-

“તે પુણ્ય વંદુલું સિદ્ધગણ જે અપ્પાણિ વસંત ।
લોયાલોડ વિ સયલુ રહુ અચ્છહિં ચિમલુ ણિયંત ।”

હું તે સિદ્ધોને વંદન કરું છું-જે નિશ્ચયથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે અને વ્યવહારનયથી લોકલોકને સંશયરહિત પ્રત્યક્ષ દેખતા થકા સ્થિર રહ્યા છે.”

૧. પરમાત્મપ્રકાશ, અધિકાર ૧, લોક ૫.

ઉક્ત કથનોના આધારે તે લોકો કહે છે કે કેવળી ભગવાન પરને તો વ્યવહારથી જાણે છે, નિશ્ચયથી તો જાણતા નથી; અને વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે-જેમ કે સમયસાર ગાથા ૧૧ માં કહ્યું છે:-

“વ્યવહારોઽભૂયત્યો ભૂયત્યો દેસિવો દુ સુદ્ધજ્ઞો ।
વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે અને નિશ્ચયનય ભૂતાર્થ છે.”

આ રીતે જ્યારે કેવળી ભગવાન પરને જાણતા જ નથી, તો પછી સમસ્ત દ્રવ્યોની ભવિષ્યની પર્યાયોને જાણવાની વાત જ ક્યાં રહી જાય છે ?

પરંતુ તેમનું આ કથન પણ પૂર્વાપર-વિચાર રહિત છે. કેમ કે એક તો પરને ન જાણવાથી પરના ભવિષ્યને ન જાણવાની વાત કહેવી એ તો કાંઈક સમજવામાં પણ આવી શકે છે, પણ પોતાના ભવિષ્યનેય નથી જાણતા એ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? તેથી એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી કે તેઓ ભવિષ્યને જાણતા નથી.

જીજ્ઞ સર્વથી અધિક મહત્વની વાત એ છે કે તેમણે ઉક્ત કથનોના મર્મ ઉપર ધ્યાન જ આપ્યું નથી. જે ઉક્ત કથનોને પૂર્વાપર સારી રીતે જોઈ લેવામાં આવે તો બધું જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ઉક્ત સંપૂર્ણ કથન ‘સ્વાશ્રિતો નિશ્ચય :; પરાશ્રિતો વ્યવહાર:’ સ્વાશ્રિત કથનને નિશ્ચય અને પરાશ્રિત કથનને વ્યવહાર કહે છે— આ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલ છે. કે જેનો નિયમસારની ઉક્ત ગાથાની સંસ્કૃત ટીકામાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

જેમાં ‘સ્વ’ની જ અપેક્ષા હોય, તે નિશ્ચયકથન છે અને જેમાં ‘પર’ની અપેક્ષા આવે, તે વ્યવહારકથન હોય છે. તેથી કેવળી ભગવાન પોતાના આત્માને દેખે-જાણે છે-આ નિશ્ચયકથન થયું અને તેઓ પરને દેખે-જાણે છે-આ વ્યવહારકથન થયું; ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું છે. તેઓ પરને વ્યવહારથી જાણે છે-એનો અર્થ એ કદાપિ નથી કે તેઓ પરને જાણતા જ નથી.

નિયમસારની ૧૫૯ થી ૧૬૯ સુધીની ગાથાઓ અને તેમની સંસ્કૃત ટીકાને જે એકવાર સારી રીતે જોઈ લ્યે તો બધી વાત સહેજે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ઉક્ત સંપૂર્ણ પ્રકરણ ભગવાનની સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરનારું જ છે. વિસ્તારભયથી તે બધું અહીં આપવું શક્ય નથી. જિજ્ઞાસુ પાડકોને ઉક્ત પ્રકરણનું ઊંડાણથી મંથન કરવાનો સાનુરોધ આપ્યો છે.

શ્રી જયસેનાચાર્ય પ્રવચનસાર ગાથા ૩૯ ની તાત્પર્યવૃત્તિ નામક ટીકામાં લખે છે :-

“યથાયે કેવલી પરકીયદ્રવ્યપર્યાયાન્ યદ્યપિ પરિચ્છિન્તિમાત્રેણ જાનાતિ તથાપિ નિશ્ચયનયેન સહજાનન્દૈકસ્વભાવે સ્વશુદ્ધાત્મનિ તન્મયત્વેન પરિચ્છિન્તિ કરોતિ, તથા નિર્મલવિવેકિજનોઽપિ યદ્યપિ વ્યવહારેણ પરકીયદ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનં કરોતિ, તથાપિ નિશ્ચયેન નિર્વિકારસ્વસંવેદનપર્યાયે વિષયત્વાત્પર્યાયેણ પરિજ્ઞાનં કરોતીતિ સૂત્રતાત્પર્યમ્ ।

જેવી રીતે કેવળી ભગવાન પરકીય દ્રવ્ય-પર્યાયોને જે કે પરિચ્છિન્તિ માત્ર રૂપે જાણે છે તો પણ નિશ્ચયનયથી સહજાનન્દરૂપ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્મામાં જ તન્મય થઈને પરિચ્છિન્તિ કરે છે; તેવી જ રીતે નિર્મળ વિવેકીજનો પણ જે કે વ્યવહારથી પરકીય દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનું જ્ઞાન કરે છે, તો પણ નિશ્ચયથી નિર્વિકાર સ્વસંવેદન પર્યાયમાં જ તદ્વિષયક પર્યાયનું જ જ્ઞાન કરે છે.”

ઉક્ત કથન અનુસાર જે અપેક્ષાએ કેવળી ભગવાન માત્ર યોતાને જાણે છે, પરને નહીં; તે અપેક્ષાએ અર્થાત્ નિશ્ચયનયે તો સમ્યગ્દષ્ટિ પણ માત્ર યોતાને જ જાણે છે, પરને નહિ તેથી જે આપ સર્વજ્ઞનું પરનું જાણપણું અસત્ય માનશે તો બધી સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાનીનું પણ પરનું જાણપણું અસત્ય માનવું પડશે; કે જે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. આશા છે કે જ્ઞાનીઓનું પરનું જાણપણું આપને પણ અસ્વીકાર્ય નહિ હોય.

બીજું કેવળી ભગવાન પોતાને તન્મય થઈને બાણે છે; પરંતુ પરને બાણે તો છે, પણ તેમનામાં તેઓ તન્મય નથી થતા. આ કારણે પણ તેમનું પરનું બાણપણું વ્યવહાર કહેવાય છે.

પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૧, ગાથા પરની ટીકામાં એની ચર્ચા અત્યંત સ્પષ્ટ છે:—

“કશ્ચિદાહ । યદિ વ્યવહારેણ લોકાલોકં જાનાતિ તર્હિ વ્યવહારનયેન સર્વજ્ઞત્વં, ન ચ નિશ્ચયનયેનેતિ ।

પરિહારમાહ — યથા સ્વકીયમાત્માનં તન્મયત્વેન જાનાતિ તથા પરદ્રવ્યં તન્મયત્વેન ન જાનાતિ, તેન કારણેન વ્યવહારો ભણ્યતે ન ચ પરિજ્ઞાનાભાવાત્ । યદિ પુનર્નિશ્ચયેન સ્વદ્રવ્યવત્તન્મયો ભૂત્વા પરદ્રવ્યં જાનાતિ તર્હિ પરકીયસુખદુઃસ્વરાગદ્વેષપરિજ્ઞાતો સુખી-દુઃખી રાગી-દ્વેષી ચ સ્યાદિતિ મહદ્દૂષણં પ્રાપ્નોતીતિ ।

પ્રશ્ન :- જો કેવળી ભગવાન વ્યવહારનયથી લોકાલોકને બાણે છે તો વ્યવહારનયથી જ તેમને સર્વજ્ઞત્વ હોય પરંતુ નિશ્ચયનયથી નહિ?

ઉત્તર :- જેવી રીતે તન્મય થઈને સ્વકીય આત્માને બાણે છે તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યને તન્મય થઈને નથી બાણતા, એ કારણે વ્યવહાર કહેવામાં આવેલ છે, નહિ કે તેમના પરિજ્ઞાનનો જ અભાવ હોવાના કારણે. જો સ્વદ્રવ્યની જેમ પરદ્રવ્યને પણ નિશ્ચયથી તન્મય થઈને બાણતા હોત તો પરકીય સુખ અને દુઃખને બાણવાથી સ્વયં સુખી-દુઃખી અને પરકીય રાગ-દ્વેષને બાણવાથી સ્વયં રાગી-દ્વેષી થઈ ગયા હોત અને આ પ્રકારે મહાન દોષ પ્રાપ્ત થાત.”

તાર્કિકચક્રચૂડામણિ શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય રત્નકરંડશ્રાવકાચારના મંગળાચરણમાં શ્રી વર્દ્ધમાન ભગવાનના કેવળજ્ઞાનમાં અલોકાકાશ સહિત ત્રણે લોકના સમસ્ત પદાર્થોનાં સ્પષ્ટ ઝળકવાની ચર્ચા આ પ્રકારે કરે છે:—

“નમઃ શ્રી વર્દમાનાય નિર્ઘૂત કલિલાત્મને,
સાલોકાનાં ત્રિલોકાનામ્, યદ્વિદ્યા દર્પણાયતે ।

જેમના કેવળજ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં અલોકાકાશ સહિત ત્રણે લોક ઝળકે છે અને જેમણે જ્ઞાનાવરણાદિ પાપરૂપી મેલ ઘોઈ નાખ્યો છે, તે વર્ધમાન ભગવાનને નમસ્કાર હો.”

આ રીતે જૈનદર્શનના સર્વમાન્ય દિગ્ગજ આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદ, કાર્તિકેય, સમન્તભદ્ર, ઉમાસ્વામી, પૂજ્યપાદ, વીરસેન, અમૃતચન્દ્ર, રવિષેણુ આદિ અનેક આચાર્યોનાં પ્રબળ પ્રમાણોથી સર્વજ્ઞતા અને ત્રિકાળજ્ઞતા સહજ સિદ્ધ છે.

ઉપરોક્ત અનેક પ્રમાણો આખ્યા પછી પણ લોકોનો આગ્રહ રહે છે કે આપ અમને સ્પષ્ટરૂપે બતાવો કે કમબદ્ધપર્યાયની વાત કયા શાસ્ત્રમાં છે? પણ મારું કહેવાનું છે કે એવું કયું શાસ્ત્ર છે કે જેમાં કમબદ્ધપર્યાયની વાત નથી? ચારેય અનુયોગોનાં શાસ્ત્રોમાં ત્યાં સુધી કે પૂજનપાઠમાં પણ ડગલે ને પગલે કમબદ્ધપર્યાયનો સ્વર ગુંજતો સંભળાય છે.

‘ભામંડલકી ધ્રુતિ જગમગાત,
ભવિ દેખત નિજ-ભવ સાત-સાત.’^૧

તીર્થંકર ભગવાનના પ્રભામંડળમાં ભવ્ય જીવને પોત-પોતાના સાત-સાત ભવ દેખાય છે. તે સાત ભવોમાં ત્રણ ભૂતકાળના, ત્રણ ભવિષ્યના અને એક વર્તમાન ભવ દેખાય છે.

એમના કહેવા પ્રમાણે પ્રત્યેક ભવ્યના ઓછામાં ઓછા ભવિષ્યના ત્રણ ભવ તો નિશ્ચિત રહે જ છે, નહિ તો તે દેખાત કેવી રીતે? ત્રણ ભવનું આયુષ્ય એક સાથે ખંધાઈ શકતું નથી. તેથી એમ પણ નથી કહી શકાતું કે આયુષ્ય કર્મ ખંધાઈ જવાથી ભવ નિશ્ચિત થઈ ગયા હતા. આથી એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે તે પહેલેથી જ નિશ્ચિત રહે છે, થતા નથી.

૧. કવિવર વૃન્દાવનકૃત ચન્દ્રપ્રભ પૂજન, જયમાળ

૨૬

પ્રથમાનુયોગનાં સર્વ શાસ્ત્રો ભવિષ્યની નિશ્ચિત ઘોષણાઓથી ભર્યાં પડ્યાં છે.

ભગવાન નેમિનાથે દ્વારકા બળવાની ઘોષણા બાર વર્ષ પહેલાં કરી દીધી હતી. સાથોસાથ એ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું હતું કે કયા નિમિત્તે, કેવી રીતે અને ક્યારે, આ બધું બનશે. અનેક ઉપાયો પછી પણ તે બધું તે જ રૂપે બન્યું.

હા, એક વાત જરૂર છે કે સાંભળનાર લોકોમાં ઉક્ત વાતની પ્રાતિક્રિયા પોત-પોતાના ભવિતવ્ય અનુસાર ભિન્ન-ભિન્ન થઈ જેમનું ભવિષ્ય સારું હતું, તેમને તે વાત સાંભળીને વૈરાગ્ય થઈ ગયો. ઘણાએ નગ્ન દિગંબર દીક્ષા ધારણ કરી લીધી, અનેકોએ અણુમત ધારણ કર્યાં, અનેક સમ્યક્ત્વી બન્યા; પણ જેમની અધો-પાતિ થવાની હતી, તેમને ભગવાનની વાત ટાળવાનો વિકલ્પ આવ્યો. તેઓ એ પ્રયત્નમાં લાગી ગયા કે જોઈએ દ્વારિકા કેવી રીતે બળે છે? તેમણે પોતાનો બધો પુરુષાર્થ જાણે ભગવાનની પાતને બૂઠી સિદ્ધ કરવામાં જ લગાડી દીધો. પણ ભગવાને તેો જેવું જોયું-જાણ્યું હતું, તેવું કહી દીધું હતું, તેઓ એના કર્તા-હર્તા થઈ હતા નહિ.

ભગવાનની વાણીમાં તેો દ્વારકા બળવાના ઉપાદાનની સાથે સાથે નિમિત્તોનો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હતો, પણ નિમિત્તાધીન દ્રષ્ટિવાળાઓનું ધ્યાન ઉપાદાન તરફ તેો ગયું જ નહીં, તેઓ તેો નિમિત્તોને ખસેડવામાં લાગી ગયા અને પોતાની દ્રષ્ટિમાં નિમિત્તોને ખસેડીને પોતાને સુરક્ષિત પણ સમજવા લાગ્યા પરંતુ...

નિમિત્તાધીન દ્રષ્ટિવાળાઓને ભગવાનની સર્વજ્ઞતા ઉપર પૂરો ભરોસો હોતો નથી, તેમની દ્રષ્ટિ ચંચળ બની રહે છે. એ વાત નથી કે તેમને ભગવાનની વાત ઉપર વિશ્વાસ જ નહોતો, જો વિશ્વાસ ન હોત, તેો પછી તેઓ ડરત શા માટે? ગભરાત શા માટે? તેને ટાળવાનો અસફળ પ્રયત્ન જ કેમ કરત? તેમને વિશ્વાસ તેો હતો, પણ પાકો વિશ્વાસ નહોતો; ભરોસો હતો, પણ પૂરો ભરોસો નહોતો. એમ જ ડગમગતી શ્રદ્ધા હતી. જેમનું

ભાવિ ખોટું હોય છે, તેમની શ્રદ્ધા સર્વજ્ઞ ઉપર પણ નથી ટકતી. જેમનો સંસાર અલ્પ રહી જાય છે તેમને જ સર્વજ્ઞતા સમજવામાં આવે છે.

ભગવાનની દિવ્યધ્વનિમાં એમ આવ્યું કે દ્વારિકા ૧૨ વર્ષ પછી બળી જશે ત્યારે અજ્ઞાનીઓને એમ લાગ્યું કે જાણે બાર વર્ષ પછી ભગવાન દ્વારિકા બાળી દેશે. જ્યારે ભગવાનને તેની સાથે કાંઈ લેવા-દેવા નહોતા. તેઓ તો વીતરાગ હતા, તેમને કોઈના પ્રત્યે પણ રાગ-દ્વેષ નહોતો. તેથી તેમના દ્વારા દ્વારિકા બાળી નખાવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો. પરંતુ તેઓ સર્વજ્ઞ પણ હતા. તેથી ભવિષ્યમાં ક્યાં શું થશે તેને વર્તમાનમાં વર્તમાનવત્ સ્પષ્ટ દેખતા-જાણતા હતા. તેથી તેમણે તે જ વખતે બાર વર્ષ પછી દ્વારિકાને બળતી સ્પષ્ટ જોઈ હતી. તેમાં બાર વર્ષ પછી કેવી જવાબાઓ નીકળશે તે, તે વખતે સ્પષ્ટ દેખાઈ રહી હતી. તેમની વાણીમાં તો સહેજે આ સત્ય પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું.

તેમણે તો તેને બાળી જ નહોતી, પરંતુ બીજા કોઈએ પણ તેને બાળી નહોતી, કેમ કે તેમાં સ્વયં ઉપાદાનગત એવી યોગ્યતા હતી કે તે પોતાના સમયે બળી જશે. તથા તેનું નિમિત્ત કોણ થશે—એ પણ તે યોગ્યતામાં સામેલ હતું. તેમાં પરનું કોઈ કર્તૃત્વ નહોતું, કેમ કે જે નિમિત્તોથી તે બળી તે પોતે પણ ઇચ્છતા નહોતા કે દ્વારિકા બળે. આ ઉપાદાનગત યોગ્યતા તરફ જગત ધ્યાન આપતું નથી. તે જ કારણે જગતનું સહજ પરિણમન તેના સમજવામાં નથી આવતું.

આદિનાથ ભગવાને મારીચિના સંબંધમાં એક કોડા-કોડી સાગર સુધી ક્યારે શું બનવાનું છે—એ બધું જ બતાવી દીધું હતું. શું આપ તેની સત્યતામાં શંકિત છો? શું તે બધું પહેલેથી નિશ્ચિત નહોતું? અસંખ્ય ભવ પહેલાં એ બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે તેઓ ચોવીસમા તીર્થંકર થશે. ત્યારે તો તેમને તીર્થંકર પ્રકૃતિનો બંધ પણ થયો નહોતો. કારણ કે તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાઈ ગયા પછી અસંખ્ય ભવ નથી થઈ શકતા. તીર્થંકર પ્રકૃતિને

ખાંધનાર તો તે જ ભવે, અથવા ત્રીજા ભવે અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેથી એમ પણ નથી કહી શકાતું કે કર્મ ખંધાઈ જવાથી તેમનું એટલું ભવિષ્ય નિશ્ચિત થઈ ગયું હતું.

આ બધું તો એ જ સિદ્ધ કરે છે કે આદિનાથના સમયથી જ એ નિશ્ચિત હતું કે તેઓ ચોવીસમા તીર્થંકર થશે. જો ચોવીસમા તીર્થંકર થવાનું નિશ્ચિત હતું તો પછી વચ્ચેના ભવ પણ નિશ્ચિત જ હતા. નિશ્ચિત હતા-ત્યારે તો જાણી શકાયા અને ખતાવી પણ શકાયા.

તિલોચપણ્ણતિ, અધિકાર ૪, શ્લોક ૧૦૦૨ થી ૧૦૧૬ મુધીમાં અષ્ટાંગ નિમિત્તજ્ઞાન દ્વારા ભવિષ્ય જણાવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે. શ્રી ભદ્રબાહુ આચાર્યે નિમિત્તજ્ઞાનના આધારે ઉત્તર ભારતમાં બાર વર્ષના દુષ્કાળની ઘોષણા કરી હતી, જે પૂરેપૂરી સત્ય ઠરી. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તને સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં, જેના આધારે પણ ભવિષ્યની ઘોષણાઓ કરવામાં આવી હતી.

તથા શું કરણાનુયોગમાં એ નથી લખ્યું કે છ મહિના અને આઠ સમયમાં છસો આઠ જીવ નિગોદમાંથી નીકળશે અને એટલા જ સમયમાં એટલા જ જીવ મોક્ષે પણ જશે. શું એથી અધિક જીવ નિગોદમાંથી નીકળી શકે છે અથવા મોક્ષે જઈ શકે છે? શું એ નિશ્ચિત નથી? છે, તો પછી શું એનાથી વસ્તુની સ્વતંત્રતા ખંડિત નથી થતી? એટલા જ જીવ મોક્ષે કેમ જાય? એનાથી અધિક કેમ નહિ?

કરણાનુયોગમાં ચારગતિના જીવોની નિશ્ચિત સંખ્યા લખેલી છે અને તે કદી વત્તી-ઓછી પણ નથી થતી. જો બધું નિશ્ચિત ન હોય તો પછી જીવોના પાપ-પુણ્યાનુસાર નારકીઓ અને દેવોની સંખ્યા ન્યૂનાધિક થતી રહેવી જોઈએ.

કરણાનુયોગમાં એ પણ લખ્યું છે કે જીવ નિત્યનિગોદમાંથી બે હબ્બર સાગર માટે નીકળે છે—તેમાં પણ બે ઈન્દ્રિયના આટલા, ત્રણ ઈન્દ્રિયના આટલા, ચાર ઈન્દ્રિયના આટલા ભવ ધારણ કરે છે, મનુષ્યના ૪૮ ભવ મળે છે. આ બધું શું છે?

શું આનાથી એ નિષ્કર્ષ નથી નીકળતો કે ચારે ગતિઓના જીવોની સંખ્યા નિશ્ચિત છે અને પ્રત્યેક જીવના ભવ પણ નિશ્ચિત છે તથા તેમનો ક્રમ પણ નિશ્ચિત છે, નહિ તો બધી વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને? ક્યાંક તો અધિક ભીડ એકઠી થઈ જાય અને ક્યાંક સ્થાન ખાલી પડ્યાં રહે, પણ એમ નથી થતું.

આનાથી લોકોને લાગે છે કે ધર્મની વાત તો દૂર રહી, શું પુણ્ય-પાપ કરવા એ પણ અમારા હાથમાં નથી? અમે તો એકદમ બંધાર્થ ગયા.

તેમને અમારે કહેવાનું છે કે શુભ અને અશુભ ભાવ તો ક્રમશઃ પોતાની મેળે બદલ્યા જ કરે છે. કારણ કે બન્નેમાંથી કોઈનો પણ કાળ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી, તેથી પ્રત્યેક અંતર્મુહૂર્તમાં પરિવર્તન અવશ્ય થાય છે. અનંત પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ આપ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક શુભભાવમાં ટકી શકતા નથી, જે શુદ્ધમાં ન જાઓ તો પછી અશુભમાં આવવું અનિવાર્ય છે. આ પરિવર્તન નિગોહમાં પણ થયા કરે છે, ત્યાં પણ શુભ ભાવ થાય છે; નહિ તો ત્યાંથી જીવ નીકળે જ કેવી રીતે? સંજી પંચેન્દ્રિય થવાનું પુણ્ય એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવ અસંજી દશામાં જ બાંધે છે.

ભરત ચક્રવર્તીના તે પુત્રોએ - કે જે નિગોહમાંથી નીકળીને એકાદ પર્યાયને વિવક્ષિત કર્યા વિના (વચ્ચે લાવ્યા વિના) સીધા ચક્રવર્તીના પુત્રો થઈને તે જ ભવે મોક્ષે ગયા છે; - તેમણે મનુષ્યભવ અને ચક્રવર્તીને ત્યાં ઉત્પન્ન થઈને ચરમ શરીર પ્રાપ્ત કરવાનું પુણ્ય અસંજી અવસ્થામાં જ બાંધ્યું હતું. પણ આ બધું સહજ ક્રમે પ્રાપ્ત થયું હતું, શક્ય બન્યું હતું; ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહોતો.

જેમ કે કહ્યું છે:-

નિત્ય નિગોહ માંહિતૈ કડિકર, નર પરજાય પાય મુખહાની;
સમકિત લહિ અન્તર્મુહૂર્તમે. કેવલ પાય વરી શિવ રાની.૧

૧. કવિવર ભાગવંદજ કૃત આધ્યાત્મિક પદ.

છતાં પણ હું આપની પાસેથી જ બાણવા ઈચ્છું છું કે આપ કયો પુણ્યભાવ કરવાની સ્વાધીનતા ચાહો છો-તીર્થંકર, ચક્રવર્તી કે ઈન્દ્રાદિ પદ પ્રાપ્ત કરવાનો? જે તીર્થંકર ચોવીસ જ થાય છે અને તે પણ એક ક્ષેત્રમાં એક સાથે જ નહિ, તો શું જો જીવ એક સાથે તીર્થંકર થવા યોગ્ય પુણ્ય-બંધ કરી શકે છે? આ વાત એક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે. જે આપ કહો કે અઢી દ્વીપમાં તો એક સાથે ૧૭૦ તીર્થંકર થઈ શકે છે, તે પણ મને કોઈ વાંધો નથી. કેમકે ૧૭૦ જ કેમ, ૨૦૦ કેમ નહિ? ૨૦૦ જીવ એક સાથે એવું પુણ્ય કેમ નથી બાંધી શકતા?

ભરતક્ષેત્રમાં જે આગામી ૨૪ તીર્થંકર થવાના છે તેમનાં નામોની ઘોષણાઓ જિનાગમમાં થઈ જ ચુકી છે. સાથોસાથ તે જીવોનાં નામ પણ ઘોષિત થઈ ગયા છે કે જેઓ ભાવી તીર્થંકર થવાના છે. તે બધું નિશ્ચિત હતું તેથી તો ઘોષિત થયું છે. શું તેમના સિવાય બીજા કોઈ જીવ તીર્થંકર પ્રકૃતિ બાંધી શકે છે? જે નહીં, તો પછી આપણા બધાની તો ૧૯ કોડાકોડી સાગર સુધી છૂટી થઈ ગઈ. અને આપ બાણવા છો કે આ જીવ નિગોદમાંથી નીકળીને ત્રસ પર્યાયમાં જો હુબર સાગર માટે જ આવે છે. જે આની વચ્ચે મુકત ન થયો તો પાછો ત્યાં જ નિગોદમાં ચાલ્યો જવાનો છે. પછી અનંતકાળ સુધી કોઈ ઠેકાણું નથી.

જે આપ કહો-“ભલે ભરતના નહિ; તો ઐરાવત કે વિદેહના તીર્થંકર થઈશું.” પણ ભાઈ સાહેબ! જે ભરતક્ષેત્રના તીર્થંકરોની ઘોષણા થઈ ગઈ, તો ઐરાવતક્ષેત્રના અને વિદેહક્ષેત્રના તીર્થંકરોની પણ થઈ જ ગઈ હશે? અહીંનાં શાસ્ત્રોમાં અહીંનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાંના શાસ્ત્રોમાં ત્યાંનો ઉલ્લેખ હશે? ભાઈ! કેવળીના જ્ઞાનમાં તો સર્વત્ર અનંતકાળ સુધી થનારા તીર્થંકરોની ઘોષણા થઈ ગઈ છે, તેમાં ફેરફારનો કોઈ અવકાશ નથી.

જે કોઈ કહુ- “તીર્થંકરનું પુણ્ય ભલે ન હોય, તો ચક્રવર્તી જ થઈ જઈશું.” પણ ચક્રવર્તીનાં સ્થાન તો એથી જે ઓછાં છે. એક ક્ષેત્રમાં જેટલા કાળમાં તીર્થંકર ૨૪ થાય છે, તેટલા જ કાળમાં ચક્રવર્તી તો ૧૨ જ થાય છે. જે તીર્થંકરોનું

નિશ્ચિત છે, તો ચક્રવર્તીઓનું પણ નિશ્ચિત હશે. શાસ્ત્રોનાં તો ઉલ્લેખ એટલા માટે નથી મળતો કે કોનો-કોનો ઉલ્લેખ કરીએ. તીર્થંકરોનો ઉલ્લેખ કરીને સામાન્યપણે એ ખતાવી દીધું કે બધું ય નિશ્ચિત છે. એ જ જાણવું જરૂર પણ છે. એ જાણવું કાંઈ જરૂરી નથી કે કોનું શું થશે? જો બધાનું ભવિષ્ય ખતાવવામાં આવે તો યાદ પણ કોનું-કોનું રહે? દરેકને ખીજનું ભવિષ્ય જાણવામાં રાજ્ય પણ શી હોય? બધાં પોત-પોતાનું જ જાણવા ઇચ્છે છે.

ભલે તીર્થંકર અને ચક્રવર્તી નહિ, તો પુણ્ય કરીને સ્વર્ગે જ ચાલ્યા જઈશું. પણ ત્યાં ય સ્થાન ખાલી હશે, ત્યારે જશે ને? ત્યાં અકાળ મૃત્યુ તો થતું નથી. જો કોઈ દેવ કે ઇન્દ્ર તરતમાં જ સ્વર્ગે ગયો હશે, તો પછી જ્યાં સુધી તેનું આયુષ્ય પૂરું ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તે પદને યોગ્ય પુણ્ય કોઈ અન્ય જીવ ખાંધી શકે નહિ અને તેમનું આયુષ્ય તો સાગરોનું હોય છે. સ્વર્ગની તો શી વાત, સ્થાન ખાલી થયા વિના તો નરકમાં પણ જગ્યા મળવાની નથી. આપનું જ્યાંનું સ્થાન સુરક્ષિત (-રિઝર્વેશન) હશે, ત્યારે જ સર્વત્ર સ્થાન મળશે.

જિનવાણીના ઉલ્લેખાનુસાર તો વાત એવી જ છે. એ વાત અલગ છે કે આપ જિનવાણીને જ ન માનો. પણ એનાથી ય છૂટકારો નહિ મળે. કારણ કે પછી તો આપને ઘણું બધું માનવાનું હોવું પડશે. પછી ન આપ આદિનાથને માની શકશો, ન મહાવીરને, ચોવીસ તીર્થંકર અને બાર ચક્રવર્તીને પણ માનવાનું સંભવિત નહિ બને, કારણ કે આ બધું આપે આગમમાંથી વાંચીને તો માન્યું છે. જ્યાં આગમ જ સત્ય ન રહ્યા તો પછી બધું જ સાફ છે.

આપે કલ્પના પણ કરી છે કે આપે આગમના આધારે શું-શું માની રાખ્યું છે? જરા વિચાર કરીને જોશો તો પત્તો લાગશે કે પછી સ્વર્ગ-નરક બધું અલોપ! એટલું જ માત્ર રહી જશે જે કાંઈ સામે દેખાઈ રહ્યું છે.

મને વિશ્વાસ છે કે આટલા આગળ જવા માટે આપ પણ તૈયાર નહિ હો. જે મારી વાતમાં કાંઈ તથ્ય નજરે પડે તો પછી એકવાર ગંભીરતાથી વિચાર કરો.

બ્યારે પોતાને પ્રથમાનુયોગ કે કરણાનુયોગના વિશેષજ્ઞ મનાવનારા વિદ્વાનો પણ બધી પર્યાયો ક્રમનિયમિત હોવાનો વિરોધ કરે છે ત્યારે આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી, કેમ કે પ્રથમાનુયોગ અને કરણાનુયોગમાં તો ડગલે ને પગલે એનું પ્રબળ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

એ જ રીતે ચરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં પણ સર્વત્ર એની પ્રતિધ્વનિ જોઈ શકાય છે. સમયસાર (આત્મખ્યાતિ) અને કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાનાં ઉદ્ધરણ તો અપાર્થ જ ગયાં છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૧૦૨ ની તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકામાં પણ પર્યાયના જન્મ-ક્ષણ અને નાશ-ક્ષણની વાત આવે છે. તેનાથી પણ આ વાતની પુષ્ટિ થાય છે

તથા પ્રવચનસારની જ ગાથા ૯૯ ની ટીકામાં વિસ્તારક્રમની જેમ પ્રવાહક્રમ (ક્રમબદ્ધપર્યાય) ને પણ હારનું દષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરેલ છે, જે આ પ્રકારે છે :—

“જેમ દ્રવ્યનું વાસ્તુ સમગ્રપણા વડે (અખંડપણા વડે) એક હોવા છતાં, વિસ્તારક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પ્રદેશો છે, તેમ દ્રવ્યની વૃત્તિ સમગ્રપણા વડે એક હોવા છતાં, પ્રવાહક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પરિણામો છે. જેમ વિસ્તારક્રમનું કારણ પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યક્તિરેક છે, તેમ પ્રવાહક્રમનું કારણ પરિણામોનો પરસ્પર વ્યક્તિરેક છે.

જેમ તે પ્રદેશો પોતાના સ્થાનમાં સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન અને પૂર્વ-રૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર (બધેય) પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એક વાસ્તુપણાવડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ધ્રોવ્યાત્મક છે, તેમ તે પરિણામો પોતાના અવસરમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન અને પૂર્વ-રૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી

તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-દ્રૌવ્યાત્મક છે. વળી જેમ વાસ્તુનો જે નાનામાં નાનો (છેવટનો) અંશ પૂર્વપ્રદેશના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ (અંશ) ત્યારપછીના પ્રદેશના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકવાસ્તુપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ જેમાંથી એકે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વપરિણામના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યારપછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણપરિણામ પદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં) વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ અતિક્રમતું હોવાથી સત્ત્વને ત્રિલક્ષણ જ અનુમોદ્યું—મોતીના હારની માફક. (તે આ રીતે:) જેમ જેણે (અમુક) લંગાઇ ગ્રહણ કરેલી છે એવા લટકતા મોતીના હારને વિષે, પોત-પોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત મોતીઓમાં, પછી-પછીનાં સ્થાનોએ પછી-પછીનાં મોતીઓ પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાં-પહેલાંનાં મોતીઓ નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે; તેમ જેણે નિત્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોત-પોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછી-પછીના અવસરોએ પછી-પછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાં-પહેલાંના પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (-ટકતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

ભાવાર્થ : જેમ દ્રવ્યના વિસ્તારનો નાનામાં નાનો અંશ તે પ્રદેશ છે, તેમ દ્રવ્યના પ્રવાહનો નાનામાં નાનો અંશ તે પરિણામ છે. પ્રત્યેક પરિણામ સ્વ-કાળમાં પોતાના રૂપે ઊપજે છે, પૂર્વરૂપથી નષ્ટ થાય છે અને સર્વ પરિણામોમાં એકપ્રવાહપણું હોવાથી પ્રત્યેક પરિણામ ઉત્પાદ-વિનાશ વિનાનો એકરૂપ-ધ્રુવ રહે છે. વળી ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યમાં સમય ભેદ નથી, ત્રણેય એક જ સમયે છે.

આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક પરિણામોની પરંપરામાં દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સદાય રહેતું હોવાથી દ્રવ્ય સ્વયં પણ, મોતીઓના હારની માફક, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાત્મક છે.”

ઉક્ત પ્રકરણમાં “સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિરચિત એક પ્રવાહ” વાક્ય કે જે અનેક વાર આવ્યું છે, તે ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે. તથા મોતીઓના હારના ઉદાહરણથી એ સ્પષ્ટ છે કે જેમ હારમાં મોતીઓનું ક્ષેત્ર પોતાના ક્રમમાં નિયમિત છે, તેમ શૂલતા હારમાં તેમના પ્રગટવાનો કાળ પણ નિયમિત છે. તેવી રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જેમ તેમના પ્રદેશો (ક્ષેત્ર) નિયમિત (નિશ્ચિત) છે, તેમ તેનો કાળપ્રવાહ પણ નિયમિત અર્થાત્ નિશ્ચિત છે.

અહીં ક્ષેત્રના નિયમિતક્રમના માધ્યમવડે કાળ (પર્યાય) સંબંધી નિયમિતક્રમને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. કારણ કે ક્ષેત્ર સંબંધી ક્રમનિયમિતતા સહેલાઈથી સમજી શકાય છે

જેવી રીતે દ્રવ્યને સંપૂર્ણ વિસ્તારક્ષેત્રરૂપે લક્ષમાં લેવામાં આવે તો તેનું સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર એક જ છે; તેવી જ રીતે દ્રવ્યને-ત્રણે કાળના પરિણામોને એક સાથે લક્ષમાં લેતાં તેનો કાળ ત્રેકાળિક એક છે, છતાં પણ જેવી રીતે ક્ષેત્રમાં એક નિયમિત પ્રદેશક્રમ છે તેવી જ રીતે કાળ (પર્યાય)માં પણ પર્યાયોનો એક નિયમિત પ્રવાહક્રમ છે.

જેવી રીતે દ્રવ્યના વિસ્તારક્રમનો અંશ પ્રદેશ છે તેવી જ રીતે દ્રવ્યના પ્રવાહક્રમનો અંશ પર્યાય છે.

જો કે આ કથન સર્વ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ છે પણ અહીં વિસ્તારક્રમને જો આકાશદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમજીએ તો અનુકૂળતા રહેશે. જેમ અનંતપ્રદેશી આકાશનો જે પ્રદેશ જ્યાં સ્થિત છે, તે ત્યાં જ રહે છે, તેનું સ્થાન પરિવર્તન સંભવ નથી; તેવી જ રીતે બધાં જ દ્રવ્યોમાં પ્રદેશોનો ક્રમ નિયમિત છે, એ જ વાત અહીં મોતીઓના હારના દૃષ્ટાંત વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે

મોતીઓના હારમાં જે મોતી બ્યાં સ્થિત છે, તેના સ્થાનનું ક્રમપરિવર્તન સંભવ નથી.

જે કે આકાશ અચળ (નિષ્ક્રિય) દ્રવ્ય છે અને જીવ તથા પુદ્ગલ સચલ (સક્રિય) દ્રવ્ય છે; તે પછી ગુલતા હારની વાત કહીને એ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે જેમ ગુલતા હારમાં પછી મોતીઓનો સ્થાનક્રમ બદલાઈ જતો નથી, તેવી જ રીતે સક્રિય જીવોમાં પ્રદેશોનો ક્રમ પલટતો નથી.

જેવી રીતે આકાશાદિ દ્રવ્યોનો વિસ્તારક્રમ નિયમિત છે; તેવી જ રીતે તેમનો પ્રવાહક્રમ પણ નિયમિત છે. જેવી રીતે નિયમિત વિસ્તારક્રમમાં ફેરફાર સંભવિત નથી; તેવી જ રીતે નિયમિત પ્રવાહક્રમમાં પણ ફેરફાર સંભવિત નથી. જેવી રીતે પ્રત્યેક પ્રદેશનું સ્વ-સ્થાન નિશ્ચિત છે; તેવી જ રીતે પ્રત્યેક પરિણામ (પર્યાય)નો સ્વકાળ પણ નિશ્ચિત છે.

જેમ ચિત્રપટના રીલમાં લંબાઈ છે, તે લંબાઈમાં બ્યાં જે ચિત્ર સ્થિત છે તે ત્યાં જ રહે છે, તેનું સ્થાન પરિવર્તન સંભાવિત નથી; તેવી જ રીતે ચાલતી રીલમાં કયું ચિત્ર કયા ક્રમમાં આવશે એ પણ નિશ્ચિત છે, તેમાં પણ ફેરફાર સંભવિત નથી. આગળ કયું ચિત્ર આવશે—તેનું જ્ઞાન ભલે આપણને ન હોય, પણ તેથી કોઈ ફરક પડતો નથી, આવશે તે તે પોતાના નિયમિત ક્રમમાં જ.

જેમ સીડી ઉપર પગથિયાંનો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક ન બદલાય તેવો નિશ્ચિત ક્રમ હોય છે; તેવી જ રીતે તેના ઉપર ચડવાનો એક ન બદલાય તેવો કાળક્રમ પણ હોય છે. જેમ તેમના ઉપર ક્રમપૂર્વક જ ચાલીને જઈ શકાય છે; તેવી જ રીતે તેમના ઉપર ચડવાનો કાળક્રમ પણ છે.

જેમ જેટલા લોકાકાશના પ્રદેશો છે, તેટલા જ એક જીવના પણ પ્રદેશો છે; તેવી જ રીતે ત્રણ કાળના જેટલા સમયો છે, તેટલી જ પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્યાયો છે. એક-એક સમયની એક-એક પર્યાય નિશ્ચિત છે. જેમ લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશ ઉપર એક-એક કાળાણુ અંકિત છે; તેવી જ રીતે ત્રણ કાળના એક-એક

સમયમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યની એક-એક પર્યાય અંકિત છે. ગુણોની અપેક્ષાએ વિચાર કરીએ તો ત્રણે કાળના એક-એક સમયમાં પ્રત્યેક ગુણની એક-એક પર્યાય અંકિત છે. આ પ્રકારે જ્યારે પ્રત્યેક પર્યાય સ્વસમયમાં અંકિત છે. -નિશ્ચિત છે, તો પછી તેમાં અહલા-બહલીનું કયું કામ બાકી રહી જાય છે? આના સંબંધમાં ટીકામાં આવેલ આ વાક્ય પણ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે “પ્રત્યેક પરિણામ પોત-પોતાના અવસરે જ પ્રગટ થાય છે.”

આ બધા ઉપરથી એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે જે દ્રવ્યની જે પર્યાય, જે સમયે, જે કારણે થવાની છે, તે તે અનુસારે જ થાય છે.

પ્રસિદ્ધ તાર્કિક આચાર્યશ્રી સમન્તભદ્ર સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં લખે છે:—

મલંચ્યશક્તિર્મઘિતવ્યતેયં, હેતુદ્વયાવિષ્કૃત કાર્યલિંગ્ના ।
અનીશ્વરો જન્તુરહં ક્રિયાર્ત્તઃ સંહત્ય કાર્યેષ્વિતિ સાધ્વવાદી ॥ ૩૩ ॥

અહીં ભગવાનને સંબોધિત કરતાં આચાર્ય સમન્તભદ્ર કહે છે કે હે જિનદેવ ! આપે એ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે હેતુદ્વયથી ઉત્પન્ન થનારું કાર્ય જ જેનું જ્ઞાપક છે એવી જે ભવિતવ્યતા, તેની શક્તિ અલંબ્ય છે અર્થાત્ તેની શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, જે થવાનું હોય છે, તે થઈને જ રહે છે. છતાં પણ આ વિચારહીન સંસારી પ્રાણી ‘હું આ કાર્ય કરી શકું છું’ —આ પ્રકારના અહંકારથી પીડિત રહે છે, જ્યારે ભવિતવ્યતા વિના અનેક સહકારી કારણો મેળવીને પણ કાર્ય સંપન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી.

શ્રી પદ્મનન્દિ મુનિરાજ લખે છે:—

“લોકાશ્ચેતસિ ચિન્તયન્ત્યનુદિનં કલ્યાણમેવાત્મનઃ
કુર્યાત્સા ભવિતવ્યતાગતવતી તત્તત્ર યદ્રોચતે ।
મોહોલ્લાસવશાદતિપ્રસરતો હિત્વા ચિકલ્પાન્ બહૂન્
રાગદ્વેષવિષોજ્ઞતૈરિતિ સદા સદ્ધિઃ સુખં સ્થીયતામ્ ॥૫૩॥”

૧. પદ્મનન્દિપંચવિંશતિકા, અ-૩, શ્લોક ૫૩

મનુષ્ય મનમાં પ્રતિદિન પોતાના કલ્યાણનો જ વિચાર કરે છે, પરંતુ આવેલી ભવિતવ્યતા તે જ કરે છે કે જે તેને રુચે છે. તેથી સન્નન પુરુષ રાગ-દ્વેષરૂપી વિષથી રહિત થતા થકા મોહના પ્રભાવથી અતિશય વિસ્તારને પામવાવાળા ઘણા વિકલ્પો છોડીને સદા સુખપૂર્વક સ્થિત રહે.”

પંડિતપ્રવર આશાધરજી ‘અધ્યાત્મ-રહસ્ય’માં લખે છે :—

“ભવિતવ્યતાં ભગવતીમધિયન્તુ રહન્વહં કરોમીતિ ।

યદિ સદ્ગુરૂપદેશવ્યવસિત-જિનશાસનરહસ્યા : ॥૬૬॥

જે સદ્ગુરુના ઉપદેશથી જિનશાસનનું રહસ્ય આપે યથાર્થ નિશ્ચિત કર્યું હોય, સમજ્યા હો—તો ‘હું કરું છું’ આ અહંકારપૂર્ણ કર્તૃત્વની ભાવના છોડો અને ભગવતી ભવિતવ્યતાનો આશ્રય ગ્રહણ કરો.”

ઉક્ત છંદમાં ભવિતવ્યતાને ભગવતી કહેવામાં આવેલ છે. આ છંદની વ્યાખ્યામાં પંડિત શ્રી યુગલકિશોરજી મુખ્તાર લખે છે :—

“ભગવાન સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે કાર્ય, જે સમયે, જ્યાં, જેના દ્વારા, જે પ્રકારે થવું ઝળક્યું છે, તે, તે જ સમયે, ત્યાં જ, તેના જ દ્વારા અને તે જ પ્રકારે સંપન્ન થશે. આ ભવિષ્ય વિષયક કથનથી ભવિતવ્યતાના ઉક્ત આશયમાં કોઈ અંતર પડતું નથી, કેમ કે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં તે કાર્યની સાથે તેનો કારણ-કલાપ પણ ઝળક્યો છે, સર્વથા નિયતિવાદ અથવા નિર્હેતુકી ભવિતવ્યતા કે જે અસંભવિત છે, તે કથનનો વિષય જ નથી. એ સિવાય સર્વજ્ઞના જ્ઞાનાનુસાર પદાર્થોનું પરિણમન નથી થતું, પરંતુ પદાર્થોના પરિણમન અનુસાર સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પરિણમન અથવા ઝળકાવ થાય છે. જ્ઞાન જ્ઞેયાકાર છે, નહિ કે જ્ઞેય જ્ઞાનાકાર.” ૧

આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજીએ પોતાના મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં અનેક સ્થળોએ આની ચર્ચા કરી છે. તેમનાં કેટલાંક કથન આ પ્રકારે છે :—

“આ રીતે ક્રોધથી ખૂરું ચાહવાની ઇચ્છા તો હોય, (પણ) ખૂરું થવું ભવિતવ્યને આધીન છે...આ રીતે માન વડે પોતાની મહંતતાની ઇચ્છા તો હોય, (પણ) મહંતતા થવી ભવિતવ્યને આધીન છે...આ રીતે માયા વડે ઇષ્ટસિદ્ધિને અર્થે છળ તો કરે, પરંતુ ઇષ્ટસિદ્ધિ થવી ભવિતવ્યને આધીન છે...આ રીતે લોભથી ઇષ્ટપ્રાપ્તિની ઇચ્છા તો થાય, પરંતુ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થવી ભવિતવ્યને આધીન છે.” ૧

કપાયપાહુડ અને ધવલમાં પણ કહ્યું છે :—

પ્રશ્ન : આ (છાસઠ) દિવસોમાં દિવ્યધ્વનિની પ્રવૃત્તિ કેમ ન થઈ?

ઉત્તર : ગણધરનો અભાવ હોવાને કારણે.

પ્રશ્ન : સૌધર્મ ઇન્દ્રે તે જ વખતે ગણધરને ઉપસ્થિત કેમ ન કર્યા?

ઉત્તર : ન કર્યા, કેમ કે કાળલઘ્નિ વિના અસહાય સૌધર્મ ઇન્દ્રને, તેમને ઉપસ્થિત કરવાની શક્તિનો તે વખતે અભાવ હતો. ૨

કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાના ઉલ્લખિત ઉદ્ધરણમાં તો અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેનું જે પરિણમન જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર થવું જિનેન્દ્રદેવે જોયું છે, તેને ઇન્દ્ર તો શું સ્વયં જિનેન્દ્ર પણ ટાળી શકતા નથી.

આ ઉપરથી કેટલાક લોકો કહે છે કે એ તો ખિલકુલ ધરાખર છે કે જિનેન્દ્રદેવ ટાળી શકતા નથી કેમ કે જૈનમાન્યતાનુસાર જિનેન્દ્ર ભગવાન જગતના માત્ર જ્ઞાતાદષ્ટા છે, કર્તા-હર્તા નથી; પણ ભગવાન ટાળી શકતા નથી, તો શું આપણે પણ નથી ટાળી શકતા? જો આપણે પણ ન ટાળી શકતા હોઈએ તો પછી આપણે તો ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન થઈ ગયા. જેવું તેમણે બાણી લીધું, તેવું જ આપણે કરવું પડશે; અથવા આપણું પરિણમન તેવું જ થશે કે જેવું ભગવાને બણ્યું છે.

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ ૪૨-૪૩

૨. જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાન્તકોશ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૬૧૪

તેમનું આ કહેવું ખરાબર નથી, કેમ કે વસ્તુનું પરિણમન ભગવાનના જ્ઞાનને આધીન નથી. જે રૂપે વસ્તુ સ્વયં પરિણમી હુતી, પરિણમી રહી છે અને પરિણમશે; ભગવાને તે તેને તે રૂપે માત્ર જાણી છે. જ્ઞાન તે પરને માત્ર જાણે છે, પરિણમાવતું નથી.

જેમ જ્ઞાનને આધીન વસ્તુ નથી, તેવી જ રીતે વસ્તુને આધીન જ્ઞાન પણ નથી. બંનેનું સ્વતંત્ર પરિણમન પોત-પોતાના કારણે થાય છે.

મારી સમજણમાં એ નથી આવતું કે જ્ઞાન દ્વારા જાણી લેવા માત્રથી વસ્તુની સ્વતંત્રતા કેવી રીતે ખંડિત થઈ જાય છે. સ્વતંત્રતા જ્ઞાનથી નહિ, પોતાના અજ્ઞાનથી ખંડિત થાય છે. જ્ઞાન તે વસ્તુના પરિણમનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કર્યા વિના માત્ર તેને જાણે છે.

બીજું એ કહેવું કેટલું હાસ્યાસ્પદ છે કે જે ભગવાને જાણ્યું છે, તેમાં તે પોતે લલે કોઈ પરિવર્તન ન કરી શકે, પણ હું તે કરી શકું છું. એ ભગવાનથી પણ મોટો થઈ ગયો. જે કાર્ય અનંતવીર્યના ધણી ભગવાન પણ કરી શકતા ન હોય, તે કાર્ય આ અલ્પવીર્યવાન હોવા છતાં પણ કરી બતાવવા ઇચ્છે છે.

આ ઉપરથી જે કોઈ કહે કે ભગવાન તે વીતરાગી અને સર્વજ્ઞ છે. વીતરાગી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ કરવાની આકાંક્ષા નથી અને સર્વજ્ઞ હોવાથી જે કાંઈ જેમ થવાનું છે, તે બધું તેઓ જાણે છે; તેથી તેમને કાંઈ ફેરફાર કરવાનો વિકલ્પ ઉઠતો નથી, પણ આપણે તે રાગી-દ્વેષી અને અલ્પજ્ઞ છીએ. ન તે આપણે ભવિષ્યની વાત જાણીએ છીએ અને આપણને કાંઈક કરી દેખાડવાની તમન્ના પણ છે. તેથી અમારી તુલના વીતરાગી-સર્વજ્ઞ ભગવાન સાથે કેમ કરી છે ?

તેને કહીએ છીએ કે અહીં આચાર્ય દેવે 'ભગવાન પરના કર્તા નથી' માત્ર એટલી વાત નથી કહી, પરંતુ 'ઇન્દો વા' શબ્દ દ્વારા ઇન્દ્ર પણ નથી કરી શકતો અર્થાત્ કોઈ પણ નથી કરી શકતા -વાળી વાત પણ કહી છે

જિનેન્દ્ર નથી કરી શકતા અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને વીતરાગી નથી કરી શકતા અને ઈન્દ્ર નથી કરી શકતા અર્થાત્ રાગી અને અલ્પજ્ઞ નથી કરી શકતા. 'જિનેન્દ્ર'ની સામે 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કરીને આચાર્ય બધા અલ્પજ્ઞો અને રાગીઓની વાત કરે છે કેમ કે રાગીઓ અને અલ્પજ્ઞોમાં ઈન્દ્ર જ સર્વશક્તિશાળી છે. ઉક્ત શંકાના સમાધાન માટે જ 'ઈન્દ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પણ આ અજ્ઞાની જગતને ભગવાનની નહિ, પોતાની ચિન્તા છે. તેથી જ તો કહે છે કે ભલે ભગવાન ન કરી શકે, પણ હું તો કરી શકું છું.

ક્રમબદ્ધપર્યાયના પોષક ઉક્ત કથનનો ઉદ્દેશ્ય જ પર-કર્તૃત્વનો નિષેધ છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કર્તા-હર્તા-ધર્તા નથી—આ માન્યતા જ જૈનદર્શનનો મૂળાધાર (મેરુદંડ) છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયનો કર્તા સ્વયં છે. પરિણુમન તેનો ધર્મ છે. પોતાના પરિણુમનમાં તેને પરદ્રવ્યની જરાય અપેક્ષા નથી. નિત્યતાની જેમ પરિણુમન પણ તેનો સહજ સ્વભાવ છે. અથવા પર્યાયના કર્તા સ્વયં પર્યાય છે. તેમાં તારે કાંઈ પણ કરવાનું નથી અર્થાત્ કાંઈ પણ કરવાની ચિંતા કરવાની નથી. અભુવ દ્રવ્યો પરમાં તો કાંઈ કરતાં જ નથી; પોતાની પર્યાયો કરવાની ચિંતા પણ નથી કરતાં; તો શું તેમનું પરિણુમન અટકી જાય છે? ના; તો પછી ભુવ પણ શા માટે પરિણુમનની ચિંતામાં વ્યર્થ જ આકુળ-બ્યાકુળ થાય છે?

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયના કર્તૃત્વમાં અથવા તે પર્યાય જ પોતાના પરિણુમનમાં પૂરેપૂરી સમર્થ છે. હે આત્મા! તારે તેમાં કાંઈ પણ કરવાનું નથી, તું નકામો જ તેની ચિંતામાં તારો ભવ બગાડી રહ્યો છો. જે દ્રવ્ય અથવા પર્યાયના પરિણુમનની ચિંતા તું તારા શિરે લઈને ફરી રહ્યો છો, નાચી રહ્યો છો, તેને તારી અથવા તારા સહયોગની જરાય આવશ્યકતા નથી, પરવા નથી; તું જ બળવાન બળદોથી ખેંચાતા ગાડાની નીચે-નીચે થાલીને 'હું જ ગાડું ખેંચું છું' એ અભિમાનમાં પકડાયેલા કૂતરાની જેમ આકુળ-બ્યાકુળ થઈ રહ્યો છો.

વસ્તુસ્વરૂપ તને વિશ્વાસ અપાવે છે કે તું જગત તરફ નિશ્ચિંત રહે, પરંતુ પરના કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલો એ કહે છે કે દીકરો દુકાન સંભાળી લ્યે તો હું નિશ્ચિંત થઈ શકું. જ્યાં સુધી જે કામ હું કરું છું તે કામ ખીજો કરવા ન લાગે, ત્યાં સુધી હું કેવી રીતે નિશ્ચિંત થઈ શકું? પણ હું કહું છું કે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' સિવાય આજસુધીમાં કોઈ એવો પુત્ર જન્મ્યો નથી જે કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલ પિતાને પૂરેપૂરો નિશ્ચિંત કરી દે. ક્રમબદ્ધપર્યાય જ એક એવી છે કે જે તેને સમજે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખે, તે નિશ્ચિંત થઈ શકે છે.

કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલ વ્યક્તિની સમસ્યા જ એ છે કે કોઈ એનું કામ સંભાળે, તો તે નિશ્ચિંત થાય. આ વાત તેની સમજણમાં જ આવતી નથી કે તે પરનું અથવા પર્યાયનું કાંઈ કરતો જ નથી, અજ્ઞાનને કારણે માત્ર તેમની ચિંતા કરે છે અને ચિંતાનો કર્તા પણ ત્યાં સુધી છે કે જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે.

જૈનદર્શન અકર્તાવાદી દર્શન કહેવાય છે. અકર્તાવાદનો અર્થ માત્ર એટલો જ નથી કે આ જગતનો કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી, પરંતુ એ પણ છે કે કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યના પરિણમનના કર્તા-હર્તા નથી. જ્ઞાની આત્મા તો પોતાના વિકારના પણ કર્તા નથી થતા. આ વાત સમયસારના કર્તા-કર્મ અધિકાર અને સર્વવિશુદ્ધ-જ્ઞાન અધિકારમાં વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારની જે ગાથાઓની દીક્ષામાં ક્રમનિયમિતપર્યાયનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે, તેમાં અંતે અકર્તૃત્વ જ સિદ્ધ કર્યું છે. કે જે નીચેની પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ છે.

“एवं हि जीवस्य स्वपरिणामैरुत्पद्यमानस्याप्यजीवेन सह कार्यकारणभावो न सिध्यति, सर्वद्रव्याणां द्रव्यांतरेण सहोत्पाद्यो-त्पादकभावाभावात्; तदसिद्धौ चाजीवस्य जीवकर्मत्वं न सिध्यति, तदसिद्धौ च कर्तृकर्मणोरनन्यापक्षसिद्धत्वात् जीवस्याजीवकर्तृत्वं न सिध्यति। मतो जीवोऽकर्त्ता अवतिष्ठते ।

આમ જીવ પોતાના પરિણામોથી ઉપજતો હોવા છતાં તેને અજીવની સાથે કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ નથી થતો, કેમકે સર્વ દ્રવ્યોને અન્ય દ્રવ્ય સાથે ઉત્પાદ-ઉત્પાદકભાવનો અભાવ છે; તે (કાર્યકારણભાવ) નહિ સિદ્ધ થતાં, અજીવને જીવનું કર્મત્વ સિદ્ધ થતું નથી; અને તે (-અજીવને જીવનું કર્મત્વ) નહિ સિદ્ધ થતાં, કર્તા-કર્મની અન્યનિરપેક્ષપણે (-અન્યદ્રવ્યથી નિરપેક્ષપણે, સ્વદ્રવ્યમાં જ) સિદ્ધિ હોવાથી, જીવને અજીવનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થતું નથી. માટે જીવ અકર્તા ઠરે છે.

ભાવાર્થ : સર્વ દ્રવ્યોના પરિણામ ભિન્ન ભિન્ન છે. યદ્યાં દ્રવ્યો પોતં-પોતાના પરિણામોના કર્તા છે; તેઓ તે પરિણામોના કર્તા છે, તે પરિણામો તેમનાં કર્મ છે. નિશ્ચયથી કોઈનો કોઈની સાથે કર્તા-કર્મસંબંધ નથી. માટે જીવ પોતાના પરિણામનો જ કર્તા છે અને પોતાના પરિણામ કર્મ છે. એવી જ રીતે અજીવ પોતાના પરિણામોનું જ કર્તા છે અને પોતાના પરિણામ કર્મ છે. આ રીતે જીવ ખીબના પરિણામોનો અકર્તા છે.”^૧

આ ઉપરથી કોઈ કહે કે ભલે પરના પરિણમનનો કર્તા નહિ, પણ પોતાના પરિણમનનો કર્તા-કર્તા તો હું છું જ. તેને કહે છે કે અવશ્ય છે, કેમ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની પરિણમિતનું કર્તા-લોકતા તો છે જ, પણ એનો આશય એ નથી કે સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં આપનું જે ભાવી પરિણમન ઝળક્યું છે, તેમાં આપ કાંઈ ફેરફાર કરી શકો છો.

જો ફેરફાર નથી કરી શકતા તો પછી હું મારી પરિણમિતનો કર્તા જ ક્યાં રહ્યો? — આ પ્રકારની શંકા પણ જગતને થાય છે, કેમ કે જેણે ફેરફાર કરવાને જ કરવું માની રાખ્યું છે, તે એનાથી આગળ વિચાર પણ શું કરી શકે? શું ફેરફાર ક્યાં વિના કાંઈ કરવાનું હોતું જ નથી? શું જેવું ન થવાનું હોય તેવું કરવું તે જ કરવું છે; જેવું થવાનું હોય તેવું કરવું તે શું કરવું નથી?

૧. સમયસાર ગાથા ૩૦૮ થી ૩૧૨ ની ટીકા અને ભાવાર્થ

સ્વકર્તૃત્વ કહો, સહજકર્તૃત્વ કહો, અકર્તૃત્વ કહો—બધાને એક જ અર્થ છે. જૈનદર્શન અકર્તાવાદી દર્શન છે—એનો ભાવ જ એ છે કે સહજકર્તાવાદી અથવા સ્વકર્તાવાદી છે, પરકર્તાવાદી અથવા ફેરફાર કરતાવાદી નહિ. સહજ થવું અને કરવું એક જ વાત છે. ભવિષ્યમાં આપણું જે થવાનું છે, તે જ થશે અર્થાત્ આપણે પુરુષાર્થપૂર્વક તે જ કરીશું. આમાં પુરુષાર્થની ક્યાંય કોઈ ઉપેક્ષા નથી, ક્યાંય કોઈ પરાધીનતા નથી; સર્વત્ર સ્વાધીનતાનું સામ્રાજ્ય છે. આમાં બધું જ છે—સ્વભાવ છે, પુરુષાર્થ છે, ભવિતવ્ય છે, કાળલઘ્નિ છે અને નિમિત્ત પણ છે. —પાંચે ય સમવાય ઉપસ્થિત છે.

આત્મા પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે કે નથી? આ સંદર્ભમાં પૂ. સ્વામીજીનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકારે છે:—

“ પ્રશ્ન : પર્યાયો કમબદ્ધ છે; આત્માની પર્યાયો પણ કમબદ્ધ જે થવા યોગ્ય છે તે જ થાય છે; તેથી આત્મા તેમનો અકર્તા છે —(શું) આ વાત યથાર્થ છે ?

ઉત્તર : ના, આત્મા પોતાની પર્યાયનો અકર્તા છે—એ વાત યથાર્થ નથી. આત્મા પોતાની જે જે કમબદ્ધપર્યાયોરૂપે પરિણમી છે તેમનો કર્તા તે પોતે જ છે; પરંતુ અહીં એટલું વિશેષ સમજવા યોગ્ય છે કે ‘આત્માનો જ્ઞાયકસ્વભાવ છે’ —એવી જેની દૃષ્ટિ થઈ છે અથવા કમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય થયો છે, તે જીવ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોરૂપે પરિણમતો જ નથી. માટે મિથ્યાત્વાદિ ભાવોનો તો તે અકર્તા જ છે તથા જે અલ્પ રાગાદિ વિકાર થાય છે તેમાં પણ તે એકત્વરૂપે પરિણમતો નથી. તે અપેક્ષાએ તે રાગાદિનો પણ અકર્તા છે; પરંતુ પોતાનાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનાદિ નિર્મળ ‘કમબદ્ધપરિણામો’નો તો તે કર્તા છે.

‘કમબદ્ધપરિણામ’નો એવો અર્થ નથી કે આત્મા પોતે કર્તા થયા વિના જ તે પરિણામ થઈ જાય છે. જ્ઞાની પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનભાવને કરતો થકો પોતે તેનો કર્તા થાય છે અને અજ્ઞાની પોતાના અજ્ઞાનભાવને કરતો થકો તેનો કર્તા થાય છે.

આ પ્રકારે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતે જ પોતાના 'ક્રમબદ્ધપરિણામ' નું કર્તા છે." ૧

આ જ વાતનો જે વસ્તુસ્વરૂપ તરફથી વિચાર કરવામાં આવે તો આ જ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચીશું, કેમ કે નિત્યતાની જેમ પરિણામન પણ પ્રત્યેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. જે વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે, તેના હોવામાં પરના સહયોગની શી જરૂર છે? જે દ્રવ્યને પોતાના પરિણામમાં પરની અપેક્ષા હોય તો પછી તે તેનો સ્વભાવ જ ક્યાં રહ્યો? દ્રવ્ય શબ્દ જ દ્રવણશીલતા-પરિણામન-શીલતાનો ઘોતક છે. જે સ્વયં દ્રવે-પરિણામે, તેને જ દ્રવ્ય કહે છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક દ્રવ્યત્વ નામનો સામાન્યગુણ છે-શક્તિ છે. તેને કારણે જ દ્રવ્ય પરિણામનશીલ છે. પરિણામનશીલતા દ્રવ્યનો સામાન્ય ધર્મ છે, સહજ ધર્મ છે, સ્વાભાવિક ધર્મ છે, પરનિરપેક્ષ ધર્મ છે.

જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વયં પોતાનાથી દ્રવી રહ્યું છે, પોતાના નિયમિત પ્રવાહમાં વહી રહ્યું છે, સહજ ક્રમબદ્ધ પરિણામી રહ્યું છે; તો પછી એવી શી આવશ્યકતા છે કે તે પોતાના ક્રમનો ભંગ કરે? વસ્તુના સ્વરૂપમાં એવી શી અડચણ છે કે તે પોતાની ચાલ બદલે? અને શા માટે બદલે? તેને શી જરૂર છે પોતાની ચાલ બદલવાની?

બદલે પણ કેવી રીતે? કે જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક પર્યાય સ્વ-અવસરે જ થાય છે. પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે જેટલા ત્રણ કાળના સમયો છે, તેટલી જ પ્રત્યેક દ્રવ્યની પર્યાયો છે અને એક-એક પર્યાય એક એક સમયમાં અંકિત છે. જે એક પર્યાયને પોતાના સ્થાન (સમય)થી ખસેડવામાં આવશે તો તે સ્થાન (સમય) ખાલી થઈ જશે. તે સ્થાન (સમય)ની પૂર્તિના હેતુએ બીજી પર્યાય ક્યાંથી આવશે? જે ઈષ્ટ પર્યાયને આપ લાવવા ઈચ્છો છો; તેને જે પોતાના સ્થાન (સમય)થી ખસેડીને ત્યાં લાવશે તો શું અહીંની પર્યાયને ત્યાં લઈ જશે? કે જે સંભવિત નથી.

૧. આત્મધર્મ, માર્ચ ૧૯૫૦, પૃષ્ઠ ૫૦૨

છેવટે વસ્તુસ્વરૂપનો સહજ સ્વીકાર શા માટે નથી થતો, પણે પરિવર્તનની હઠ શા માટે? ધર્મ તો વસ્તુસ્વરૂપના સહજ સ્વીકારનું નામ છે. વસ્તુસ્વરૂપની સહજ પરિણતિનો સ્વીકાર જ ધર્મની શરૂઆત છે. આવી વ્યક્તિની દૃષ્ટિ સહજ, અંતરૈન્મુખી હોય છે. ક્રમબદ્ધ પરિણમનનો સહજ સ્વીકાર કરનાર જીવના ક્રમબદ્ધમાં પણ સહજ સ્વભાવ-સન્મુખ પરિણમન હોય છે. વસ્તુસ્વરૂપમાં જ આવો સુવ્યવસ્થિત સુમેળ છે.

દ્રવ્ય અને ગુણની જેમ પર્યાય પણ સત્ છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૧૦૭ માં આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. દ્રવ્ય અને ગુણ જે ત્રિકાળી સત્ છે તો પર્યાય સ્વસમય અર્થાત્ એક સમયનું સત્ છે. જેવી રીતે દ્રવ્ય અને ગુણની ત્રિકાળી સત્તાને પડકારી (ચેલેન્જ આપી) શકાતી નથી; તેવી જ રીતે પર્યાયની પણ સ્વસમય સત્તાને પડકારી શકાતી નથી.

પરંતુ દ્રવ્ય અને ગુણોથી અબ્જાણ અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પર્યાય પર રહે છે, પર્યાયનો ફેરફાર કરવાના વિકલ્પમાં જ ગૂંચાયેલી રહે છે. આ જ ગૂંચવણને કારણે તેની દૃષ્ટિ સ્વદ્રવ્ય ઉપર જઈ શકતી નથી, તે દ્રવ્યદૃષ્ટિ અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિ બની શકતો નથી.

આગમમાં “પજ્જયમૂઢા હિ પરસમયા”^૧ તથા “જો પજ્જણસુ ણિરદ્ધા જીવા પરસમદ્ધગ ત્તિ ણિદ્દિટ્ઠા”^૨ કહીને પર્યાય દૃષ્ટિવાળાને મિથ્યાદૃષ્ટિ અને દ્રવ્ય દૃષ્ટિવાળાને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવામાં આવેલ છે.

દ્રવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પર્યાયોની ક્રમબદ્ધતાની પ્રતીતિ આવશ્યક છે. પર્યાય પણ સ્વકાળનું સત્ છે, તેમાં પણ કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર સંભવ નથી-એવી પ્રતીતિ થતાં જ પર્યાય તરફથી નિશ્ચિંત થયેલ દૃષ્ટિ સ્વભાવ તરફ ઢળી જાય છે.

ક્રમબદ્ધપર્યાયની પ્રતીતિ વિના દૃષ્ટિનું સ્વભાવ-સન્મુખ ધવુ સંભવ નથી; કારણકે પર્યાયોમાં પોતાની ઈચ્છાનુકૂળ ફેરફાર કર-

૧. પ્રવચનસાર, ગાથા ૯૩

૨. તે જ ગાથા ૯૪

વાનો ખોળે તેના ઉપર રહ્યા કરે છે. ફેરફાર કરવાના ભારથી ખોળરૂપ થયેલી દૃષ્ટિમાં એ શક્તિ નથી કે તે સ્વભાવ તરફ ભેઈ શકે. દૃષ્ટિ સંપૂર્ણપણે ભાર વિનાની થયા વિના અંતર-પ્રવેશ શક્ય નથી. કહ્યું પણ છે :-

જિનકે માથે ભાર, વે ડુખે મગધારમેં;
હુમ તો ઉતરે પાર, ઝેંક ભારકો ભારમેં.

ભાર લઈને ઉપર ચડવું કઠણ જ નહિ, અસંભવ છે, ખાસ કરીને એવો ભાર કે જેને ઉપાડવાનુંય સામર્થ્ય આપણામાં ન હોય. શું કોઈ પર્વતને લઈને પર્વત ઉપર ચડી શકે છે? ના, કદી નહીં. તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિવાળો જીવ નિજદ્રવ્યમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી.

જે કે સ્વયં પરિણમનશીલ આ જગતના પરિણમનની જરા પણ જવાબદારી એના શિરે નથી તો પણ અજ્ઞાની આત્મા સ્વયંની મિથ્યા કલ્પનાના આરોપિત ભારથી પોતે જ દુખાઈ રહ્યો છે.

પરમાં તો એને કાંઈ કરવાનું જ નથી, પોતાની પર્યાયમાં પણ કાંઈ કરવાનું નથી. બધું જ સહુ જ થઈ રહ્યું છે અને થતું રહેશે. કહ્યું પણ છે :-

“હોતા સ્વયં જગત પરિણામ, મેં જગ કા કરતા કયા કામ.”

આ ઉપરથી કેટલાક લોકો કહે છે કે ભલે પરનું નહીં, પણ પોતાનું કામ તો કરવું જ પડશે. જે આપણે આપણું જ કામ નહિ કરીએ તો કોણ આપણું કામ કરી જશે? ખાવું-પીવું, ઊંઠવું-ખેંસવું તો કરવું જ પડશે, અને આ બધું સમજી-વિચારીને કરવું પડશે, નહીં તો બધી ગરબડ થઈ જશે, સ્વાસ્થ્ય ખરબાદ થઈ જશે.

તેને કહીએ છીએ કે જરા વિચાર તો કર કે ન્યારે તું માતાના પેટમાં હતો, ત્યારે સમજી-વિચારીને શું શું કરતો હતો? એવી જ રીતે ન્યારે મહિના-ખે મહિનાનો હતો, ત્યારે પણ સમજી વિચારીને શું કરતો હતો? છતાં પણ આટલો મોટો થઈ

ગયો. અને હવે ઘણે સમજણો થઈ ગયો છે, ખૂબ સમજી-વિચારીને ખાય-પીએ, ઊઠે-બેસે છે, છતાં પણ નિરંતર અશક્ત કેમ થતો બાય છે? હવે આ શરીરને સારી રીતે સંભાળી લેને કે ક્યાંક એ અહીં જ ન છૂટી બાય અને તું એને અહીં જ છોડીને ચાલતો યા? પૂરેપૂરી રીતે સંભાળીને રાખવા છતાં પણ એક દિવસ એ જ થશે કે એ અહીં જ પડ્યું રહેશે અને તારે એને છોડીને જવું પડશે; છતાં પણ આમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન તારાથી છૂટતું નથી.

આ શરીર ઉપર તારું રંચમાત્રેય જોર ચાલતું નથી. આ તારા વાળ કાળામાંથી સફેદ તને પૂછીને થયા હશે? ચહેરા ઉપર જે કરચલીઓ જોવામાં આવે છે, એ પણ તારી સંમતિથી જ પડી હશે?

જો ના, તો પછી એમ શા માટે સ્વીકારતો નથી કે ‘હોતા સ્વયં જગત પરિણામ, મੈં જગકા કરતા ક્યા કામ.’ શરીર પણ પર છે, જેના ઉપર તું તારું કર્તૃત્વ સ્થાપી રહ્યો છે.

આ ઉપરથી કેટલાક લોકો કહે છે કે બણવું-દેખવું તો આત્માનો સ્વભાવ છે, તે તો કરવું જ પડશે. તેમને અમારું કહેવાનું છે કે તેમાં કરવું શું પડશે? એ તો સહજ થાય છે.

શું બણવું અને શું ન બણવું-એનો વિવેક તો કરવો જ પડશે? એમ થોડું જ ચાલશે કે જે ઇચ્છો તે બણ્યા-દેખ્યા કરો. કાંઈક તો મર્યાદા રાખવી જ પડશે, કાંઈક તો નક્કી કરવું જ પડશે. શું આપણે આપણાં જ્ઞાન-દર્શનને એમ જ છૂટાં મૂકી દઈશું—સાંઠની જેમ; કે જે જ્યાં ઇચ્છો ત્યાં મોઢું નાખ્યા કરે; જોહામાં જોહું તેને તો સ્વભાવ-સન્મુખ કરવાં જ પડશે. કાંઈ કરવું નથી, કાંઈ કરવું નથી, એ બધું કેવી રીતે ચાલે? ‘જ્ઞાનને સ્વભાવ-સન્મુખ કરો’ —જોહામાં જોહી એટલી વાત તો રહેવા દો.

જો આમ કોઈ કહે તો તેને કહીએ છીએ-ભાઈ! જ્ઞાનને સ્વભાવ-સન્મુખ કરવાના વિકલ્પથી જ્ઞાન સ્વભાવ-સન્મુખ થતું નથી, પરંતુ આ વિકલ્પના પણ ભારથી રહિત થતાં જ્ઞાન સ્વભાવ-સન્મુખ હોય છે.

જ્ઞાનની પ્રત્યેક પર્યાય સ્વકાર્ય કરવામાં પરમુખાપેક્ષી નથી.

તે પોતામાં પરિપૂર્ણ છે, સ્વકાર્ય કરવામાં પૂર્ણ શક્તિશાળી છે, પૂર્ણ સુયોગ્ય છે. તેની યોગ્યતામાં તેનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે. જ્ઞાનની જે પર્યાયમાં જે જ્ઞેયને જાણવાની યોગ્યતા છે, તે પર્યાય તે જ જ્ઞેયને પોતાનો વિષય બનાવશે, તેમાં કોઈનો હસ્તક્ષેપ ચાલી શકતો નથી.

આ એક ધ્રુવસત્ય છે કે જ્ઞેયને અનુસારે જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાન અનુસાર જ્ઞેય જાણી શકાય છે; નહિ તો એમ શા માટે થાય કે જે જ્ઞેય સામે હોય, તેનું તો જ્ઞાન નથી થતું અને જે જ્ઞેય સામે ન હોય, ક્ષેત્ર-કાળથી દૂર હોય, તેનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. નવવિવાહિત અમલદારને સામે બેઠેલો કારકુન દેખાતો નથી, પરંતુ કચેરીથી દૂર ઘરમાં કે પિયરમાં બેઠેલી પત્ની દેખાય છે.

આ પ્રકારનો એક શ્લોક પ્રમેયરત્નમાળામાં આવે છે :-

“ગિહિતે કારાગારે તમસિ ચ સૂચીમુખાગ્રદુર્ભેદે ।

મયિ ચ નિમીલિતનયને તથાપિ કાન્તાનનં વ્યક્તમ્ ॥ ૧ ॥

કારાગારમાં પૂરાયેલો કોઈ કામીજન કહે છે કે જો કે કારાગારનું બારણું બંધ છે અને અંધકાર એટલો ગાઢ છે કે સોયની અણીથી પણ ભેદી શકાતો નથી તથા મેં મારી બન્ને આંખો બંધ કરી દીધી છે, તો પણ મને મારી પ્રિયાનું મુખ સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે.”

આથી એ સિદ્ધ છે કે જ્ઞેય અનુસારે જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનને અનુસારે જ્ઞેય જાણાય છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનમાં જે વખતે જે જ્ઞેયને જાણવાની યોગ્યતા હોય છે, તે વખતે તે જ જ્ઞેય જ્ઞાનનો વિષય બને છે, અન્ય નહિ.

આ વાતને ન્યાયશાસ્ત્રના નીચે લખેલા સૂત્રથી સારી રીતે સમજી શકાય છે :-

“સ્વાચરણક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતયા હિ પ્રતિનિયતમથં
વ્યવસ્થાપયતિ ॥ ૯ ॥”

૧. આત્યર્થ અનંતવીર્થ : પ્રમેયરત્નમાળા, અ. ૨, સૂત્ર ૧૨ ની ટીકા

૨. આત્યર્થ માણિક્યનંદિ : પરીક્ષામુખ, અ. ૨, સૂત્ર ૯

સ્વાવરણક્ષયોપશમ છે લક્ષણ જેનું-એવી યોગ્યતા જ એ વ્યવસ્થા કરે છે કે જ્ઞાન કોને જાણે.”

અહીં ક્ષયોપશમ જ્ઞાન કોને જાણે અને કોને ન જાણે-એની ચર્ચા ચાલી રહી છે. કેવળજ્ઞાનમાં તો એ પ્રશ્ન જ સંભવિત નથી; કેમ કે તે તો એક સમયમાં જ લોકલોકને જાણે છે.

બૌદ્ધોનું એમ કહેવું છે કે-જ્ઞાન જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્ઞેયાકાર હોય છે અને જ્ઞેયને જાણનાર હોય છે; જેને તેઓ તદ્દુત્પત્તિ, તદ્દાકાર અને તદ્દધ્યવસાય રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે જેનો ઉક્ત વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી.

આ સંબંધમાં તેઓ જેને પૂછે છે કે જ્ઞે જ્ઞાન જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન નથી થતું તો પછી તમારા મતમાં જ્ઞાન અમુક જ્ઞેયને જ કેમ જાણે છે, અન્યને શા માટે નહિ—એનો નિયામક કોણ હોય? બૌદ્ધોના મતમાં તો જે જ્ઞાન જે જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જ જાણે છે-એ વ્યવસ્થા છે. જેનેમાં આ સંબંધમાં શી વ્યવસ્થા છે, તેના ઉત્તરમાં ઉક્ત સૂત્ર આલ્યું છે. જેનો આશય છે કે યોગ્યતા જ એનો નિયામક છે અર્થાત્ જ્ઞાનની વિવક્ષિત પર્યાયમાં જાણવાની ક્ષમતાની સાથેસાથ એ પણ નિશ્ચિત છે કે તે કયા જ્ઞેયને જાણશે.

યોગ્યતાની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આલ્યું છે કે તત્સંબંધી આવરણનો ક્ષયોપશમ છે લક્ષણ જેનું એવી યોગ્યતા અર્થાત્ તે યોગ્યતામાં જે જ્ઞેયને જાણવાનું છે, તત્સંબંધી આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.

આ બધાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનની પ્રત્યેક પર્યાયનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે અને તે તેની યોગ્યતામાં જ સમ્મિલિત છે. બ્યારે જ્ઞાનનું જ્ઞેય પણ નિશ્ચિત છે તો પછી આ વાત ક્યાં રહી જાય છે કે શું જાણવું અને શું ન જાણવું—એનો વિવેક તો કરવો જ પડશે, આ દિશામાં કાંઈને કાંઈ તો કરવું જ પડશે.

તારે આટલો પણ બોલે તારા શિરે રાખવાનો નથી, ત્યારે તું બોબરહિત બનીશ અને ત્યારે જ જ્ઞાનની પર્યાયનું જ્ઞેય

આત્મસ્વભાવ બનશે અર્થાત્ દૃષ્ટિ સ્વભાવ-સન્મુખ થશે. દૃષ્ટિનો સ્વભાવ-સન્મુખ થવાનો એકમાત્ર ઉપાય આ જ છે.

અહીં આ પ્રશ્ન સંભવે છે કે જે એમ વાત છે તો પછી આ ઉપદેશ શા માટે આપવામાં આવે છે કે દૃષ્ટિને આત્મ-સન્મુખ કરી, આત્માને બાહ્યો વગેરે.

આ પ્રકારના પ્રશ્નો તો અનેક ઉત્પન્ન થાય છે. તે બધા ઉપર આગળ ચાલતાં પૃથકપણે વિચાર કરવામાં આવશે.

પ્રત્યેક દ્રવ્ય પર્વત (અચળ) છે. તેને ચલાયમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ બાળએષ્ટા સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે દ્રવ્ય પર્વત (અચળ) છે તો પર્યાય પણ પાર્વતી (અચળા) છે. જેમ અચળ દ્રવ્યને ચલાયમાન કરી શકાતું નથી, તે જ પ્રકારે અચળા પર્યાયને પણ સ્વકાળમાંથી ચલાયમાન કરવી શક્ય નથી.

એક સમયની પણ પર્યાયને બદલવા માટે અર્થાત્ તેને સ્વસમયમાંથી ખસેડીને તેના સ્થાને બીજી પર્યાય લાવવા માટે જે આખું જગત પણ એક સાથે પ્રયત્ન કરે તોય તે સફળ નહિ થાય, તે તે પર્યાયને સ્વસ્થાનમાંથી ખસેડી નહિ શકે. દ્રવ્યસ્વભાવ તો અનંત શક્તિશાળી છે જ, પણ પર્યાયસ્વભાવમાં ય પોતાની સીમા સુરક્ષિત રાખવાનું અનંત સામર્થ્ય છે, કોઈ તેની સીમામાં પ્રવેશ નથી કરી શકતું. તેમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિવાળા જગતને અંતે પરાજય જ હાથમાં આવશે.

દ્રવ્ય જે ત્રિકાળ સત્ છે તો પર્યાય પણ સ્વકાળનું સત્ છે અર્થાત્ સતી છે. ઇતિહાસ અને પુરાણ એના સાક્ષી છે કે સતીનું સત્ (સતીપણું) લૂટનારા કદી સફળ થયા નથી, પરંતુ તેમને પોતાના તે અક્ષમ્ય અપરાધની કઠોરતમ સબ્બ ભોગવવી પડી છે. ધ્યાનમાં રહે કે સતી પર્યાયની છેલ્લડ કરવાની અર્થાત્ તેને બદલવાની વૃત્તિવાળા અપરાધીઓને પણ તેની સબ્બ ભોગવવી પડશે, અનંતકાળ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરવું પડશે. પર્યાયના સત્નું અપમાન કરવાના આ મહાપાપ (મિથ્યાત્વ)થી તેઓ બચી નહિ શકે.

દ્રવ્ય અને ગુણોમાં ફેરફાર કરવાનો વિકલ્પ ન આવતાં પર્યાયમાં ફેરફાર કરવાનો વિકલ્પ કેમ આવે છે? એનું સહજ મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ છે. જ્યાં ફેરફાર કરવાનો અવકાશ દેખાય છે, ત્યાં જ ફેરફાર કરવાનો વિકલ્પ આવે છે; જ્યાં અવકાશ દેખાતો નથી, ત્યાં કાંઈ કરવાનો વિકલ્પ પણ ઊઠતો નથી.

જેમ કે આપણે કોઈ ગેરકાયદેસર કાર્ય કરાવવા ઇચ્છીએ છીએ, અને તે કરવાનું અનેક સરકારી કર્મચારીઓના હાથમાં છે, -જે કર્મચારી ઉપર આપણને એવો વિશ્વાસ હોય કે આ (વ્યક્તિ) કોઈ પણ મૂલ્યે ગેરકાયદેસર કાર્ય નહિ કરે, તો આપણે તેને તે કરવાનું કહેતા પણ નથી; પણ જે કર્મચારીના વિષયમાં આપણે એમ સમજીએ છીએ કે આની પાસે શામ-દામ-દંડ-લેદથી કામ કરાવી શકાય છે, તેની પાસે જ હરેક પ્રકારે કાર્ય કરાવવાનો યત્ન કરીએ છીએ.

તેવી જ રીતે દ્રવ્ય અને ગુણની અચળતા ધણું કરીને બધાના ખ્યાલમાં સહજ રીતે આવી જાય છે, તેથી તેમનામાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ પર્યાયની અચળતા સહેજે ખ્યાલમાં નથી આવતી-એ જ કારણે તેમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ રહ્યા કરે છે. કમબલદ્ધ પર્યાયની સાચી સમજણ વિના પર્યાયોની અચળતા ખ્યાલમાં આવતી નથી અને તેમનામાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ રહ્યા જ કરે છે.

પર્યાયોમાં ફેરફાર કરવાની મિથ્યા બુદ્ધિ જ અજ્ઞાન છે, કર્તાવાદ છે. આ જ કર્તાવાદી અજ્ઞાનનો નિષેધ સમયસારના કર્તા-કર્મ અધિકાર અને સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારમાં પૂરી શક્તિથી કરવામાં આવ્યો છે. જૈનદર્શનના અકર્તાવાદનો એ જ મર્મ છે.

જૈનદર્શનનો અકર્તાવાદ માત્ર ત્યાં સુધી જ સીમિત નથી કે કોઈ તથાકથિત ઈશ્વર જગતનો કર્તા નથી. અકર્તાવાદનો બ્યાપક અર્થ એ છે કે કોઈ પણ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય દ્રવ્યનું કર્તા-હર્તા-ધર્તા નથી; ત્યાં સુધી કે પોતાની પણ કમનિશ્ચિત પર્યાયોમાં તે કોઈ પ્રકારનો ફેરફાર કરી શકતું નથી. જો કે દ્રવ્ય પોતાની પર્યાયોનો

કર્તા છે, તે પણ ફેરફાર કરનાર નથી.

ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધા અથવા ઉક્ત અકર્તાવાદી દષ્ટિકોણનું એક માત્ર સાચું કૃણ દષ્ટિનું સ્વભાવ-સન્મુખ થવું જ છે. ક્રમબદ્ધ-પર્યાયની વિકલ્પાત્મક શ્રદ્ધા કરવા ઉપરાંત પણ જો દષ્ટિ સ્વભાવ-સન્મુખ ન થઈ તો સમજવું જોઈએ કે તેને ક્રમબદ્ધપર્યાયની પણ વિકલ્પાત્મક શ્રદ્ધા જ છે, સાચી શ્રદ્ધા નથી. કેમકે ક્રમબદ્ધપર્યાયની સાચી શ્રદ્ધા અને દષ્ટિનું સ્વભાવ-સન્મુખ થઈને પર્યાયમાં સમ્યક્દર્શનની ઉત્પત્તિ થવાનો એક કાળ છે.

કેટલાક લોકોનું એમ પણ કહેવું છે કે ગોમ્મટસારમાં નિયતિવાદીને મિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે. ૧ આ ક્રમબદ્ધપર્યાય પણ કાંઈક એવી જ છે, તેથી એમાં પણ એકાન્તનો દોષ આવે છે પણ ગોમ્મટસારના નિયતવાદ અને ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં ઘણું અંતર છે. એકાન્ત નિયતવાદી તો પુરુષાર્થોદિ અન્ય સમવાયોની ઉપેક્ષા કરીને એકાન્તનિયતવાદનો આશ્રય લઈને સ્વચ્છન્દતાનું પોષણ કરે છે, બ્યારે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો સિદ્ધાંત તો પુરુષાર્થોદિ અન્ય તથ્યોને સાથે લઈને ચાલે છે.

આ સંબંધમાં જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાન્તકોશકારની ટિપ્પણી જોવા યોગ્ય છે :—

“જે કાર્ય અથવા પર્યાય જે નિમિત્ત દ્વારા જે દ્રવ્યમાં, જે ક્ષેત્ર અને કાળમાં જે પ્રકારે થવાનું હોય છે, તે કાર્ય તે જ નિમિત્ત દ્વારા તે જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળમાં તે જ પ્રકારે થાય છે એવી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપ ચતુષ્ટયથી સમુદ્ધિત નિયત કાર્યવ્યવસ્થાને ‘નિયતિ’ કહે છે. નિયત કર્મોદયરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષાએ એને જ ‘દૈવ;’ નિયતકાળની અપેક્ષાએ એને જ ‘કાળભિન્ન’ અને ધવાયોગ્ય નિયતભાવ અથવા કાર્યની અપેક્ષાએ એને જ ‘ભવિતવ્ય’ કહે છે.

પોત-પોતાના સમયોમાં ક્રમપૂર્વક નંબરવાર પર્યાયો પ્રગટ થવાની અપેક્ષાએ શ્રી કાનભસ્વામીજીએ એને માટે ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’

૧. ગોમ્મટસાર, કર્મકાંડ, આથા ૮૮૨

શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

એ કે કરવા-કરાવવાના વિકલ્પોપૂર્ણ રાગી બુદ્ધિમાં બધું જ અનિયત પ્રતીત થાય છે, પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિના સાક્ષીમાત્ર ભાવમાં વિશ્વની સમસ્ત કાર્યવ્યવસ્થા ઉપરોક્ત પ્રકારે નિયત પ્રતીત થાય છે. તેથી વસ્તુસ્વભાવ, નિમિત્ત (દૈવ), પુરુષાર્થ, કાળલબ્ધિ અને ભવિતવ્ય-આ પાંચે સમવાયે સહિત તે ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા સમ્યક્ છે; અને એનાથી નિરપેક્ષ તે જ મિથ્યા છે. નિરુદ્ધમી પુરુષ મિથ્યા નિયતિના આશ્રયે પુરુષાર્થને તિરસ્કાર કરે છે, પણ અનેકાન્તબુદ્ધિ આ સિદ્ધાંતને જાણીને સર્વ બાહ્ય વ્યાપારથી વિરક્ત થઈ એક જ્ઞાતા-દૃષ્ટા ભાવમાં સ્થિતિ પામે છે.”^૧

કાર્યોત્પત્તિમાં પાંચ કારણોના સમવાયને સમ્યક્ ઘોષિત કરતાં શ્રી સિદ્ધસેન આચાર્ય સમ્મર્ષસુત્તં (સન્મતિ સૂત્ર)માં લખે છે :-

“કાલો સહાવ ણિયઈ પુવ્વકયં પુરિસ કારણેગંતા ।
મિચ્છતં તે ચેવ ડ સમાસઓ હોતિ સમ્મતં ॥૫૩॥૨

કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત (નિમિત્ત) અને પુરુષાર્થ-આ પાંચ કારણોમાંથી કોઈ એકથી કાર્યોત્પત્તિ માનવી તે એકાન્ત છે, મિથ્યાત્વ છે અને એના સમવાયથી કાર્યોત્પત્તિ માનવી તે અનેકાન્ત છે, સમ્યક્ત્વ છે.”

પાંચ સમવાયોની ચર્ચા પદ્મપુરાણમાં આ પ્રકારે છે :-

“કાલઃ કર્મેશ્વરો દૈવં સ્વભાવઃ પુરુષઃ ક્રિયા ।
નિયતિર્વા કરોત્યેવં વિચિત્રં કઃ સમીહિતમ્ ॥૩

ઉક્ત છંદમાં રામને વનવાસ અને ભરતને રાજ્ય આપવામાં આવતા જનતા પોતાના ભાવ વ્યક્ત કરી રહી છે :-

આવી વિચિત્ર ચેષ્ટાને કાળ, કર્મ, ઈશ્વર, દૈવ, સ્વભાવ, પુરુષ, ક્રિયા અથવા નિયતિ જ કરી શકે છે, ખીલું કોણ કરી શકે?”

૧. જૈનન્દ્ર સિદ્ધાન્ત ક્રેશ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૬૧૨

૨. સમ્મર્ષસુત્તં, અ. ૩, ગાથા ૫૩

૩. આચાર્ય રવિષણુઃ પદ્મપુરાણ, સર્ગ ૩૧, શ્લોક ૨૧૩

આ જ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંતકોશકાર લખે છે :—

“ કાળને નિયતિમાં, કર્મ અને ઈશ્વરને નિમિત્તમાં, અને દૈવ તથા ક્રિયાને ભવિતવ્યમાં ગર્ભિત કરી દેવાથી પાંચ બાબત રહી બચ છે. સ્વભાવ, નિમિત્ત, નિયતિ, પુરુષાર્થ અને ભવિતવ્ય— આ પાંચ સમવાયો સહિત જ કાર્ય-વ્યવસ્થાની સિદ્ધિ છે, એવું પ્રયોજન છે” ૧

આ સંબંધમાં સ્વામીજીનું સ્પષ્ટીકરણ પણ જુઓ :—

“ ગોમ્મટસારમાં જે નિયતવાદ કહ્યો છે તે તો સ્વચ્છન્દીનો છે. જે જીવ સર્વજ્ઞને માનતો નથી, જ્ઞાનસ્વભાવનો નિર્ણય કરતો નથી, જેણે અંતરોન્મુખ થઈને સમાધાન કર્યું નથી, વિપરીત ભાવોના ઉછાળા ઓછા પણ કર્યા નથી અને ‘થવાનું તે થશે’— એમ કહીને માત્ર સ્વચ્છન્દી થાય છે અને મિથ્યાત્વનું પોષણ કરે છે— એવા જીવને ગોમ્મટસારમાં ગૃહીતમિથ્યાદષ્ટિ કહ્યા છે. પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવના નિર્ણયપૂર્વક જો આ ક્રમબદ્ધપર્યાયને સમજે તો જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફના પુરુષાર્થ દ્વારા મિથ્યાત્વ અને સ્વચ્છન્દ છૂટી બચ.” ૨

“ અજ્ઞાની કહે છે કે— આ ક્રમબદ્ધપર્યાયને માનીએ તો પુરુષાર્થ ઊડી બચ છે— પરંતુ એમ નથી. આ ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરવાથી કર્તાબુદ્ધિનું મિથ્યાભિમાન ઊડી બચ છે અને નિરંતર જ્ઞાયકપણાનો સાચો પુરુષાર્થ થાય છે. જ્ઞાનસ્વભાવનો પુરુષાર્થ ન કરે તેને ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય પણ સાચો નથી. જ્ઞાનસ્વભાવના પુરુષાર્થ દ્વારા ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરીને બધાં પર્યાય સ્વસન્મુખ થઈ ત્યાં એક સમયમાં તે પર્યાયમાં પાંચે સમવાય આવી બચ છે. પુરુષાર્થ, સ્વભાવ, કાળ, નિયત અને

૧. જૈનેન્દ્ર સિદ્ધાંતકોશ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૬૧૮

૨. જ્ઞાનસ્વભાવ—જ્ઞેયસ્વભાવ, પૃષ્ઠ ૭

કર્મનો અભાવ-આ પાંચે સમવાય એક સમયની પર્યાયમાં આવી જાય છે.”^૧

“જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે પુરુષાર્થ થાય છે, તોપણ પર્યાયનો ક્રમ તૂટતો નથી.”^૨

“જુઓ! આ વસ્તુસ્થિતિ! પુરુષાર્થ પણ નથી ઊડતો અને ક્રમ પણ નથી તૂટતો. જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાદિનો પુરુષાર્થ થાય છે અને તેવી નિર્મળ દશાઓ થયા કરે છે તો પણ પર્યાયની ક્રમબદ્ધતા તૂટતી નથી.”^૩

ઉક્ત કથનોથી સ્પષ્ટ છે કે ગોસ્મટસારમાં એકાન્તોના કથનમાં જે નિયતવાદી મિથ્યાદષ્ટિનું કથન છે તેનું ક્રમબદ્ધપર્યાય સાથે કોઈ સામ્ય નથી. નિયતવાદી જેવી સ્વચ્છન્દતાનું પોષણ ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં કદાપિ નથી.

સ્વામીજીના સ્પષ્ટીકરણથી પણ એ પૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેઓ એકાન્ત નિયતવાદના પોષક નથી, પરંતુ સાચા અનેકાન્તવાદી છે.

આ ઉપરથી કેટલાક લોકો કહે છે કે આપ ગમે તે કહો, પણ ક્રમબદ્ધપર્યાયનો સિદ્ધાંત લાગે છે તો કાંઈક એકાન્ત જેવો જ!

ભાઈ! આપના લાગવાને હવે અમે શું કહીએ? અનેક આગમ પ્રમાણે અને યુક્તિઓથી સ્પષ્ટ કરી દીધું તો પણ જો આપને એકાન્ત જેવું લાગે તો અમે શું કરીએ? અમે તો આપની સામે યુક્તિ અને આગમ જ રાખી શકીએ, અનુભવ તો કરાવી શકીએ નહિ.

જો ઊંડાણથી વિચાર નહિ કરો, ઉપર-ઉપરથી જ વિચારશો તો એકાન્ત જેવું લાગશે જ. ઊંડાણથી વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે એ મિથ્યા-એકાન્ત નથી.

શું કહું, મિથ્યા-એકાન્ત નથી?

૧. જ્ઞાનસ્વભાવ-જ્ઞેયસ્વભાવ, પૃષ્ઠ ૧૧
૨. તે જ, પૃષ્ઠ ૯૯
૩. તે જ, પૃષ્ઠ ૧૦૦

હા, હા, સમ્યક્-એકાન્ત તો તે છે જ.

શું એકાન્ત પણ બે પ્રકારનાં હોય છે ?

હા ! હા ! એકાન્ત જ શા માટે, અનેકાન્ત પણ બે પ્રકારનાં હોય છે.

તો શું જૈનદર્શનમાં એકાન્તને પણ સ્થાન પ્રાપ્ત છે ? શું તે અનેકાન્તવાદી દર્શન નથી ?

જૈનદર્શન અનેકાન્તમાં પણ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરે છે. જો કે જૈનધર્મ અનેકાન્તવાદી દર્શન કહેવાય છે, તો પણ જો તેને સર્વથા અનેકાન્તવાદી માનવામાં આવે તો એ પણ એકાન્ત થઈ જશે. તેથી જૈનદર્શનમાં અનેકાન્તમાં પણ અનેકાન્તનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. જૈનદર્શન ન સર્વથા એકાન્તવાદી છે અને ન સર્વથા અનેકાન્તવાદી. તે કથંચિત્ એકાન્તવાદી અને કથંચિત્ અનેકાન્તવાદી છે. એનું જ નામ અનેકાન્તમાં અનેકાન્ત છે.

કહ્યું પણ છે :—

“ અનેકાન્તોઽપ્યનેકાન્ત : પ્રમાણનયસાધન : ।

અનેકાન્ત : પ્રમાણાત્તે તદેકાન્તોઽર્ષિપતાન્નયાત્ ॥ ૧

પ્રમાણ અને નય છે સાધન જેનાં, એવું અનેકાન્ત પણ અનેકાન્તસ્વરૂપ છે; કેમ કે સર્વાંશત્રાહી પ્રમાણની અપેક્ષાએ વસ્તુ અનેકાન્તસ્વરૂપ અને અંશત્રાહી નયની અપેક્ષાએ વસ્તુ એકાન્તરૂપ સિદ્ધ છે.”

જૈનદર્શન અનુસાર એકાન્ત પણ બે પ્રકારનાં છે અને અનેકાન્ત પણ બે પ્રકારના. જેમ કે—સમ્યક્-એકાન્ત અને મિથ્યા-એકાન્ત, સમ્યક્-અનેકાન્ત અને મિથ્યા-અનેકાન્ત. નિરપેક્ષ નય મિથ્યા-એકાન્ત છે અને સાપેક્ષ નય સમ્યક્-એકાન્ત છે તથા સાપેક્ષ નયોનો સમૂહ અર્થાત્ શ્રુતપ્રમાણ સમ્યક્-અનેકાન્ત છે અને નિરપેક્ષ નયોનો સમૂહ અર્થાત્ પ્રમાણભાસ મિથ્યા-અનેકાન્ત છે.

કહ્યું પણ છે :—

૧. સ્વયંભૂસ્તોત્ર, શ્લોક ૧૦૩ (અરનાથસ્તુતિ, શ્લોક ૧૮)

“ જં વસ્તુ અણેયન્તં, ઇયંતં તં પિ હોદિ સવિપેવસ્તં ।
સુયણાણેણ ણણહિ ય, ણિરવેવસ્તં દીસદે જેવ ॥ ૧ ”

જે વસ્તુ અનેકાન્તરૂપ છે તે જ સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી એકાન્તરૂપ પણ છે. શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનેકાન્તરૂપ છે અને નયોની અપેક્ષાએ એકાન્તરૂપ છે. અપેક્ષા વિના વસ્તુનું રૂપ જોઈ શકાતું નથી.”

અનેકાન્તમાં અનેકાન્તની સિદ્ધિ કરતાં આચાર્યશ્રી અકલંકદેવ લખે છે :—

“ જો અનેકાન્તને અનેકાન્ત જ માનવામાં આવે અને એકાન્તનો સર્વથા લોપ કરવામાં આવે તો સમ્યક્-એકાન્તના અભાવમાં, શાખાદિના અભાવમાં વૃક્ષના અભાવની જેમ, તત્સમુદાય-રૂપ અનેકાન્તનો પણ અભાવ થઈ જશે. તેથી જો એકાન્તનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પછી અવિનાભાવી ઇતરધર્મોનો લોપ થતાં પ્રકૃત બાકીનાનો પણ લોપ થવાથી સર્વલોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.” ૨

સમ્યક્-એકાન્ત નય છે અને સમ્યક્-અનેકાન્ત પ્રમાણ. ૩

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ‘કમબદ્ધપર્યાય’ સમ્યક્-નિયતિવાદ અર્થાત્ સમ્યક્-એકાન્ત છે કે જે સમ્યક્-અનેકાન્તનું વિશેષી નથી, પરંતુ પૂરક છે.

આ વાતને જો વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો વાત કાંઈક આ પ્રમાણે થશે.

સમ્યક્-અનેકાન્ત અર્થાત્ શ્રુતપ્રમાણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો કાર્યની સિદ્ધિ અનેક કારણોથી અર્થાત્ પાંચ સમવાયોથી થાય છે, પરંતુ સમ્યક્-એકાન્ત અર્થાત્ નયની અપેક્ષાએ જે

૧. કાતિકેયાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૨૬૧

૨. રાજવાર્તિક, અ. ૧, સૂત્ર ૬ની ટીકા

૩. તે જ

સમવાયની અપેક્ષાએ કથન હોય તેનાથી કાર્ય થયું એમ કહેવાય છે, અન્ય સમવાય તેમાં ગૌણ રહે છે-તેમનો અભાવ અપેક્ષિત હોતો નથી.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બે કે પ્રત્યેક કાર્ય શ્રુત-પ્રમાણ (સમ્યક્-એકાન્ત)ની અપેક્ષાએ પાંચ સમવાયોથી જ થાય છે તો પણ નયની અપેક્ષાએ જે સમવાયને મુખ્ય કરીને કથન કરવામાં આવે છે તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થઈ-તે કથન સમ્યક્-એકાન્ત હોય છે, મિથ્યા-એકાન્ત નહિ; કારણ કે તેમાં અન્ય સમવાય ગૌણ હોય છે, તેમનો અભાવ હોતો નથી.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કાળની અપેક્ષાએ કથન કરતાં પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે (સ્વ-અવસરે) જ થાય છે-એમ કહેવું સમ્યક્-એકાન્ત થશે, મિથ્યા-એકાન્ત નહિ, કેમ કે આ કથનમાં પુરુષાર્થોદિ અન્ય સમવાય ગૌણ થયા છે, તેમનો અભાવ ઈષ્ટ નથી.

આ પ્રકારે ક્રમબદ્ધપર્યાયને સમ્યક્-એકાન્ત પણ કહી શકાય છે કે જે સમ્યક્-એકાન્તનું પૂરક છે, વિરોધી નથી.

એક કારણ એ પણ છે કે સમ્યક્-એકાન્ત અને મિથ્યા-એકાન્તનો ભેદ ન બાણનારાઓને ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાત એકાન્ત જેવી લાગે છે.

ઉક્ત સંબંધમાં હું એક મહત્વપૂર્ણ તથ્ય તરફ આપનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા આહું છું કે ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં આપને કાળ સંબંધી એકાન્ત જ કેમ લાગે (નજરે પડે) છે, ક્ષેત્ર સંબંધી કેમ નહિ, ભાવ સંબંધી કેમ નહિ, નિમિત્ત સંબંધી કેમ નહિ? બ્યારે ક્રમબદ્ધપર્યાયના સ્પષ્ટીકરણમાં સ્પષ્ટરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે કે જે દ્રવ્યની જે પર્યાય, જે ક્ષેત્રમાં, જે કાળે, જે વિધિથી અને જે નિમિત્તથી જેવી થવાની હશે; તે દ્રવ્યની તે પર્યાય, તે જ ક્ષેત્રમાં, તે જ કાળે, તે જ વિધિથી અને તે જ નિમિત્તથી તેવી જ થશે.

ઉક્ત વ્યાખ્યામાં કાળની સાથે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભાવ, નિમિત્ત અને વિધાન પણ નિશ્ચિત બતાવવામાં આવેલ છે. તો પછી આપને

કાળની નિયમિતતામાં જ કેમ આશંકા થાય છે, ક્ષેત્રાદિની નિયમિતતામાં કેમ નહિ ?

જેમ કે કેવળજ્ઞાન જીવને જ થશે, અજીવને નહિ; જીવમાં પણ ભવ્ય જીવને જ થશે, અભવ્યને નહિ—આ દ્રવ્ય સંબંધી નિયમિતતા છે. શું આમાં આપને વાંધો છે? એ જ રીતે કેવળજ્ઞાન ક્ષપકશ્રેણીરૂપ ધ્યાન (વિધિ) થી જ થશે તથા જ્ઞાનાવરણાદિ ક્ષાતિકર્મોના અભાવ (નિમિત્ત) પૂર્વક જ થશે—આ વિધાન અને નિમિત્ત સંબંધી નિયમિતતા છે. શું એમાં પણ આપને કોઈ શંકા છે? જો ના, તો પછી કાળ સંબંધી નિયમિતતામાં જ શંકા કેમ ?

ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં એકલા કાળને જ નિયમિત સ્વીકારવામાં આવેલ નથી; પરંતુ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને નિમિત્તને પણ નિયમિત સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

જો ક્રમબદ્ધપર્યાયમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, નિમિત્ત—એ બધાની નિયમિતતાનો સમાવેશ થાય છે તો પછી જે કાળે થવાનું હશે તે જ કાળે થશેના સ્થાને એમ પણ કહી શકાય છે કે જે દ્રવ્યનું થવાનું હશે, તેનું જ થશે; જે ક્ષેત્રમાં થવાનું હશે, તેમાં જ થશે; જે થવાનું હશે, તે જ થશે; જે વિધિથી થવાનું હશે, તેનાથી જ થશે; જે નિમિત્તપૂર્વક થવાનું હશે, તે જ નિમિત્તે થશે.

તો પછી કાળ ઉપર જ નારાજ શા માટે? કાળની જ નિયમિતતામાં બંધનની પ્રતીતિ શા માટે? અન્યમાં કેમ નહિ? ક્યું કારણ છે કે અજ્ઞાની કાળમાં જ શંકિત થાય છે?

એનું કારણ છે અજ્ઞાનીનું ઉતાવળાપણું. પર્યાયની અચળતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અજ્ઞાનીમાં એક પ્રકારનું ઉતાવળાપણું થઈ બંધ છે કે એટલી પ્રતીક્ષા કોણ કરે? કાર્ય જલદી થવું જોઈએ. જેને સમ્યક્દર્શન-પર્યાયની પ્રાપ્તિનો કાળ દૂર હોય, તેને કાળની નિયમિતતાનો વિશ્વાસ આવતો નથી.

લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે કે જેને કોઈ કામ થવાનો સમય સમીપ આપવામાં આવે છે—બતાવવામાં આવે છે તો તે

સહજ સ્વીકાર કરી લે છે; પણ જેને લાંબો સમય ખતાવવામાં આવે છે કે આપવામાં આવે છે તો તેને બદલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને તે કાળ સ્વીકાર્ય હોતો નથી. તેવી જ રીતે જેના આત્મહિતનો કાળ દૂર છે, તેને કાળનું નિશ્ચિત હોવું રુચ્યું નથી, જેને કાળનું નિશ્ચિત હોવું રુચ્યું નથી, તો સમજવું જોઈએ કે તેને સત્ય સમજવાનો કાળ હજી દૂર છે. તેનામાં કાળને બદલવાની વૃત્તિ, ઉતાવળાપણું રહ્યા જ કરે છે. આ ઉતાવળાપણાની વૃત્તિ જ તેને એ સ્વીકારવા દેતી નથી કે બ્યારે થવાનું હશે ત્યારે જ થશે.

જો ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો સમજવામાં આવી શકે છે કે દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની પેઠે કાળ પણ નિયમિત છે. પરંતુ ઊંડાણથી કોઈ વિચાર કરે ત્યારે ને? ઊંડાણમાં તો કોઈ જવા ધ્વંસીતું નથી, બસ એમ જ ઉપર-ઉપર ઊડતી નજર નાખે છે તો એકાન્ત જેવું પ્રતીત થાય છે; પુરુષાર્થનો લોપ થઈ જશે-એમ લાગે છે.

આજની દુનિયા એટલી ઉતાવળમાં છે, એટલી ઉતાવળી થઈ રહી છે કે તેને ઊંડાણમાં જવાનો અવકાશ જ નથી. આ હોડધામના યુગમાં કોઈ સ્થિર રહેવાનું તો દૂર રહ્યું, ચાલતું પણ નથી, ફક્ત હોડે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કોઈને કોઈ હોડમાં સામેલ છે, હોડની ધૂનમાં છે. તે પોતાની ધૂનમાં એટલો વ્યસ્ત છે કે તેને 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' જેવા ગંભીર વિષય પર ચાન્તિથી, ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો સમય જ નથી.

આ ત્રસ્ત જગત વિષય-કષાયમાં એટલું ટેવાઈ ગયું છે, વિષય-કષાયની સામગ્રી મેળવવાના વિકલ્પમાં જ એટલું શેકાઈ રહ્યું છે કે-“હું કોણ છું, મારું સ્વરૂપ શું છે, આ જગત શું છે, એની પરિણતિનો કર્તા કોણ છે?” -આદિ દાર્શનિક વિષયો ઉપર વિચાર કરવાની કુરસદ જ એને ક્યાં છે? આ વાતોનો વિચાર કરવો એ તો નવરા લોકોનું કામ માનવા લાગેલ છે. એ તો બસ હોડયે જ ભય છે, લક્ષ્ય વિના જ.

જો આપને આ જગતનું ઉતાવળાપણું જોવું હોય તો કોઈ પણ શહેરના ભરથક ચોકમાં ઊભા રહી ભવ અને જુઓ આ

દુનિયાનું ઉતાવળાપણું. ચોકમાં મોતની નિશાની લાલખત્તી છે, એક સિપાઈ પણ બિભો છે આપને શકવા માટે, છતાં પણ આપ શકાતા નથી; પોતાના મોતની કિંમતે ય શકાતા નથી. જે કે આપ સારી રીતે બિભો છો કે લાલખત્તી હોતાં સડક ઓળંગવી એ જેખમરહિત નથી, કોઈ પણ સમયે કોઈ ભારે વાહનની નીચે આવી શકે છે, પોલીસ પણ આપને ચેતવી રહ્યો છે, છતાં પણ આપ દોડી રહ્યા છો. શું આ ઉતાવળાપણાની હદ નથી? આટલી બધી ઉતાવળ કયા કામ માટે? પણ આવું ઉતાવળાપણું કોઈ પણ સ્થળે જોઈ શકાય છે.

શું એ દેશનું દુર્ભાગ્ય નથી કે આપ આપના ઉતાવળાપણાને કારણે લાલખત્તી હોવા છતાં પણ કોઈ વાહનની નીચે આવીને મરી ન જાવ-માત્ર એ જ કારણે લાખો પોલીસોને ચોકમાં બિભા રહેવું પડે છે.

પોતાના મોતની કિંમત આપીને ય જેમને એટલો પણ વિલંબ સ્વીકાર્ય નથી, પસંદ નથી; એવા અધીરાઈવાળા-ઉતાવળા લોકોની સમજણમાં એ કેવી રીતે આવી શકે કે જે કાર્ય જ્યારે થવાનું હશે, ત્યારે જ થશે.

આ કામ તો ધીરતાનું છે, ગંભીરતાનું છે, વીરતાનું પણ છે. જે ધૈર્યથી ગંભીરતાપૂર્વક મનન કરે, ચિન્તન કરે, તે વીરની સમજણમાં જ 'ક્રમખદ્ધપર્યાય' આવે છે. એમાં પુરુષાર્થનો લોપ નથી થતો, પણ સાચો પુરુષાર્થ પ્રગટ થાય છે.

ઉતાવળાપણા ઉપરાંત પક્ષનો વ્યામોહ પણ એક કારણ છે કે જે કાળની નિયમિતતાની સહજ સ્વીકૃતિમાં બાધક બને છે.

પક્ષના વ્યામોહરહિત આત્માથી વીર બંધુઓને અનુરોધ છે કે તેઓ એક વાર આ મહત્ત્વપૂર્ણ વિષય ઉપર ધીરતા અને ગંભીરતાથી વિચાર કરે.

'ક્રમખદ્ધપર્યાય'માં જે કેટલાક લોકોને નિયતવાદનું એકાન્ત તજર પડે છે તેો કેટલાક વિદ્વાનો એને એકાન્ત ભાગ્યવાદી દ્રષ્ટિકોણ

માને છે. તેમની દૃષ્ટિમાં નિયતિવાદ, ક્રમબદ્ધપર્યાય અને દૈવવાદમાં કોઈ અંતર નથી કેમકે જે થવાનું છે તે થશે-એમ વિચારવું પુરુષાર્થહીન બનાવે છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ગાથા ૩૨૧ થી ૩૨૩ સુધીનું કથન સાર્વભૌમિક સત્ય નથી.

આ સંબંધમાં અમે સિદ્ધાન્તાચાર્ય પં. કૈલાશચંદ્રજી, વારાણસી,ના વિચાર કે જે તેમણે કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ઉક્ત ગાથા-ઓના ભાવાર્થમાં જ વ્યક્ત કર્યા છે, તે ઉદ્દૃત કરવા ઇચ્છીએ છીએ:-

“ સમ્યગ્દષ્ટિ એ જાણે છે કે પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ નિયત છે. જે સમયે, જે ક્ષેત્રમાં, જે વસ્તુની, જે પર્યાય થવાની છે તે જ થાય છે-તેને કોઈ ટાળી શકતું નથી. સર્વજ્ઞદેવ સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અવસ્થાઓને જાણે છે. પરંતુ તેમણે જાણી લીધી હોવાથી પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ નિયત નથી થયા; પરંતુ નિયત હોવાથી જ તેમણે તે રૂપે જાણ્યાં છે.

જેમ-સર્વજ્ઞદેવે આપણને બતાવ્યું છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પ્રતિસમય પૂર્વપર્યાય નષ્ટ થાય છે અને ઉત્તરપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પૂર્વપર્યાય ઉત્તરપર્યાયનું ઉપાદાન કારણ છે અને ઉત્તરપર્યાય પૂર્વપર્યાયનું કાર્ય છે. તેથી પૂર્વપર્યાયથી જે આહે તે ઉત્તરપર્યાય ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, પરંતુ નિયત ઉત્તરપર્યાય જ ઉત્પન્ન થાય છે. જે એમ ન માનવામાં આવે તો માટીના પિંડમાંથી સ્થાસ. કોસ (પેટાળે પહોળી, ઉપર સાંકડી) પર્યાય વિના પણ ઘટપર્યાય બની જશે. તેથી એ માનવું પડે છે કે પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ નિયત છે.

કેટલાક લોકો એને નિયતિવાદ સમજીને તેના ભયથી પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવ તો નિયત માને છે, પરંતુ કાળને નિયત નથી માનતા. તેમનું કહેવું છે કે પર્યાયનાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવ તો નિયત છે, પરંતુ કાળ નિયત નથી; કાળને નિયત માનવાથી પુરુષાર્થ નિષ્ફળ થઈ જશે.

પરંતુ તેમનું ઉક્ત કથન સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ છે: કેમ કે દ્રવ્ય,

ક્ષેત્ર અને ભાવ નિયત હોતાં કાળ અનિયત હોઈ શકતો નથી. જો કાળને અનિયત માનવામાં આવશે તો કાળલબ્ધિ કોઈ ચીજ જ નહિ રહે. પછી તો સંસાર-પરિશ્રમણનો કાળ અર્ધપુહ્લપરાવર્તનથી અધિક બાકી રહેવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ જશે અને તે કાળ પૂરો કર્યા વિના જ મુક્તિ થઈ જશે; પરંતુ આ બધી વાતો આગમ વિરુદ્ધ છે. તેથી કાળને પણ માનવો જ પડે છે.

હવે પુરુષાર્થ નિષ્કળ જવાની આશંકા બાકી રહી, તો સમય પહેલાં કોઈકામ પૂરું કરી લેવાથી જ પુરુષાર્થની સાર્થકતા નથી થતી. પરંતુ સમયસર કામ થઈ જવું તે જ પુરુષાર્થની સાર્થકતાનું સૂચક છે. ઉદાહરણ તરીકે-ખેડૂત યોગ્ય સમયે ઘઉં વાવે છે અને ઘણા પરિશ્રમપૂર્વક ખેતી કરે છે. ત્યારે જ સમયસર પાકીને ઘઉં તૈયાર થાય છે. તો શું ખેડૂતનો પુરુષાર્થ નિર્થક કહેવાશે? જો તે પુરુષાર્થ ન કરત તો સમયસર તેની ખેતી પાકીને તૈયાર ન થાત, તેથી કાળની નિયતતામાં પુરુષાર્થ નિર્થક થવાની આશંકા નિર્મૂળ છે.

તેથી જે સમયે, જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય થવાની છે, તે અવશ્ય થશે. એમ બાણીને સમ્યગ્દષ્ટિ સંપત્તિમાં હુર્ષ અને વિપત્તિમાં વિષાદ નથી કરતા અને ન સંપત્તિની પ્રાપ્તિ તથા વિપત્તિ દૂર કરવા માટે દેવી-દેવતાઓ આગળ નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરતા રહે છે.”^૧

ઉક્ત કથનમાં કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ઉક્ત ગાથાઓની સાર્વ-ભૌમિકતા ઉપર જ બળ આપવામાં આવ્યું છે અને પુરુષાર્થની સાર્થકતા પણ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની જીવની પર તરફની અપેક્ષિતતા અને દીનતા આ જ સાર્વભૌમિક સત્યના આધારે સમાપ્ત થાય છે કે એક દ્રવ્ય બીજાનું ભલું-ખૂરું કરી શકતું નથી તથા જે દ્રવ્યની,

૧. કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા : રાજચંદ્ર જૈનશાસ્ત્રમાળા, પૃષ્ઠ ૨૨૮

જે પર્યાય, જે કાળે, જે વિધાનથી, જે નિમિત્તપૂર્વક, જેવી થવાની છે; તે દ્રવ્યની, તે પર્યાય, તે જ કાળે, તે જ વિધાનથી, તે જ નિમિત્તપૂર્વક, તેવી જ થશે; તેને ઇન્દ્ર તો શું, જિનેન્દ્ર પણ બહલી શકતા નથી; તો પછી વ્યંતરાદિ સાધારણ દેવ-દેવીઓની તો શી વિસાત ?

જરા વિચાર તો કરો કે “કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાનું ઉક્ત કથન ગૃહીતમિથ્યાત્વના નિષેધ માટે કરવામાં આવ્યું છે, તેને સાર્વભૌમ ન માની લેવું બેઈએ—” એનો શો અર્થ થઈ શકે ?

શું આ વાત સત્ય નથી, માત્ર ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડાવવા માટે એમ જ કહી દેવામાં આવી છે ? શું અસત્યના આશ્રયે ગૃહીતમિથ્યાત્વ છૂટી શકે છે ? શું સમય પહેલાં કોઈ કાર્ય પૂર્ણ કરી શકાય છે ? શું સમય પહેલાં કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં જ પુરુષાર્થ છે ? બાકીનાં કાર્ય શું પુરુષાર્થ વિના જ પૂર્ણ થઈ બાય છે ? આ કેટલાક પ્રશ્નો છે કે જે ઉક્ત સત્યને સાર્વભૌમિક અને સાર્વકાલિક ન માનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી સર્વજ્ઞતાનો પ્રશ્ન પણ લેલો થયેલો જ છે.

હવે રહ્યો એક પુરુષાર્થહીનતાનો પ્રશ્ન ? તેના સંબંધમાં અમારે એ કહેવાનું છે કે ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાત સર્વત્ર પુરુષાર્થને આગળ રાખીને જ કહેવામાં આવી છે, તેની ઉપેક્ષા કરીને નહીં.

હોનહારની ચર્ચા કરતાં લૈયા ભગવતીદાસજી પણ પુરુષાર્થની પ્રેરણા દેવાનું ભૂલ્યા નથી. તેમની દષ્ટિમાં સાચું હોનહાર અર્થાત્ ક્રમબદ્ધપર્યાય પુરુષાર્થનાશક નથી, પરંતુ પુરુષાર્થપ્રેરક છે.

જે પદમાં તેઓ આ લખે છે:—

“જે જે દેખી વીતરાગને, સો સો હોસી વીરા રે;

અનહોની હોસી નહિં ક્યોંહી, કાહે હોત અધીરા રે.”

તે જ પદમાં આગળ ચાલતાં પુરુષાર્થની પ્રેરણા દેતાં લખે છે:—

“તૂ સમ્હારિ પૌરુષ બલ અપનો, સુખ અનંત તો તીરા રે.”

જે કે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અનેક કારણ માનવામાં આવ્યાં છે, જેમને પાંચ સમવાયના નામથી પણ કહેવામાં આવે છે; તો પણ

તે બધાંમાં પુરુષાર્થને વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત છે, કેમકે પ્રયત્ન તેના જ સંબંધમાં સંભવિત છે-ભવિતવ્ય (હોનહાર), કાળલખિ આદિમાં સંભવિત નથી. ક્રમબદ્ધપર્યાય અર્થાત્ સમ્યક્ નિયતિ માનવામાં જગતને પુરુષાર્થની અપ્રાસંગિકતા દેખાય છે, જ્યારે સમ્યક્ નિયતિમાં અન્ય કારણોની ઉપેક્ષા ન હોવાથી આ પ્રકારની કોઈ વાત નથી. આ જ વાત ઉપર્યુક્ત કથનમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.

આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજીએ મોક્ષમાર્ગના સંબંધમાં આ ત્રિષય ઉઠાવીને ઘણી સારી મીમાંસા પ્રગટ કરી છે. તેના કેટલાક અંશ જોવા જેવા છે, કે જે આ પ્રકારે છે :-

“અહીં પ્રશ્ન છે કે મોક્ષનો ઉપાય કાળલખિ આવતાં ભવિતવ્યાનુસાર બને છે, કે મોહ આદિના ઉપશમાદિ થતાં બને છે કે પોતાના પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરતાં બને છે-તે કહો. જે પહેલાં બેઉ કારણો મળતાં બને છે તો અમને ઉપદેશ શા માટે આપો છો? અને જે પુરુષાર્થથી બને છે, તો ઉપદેશ તો બધા સાંભળે છે, તેમાં કોઈ ઉપાય કરી શકે છે તથા કોઈ નથી કરી શકતા; તેનું કારણ શું?”

સમાધાન :- એક કાર્ય થવામાં અનેક કારણો મળે છે. જ્યાં મોક્ષનો ઉપાય બને છે ત્યાં તો પૂર્વાક્ત ત્રણેય કારણો મળે છે અને નથી બનતો ત્યાં એ ત્રણેય કારણો નથી મળતાં.

પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણ કહ્યાં તેમાં કાળલખિ વા હોનહાર (ભવિતવ્ય) તો કોઈ વસ્તુ નથી; જે કાળે કાર્ય બને છે તે જ કાળલખિ અને જે કાર્ય થયું તે જ હોનહાર. તથા જે કર્મના ઉપશમાદિક છે તે તો પુદ્ગલની શક્તિ છે, આત્મા તેનો કર્તા-હર્તા નથી. તથા પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરે છે તે આ આત્માનું કાર્ય છે; તેથી આત્માને પુરુષાર્થથી ઉદ્યમ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ.

ત્યાં આ આત્મા જે કારણથી કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય તે કારણરૂપ ઉદ્યમ કરે, ત્યાં તો અન્ય કારણો મળે જ મળે છે અને કાર્યની પણ સિદ્ધિ થાય જ થાય છે. તથા જે કારણથી કાર્યની

સિદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, તે કારણરૂપ ઉદ્યમ કરે, ત્યાં અન્ય કારણો મળે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, ન મળે તો સિદ્ધિ નથી થતી.

ત્યાં જિનમતમાં જે મોક્ષનો ઉપાય કહ્યો છે, તેનાથી મોક્ષ થાય જ થાય છે. માટે જે જીવ પુરુષાર્થથી જિનેશ્વરના ઉપદેશાનુસાર મોક્ષનો ઉપાય કરે છે તેને કાળલખ્ધિ વા હોનહાર પણ થયાં અને કર્મનાં ઉપશમાદિ થયાં છે તેથી તો તે આવો ઉપાય કરે છે. માટે જે પુરુષાર્થ વડે મોક્ષનો ઉપાય કરે છે તેને સર્વ કારણો મળે છે અને તેને અવશ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે—એવો નિશ્ચય કરવો. તથા જે જીવ પુરુષાર્થ વડે મોક્ષનો ઉપાય નથી કરતો તેને કાળલખ્ધિ અને હોનહાર પણ નથી અને કર્મનાં ઉપશમાદિ થયાં નથી, તેથી તો એ ઉપાય કરતો નથી. માટે જે પુરુષાર્થ વડે મોક્ષનો ઉપાય નથી કરતો તેને કોઈ કારણુ નથી મળતાં અને તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી થતી—એવો નિશ્ચય કરવો.” ૧

ઉક્ત કથનમાં પં. ટોડરમલજીએ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પુરુષાર્થને મુખ્ય રાખીને કાળલખ્ધિ આદિ અન્ય કારણોની પણ અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ બતાવી છે.

વાસ્તવમાં પાંચેય સમવાયોનો સમુદાય જ કાર્યનો ઉત્પાદક છે. એમ કહેવું એ કોરી કલ્પના જ છે કે પાંચે સમવાયોમાંથી જે એક પણ ન મળ્યું તો કાર્ય નહિ થાય, કેમ કે એવો સંભવ જ નથી કે કાર્ય થવાનું હોય અને કોઈ સમવાય ન મળે. જ્યારે કાર્ય થવાનું હોય છે ત્યારે બધા સમવાય હોય જ હોય છે, પુરુષાર્થને મુખ્ય કરીને આ વાત પં. ટોડરમલજીએ ઘણી જ સ્પષ્ટ લખી છે.

પુરુષાર્થ પણ અન્ય સમવાયો અનુસાર જ થાય છે. પાંચ સમવાયોમાં કોઈ પરસ્પર સંઘર્ષ નથી, પરંતુ અદ્ભુત સુમેળ છે. તેથી એમ કહેવું કે જે હોનહાર ન થયું કે કાળલખ્ધિ ન પાડી તો પુરુષાર્થથી શું થાય? અથવા નિમિત્ત ન મળ્યું તો હોનહાર

શું કરે અથવા પુરુષાર્થ શા કામમાં આવે? આદિ-માનસિક વ્યાયામ સિવાય કાંઈ અર્થ સારતું નથી.

આમ તો પુરુષાર્થ વિના કોઈ પણ કાર્ય સંપન્ન થતું નથી. બધે જ અન્ય સમવાયોની અપેક્ષા સહિત પુરુષાર્થનું સામ્રાજ્ય છે. મોક્ષમાર્ગરૂપી કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતામાં પણ કાળલઘ્નિ આદિ અન્ય સમવાયોની સાથેસાથ પુરુષાર્થનું મહત્વ-પૂર્ણ સ્થાન છે, છતાં પણ મોક્ષના માર્ગના સંબંધમાં પુરુષાર્થની વ્યાખ્યા, જગત જેને પુરુષાર્થ સમજે છે, તેનાથી કાંઈક ભિન્ન જ છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાયની ભાષા ટીકામાં શ્લોક ૯ ના ભાવાર્થમાં પંડિત ટોડરમલજીએ પુરુષની વ્યાખ્યા આ પ્રકારે કરી છે :-

“ પુરુ = ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં, સેત્તે = સ્વામી થઈને પ્રવર્તન કરે-તેને પુરુષ કહે છે. જ્ઞાનદર્શન ચેતનાના નાથને પુરુષ કહે છે.”

અર્થ અર્થાત્ પ્રયોજન-આ પ્રકારે ઉત્તમ ચેતના ગુણના સ્વામી થઈને તેમાં જ પ્રવર્તન કરવાનું છે પ્રયોજન જેનું, તેને પુરુષાર્થ કહે છે. ખીબ શબ્દોમાં મોક્ષના માર્ગમાં આત્માનુભવનની પ્રાપ્તિનો પ્રયાસ જ પુરુષાર્થ છે.

કમળદ્વપર્યાયની શ્રદ્ધાની સ્થિતિમાં તો ઉક્ત પુરુષાર્થ વિશેષપણે ભગૃત થાય છે, કારણ કે અનાદિકાળથી જગતના પરિણમનને પોતાની ઈચ્છાનુકૂળ કરવાની આકુળતાથી વ્યાકુળ પ્રાણી બ્યારે એ અનુભવ કરે છે કે જગતના પરિણમનમાં હું કાંઈ પણ ફેરફાર નથી કરી શકતો ત્યારે તેનો ઉપયોગ સહેજે જગતથી ખસીને આત્મસન્મુખ થાય છે. અને બ્યારે એ શ્રદ્ધા બને છે કે હું મારી કમનિયમિત પર્યાયોમાં પણ કોઈ ફેરફાર નથી કરી શકતો ત્યારે પર્યાય ઉપરથી પણ દૃષ્ટિ ખસી જાય છે અને સ્વ-સ્વભાવ તરફ ઢળે છે.

દૃષ્ટિનું સ્વભાવ તરફ ઢળવું તે જ મોક્ષના માર્ગમાં અનંત પુરુષાર્થ છે, કમળદ્વપર્યાયની શ્રદ્ધા કરનારને ઉક્ત શ્રદ્ધાના કાળમાં આત્મોન્મુખી અનંત પુરુષાર્થ થવાનો અને સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થવાનો ક્રમ પણ સહજ હોય છે.

કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલ આ જગતને પરમાં કે પર્યાયમાં કાંઈ ફેરફાર કરવામાં જ પુરુષાર્થ દેખાય છે. પણ પર અને પર્ણ સંબંધી વિકલ્પોથી વિરામ લઈને સ્વમાં સ્થિર થઈ જવામાં પુરુષાર્થ દેખાતો નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન પરમાં અને પોતાની પર્યાયમાં પણ કાંઈ ફેરફાર કરતા નથી, તો શું તેઓ પુરુષાર્થહીન થઈ ગયા? શું તેમને મોક્ષ પુરુષાર્થ નથી?

તેમના વીર્યગુણનો પૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો છે, છતાં પણ શું તેઓ અનંત વીર્યના ધણી અર્થાત્ પૂર્ણ પુરુષાર્થી નથી? પરમાં અને પર્યાયમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વિના જ જો તેઓ અનંત પુરુષાર્થી હોઈ શકે છે તો પછી આપણે શા માટે નહિ? આવા કેટલાક પ્રશ્નો તેમની સામે છે કે જેમને 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' માનવામાં પુરુષાર્થ ભિડી જતો દેખાય છે.

ઉક્ત સંબંધમાં સ્વામીજીના વિચારો પણ દૃષ્ટિમાં લેવા યોગ્ય છે :—

પ્રશ્ન :- “જો બધું જ ક્રમબદ્ધ છે અને તેમાં જીવ કાંઈ પણ પરિવર્તન નથી કરી શકતો તો પછી જીવમાં પુરુષાર્થ ક્યાં રહ્યો?”

ઉત્તર :- બધું જ ક્રમબદ્ધ છે—આ નિર્ણયમાં જ જીવનો અનંત પુરુષાર્થ સમાયેલો છે, પરંતુ તેમાં કોઈ પરિવર્તન કરવું એ આત્માના પુરુષાર્થનું કાર્ય નથી. ભગવાન જગતનું બધું જ માત્ર બાણ છે, પરંતુ તેઓ પણ કાંઈ પરિવર્તન કરી શકતા નથી, તો શું તેથી ભગવાનનો પુરુષાર્થ પરિમિત થઈ ગયો?

ના, ના; ભગવાનનો અનંત અપરિમિત પુરુષાર્થ પોતાના જ્ઞાનમાં સમાયેલો છે. ભગવાનનો પુરુષાર્થ નિજમાં છે, પરમાં નથી. પુરુષાર્થ જીવદ્રવ્યની પર્યાય છે, તેથી તેનું કાર્ય જીવની પર્યાયમાં થાય છે; પરંતુ જીવના પુરુષાર્થનું કાર્ય પરમાં હોતું નથી.

જો એમ માને છે કે સમ્યક્દર્શન અને કેવળજ્ઞાનદશા આત્માના પુરુષાર્થ વિના થાય છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. જ્ઞાની પ્રતિક્ષણ સ્વભાવની પૂર્ણતાના પુરુષાર્થની ભાવના કરે છે.

અહો ! જેમને પૂર્ણ જ્ઞાયકસ્વભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે, તેઓ કેવળજ્ઞાની છે, તેમના જ્ઞાનમાં બધું એકી સાથે જણાય છે. એવી પ્રતીતિ કરતાં પોતે પણ નિજ દષ્ટિથી દેખનાર જ રહ્યો; જ્ઞાન સિવાય પરનું કર્તૃત્વ અથવા રાગાદિક બધુંય અભિપ્રાયમાંથી દૂર થઈ ગયું. આવી દ્રવ્યદષ્ટિના બળથી, જ્ઞાનની પૂર્ણતાની ભાવનાથી, વસ્તુસ્વરૂપનું ચિંતવન કરે છે.

આ ભાવના જ્ઞાનીની છે, અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિની નથી; કેમ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પરનું કર્તૃત્વ માને છે અને કર્તૃત્વની માન્યતાવાળો જીવ જ્ઞાતૃત્વની યથાથ ભાવના નથી કરી શકતો, કેમ કે કર્તૃત્વ અને જ્ઞાતૃત્વને પરસ્પર વિરોધ છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના કેવળજ્ઞાનમાં જેવું જોયું છે, તે જ થાય છે. જે આપણે તેમાં કાંઈ પરિવર્તન નથી કરી શકતા તો પછી તેમાં પુરુષાર્થ રહેતો નથી-આ પ્રકારે જે માને છે તે અજ્ઞાની છે.

હું ભાઈ ! તું કોના જ્ઞાનથી વાત કરે છે ? પોતાના જ્ઞાનથી કે બીજાના જ્ઞાનથી ? જે તું પોતાના જ જ્ઞાનથી વાત કરતો હો તો પછી જે જ્ઞાને સર્વજ્ઞને અને બધાં દ્રવ્યોની અવસ્થાને નિર્ણય કરી લીધો તે જ્ઞાનમાં સ્વદ્રવ્યને નિર્ણય ત હોય-એ થઈ જ કેવી રીતે શકે ? સ્વદ્રવ્યના નિર્ણય કરનાર જ્ઞાનમાં અનંત પુરુષાર્થ છે.

તે તારા તર્કમાં કહ્યું છે કે 'સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતાના કેવળજ્ઞાનમાં જેવું જોયું હોય તેમ થાય છે,' તો તે માત્ર વાત કરવાને માટે કહ્યું છે-કે તને સર્વજ્ઞના કેવળજ્ઞાનને નિર્ણય છે ?

પહેલાં તો જે તને કેવળજ્ઞાનને નિર્ણય ન હોય તો સર્વ પ્રથમ તે નિર્ણય કર અને જે તું સર્વજ્ઞના નિર્ણયપૂર્વક કહેતો હો તો સર્વજ્ઞ ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના નિર્ણય કરનાર જ્ઞાનમાં અનંત પુરુષાર્થ આવી જ જાય છે. સર્વજ્ઞને નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાનનું અનંત વીર્ય કામ કરે છે, તોપણ તેનો ઈન્કાર કરીને તું કહે છે કે કમબદ્ધપર્યાયમાં પુરુષાર્થ ક્યાં રહ્યો ?

સાચું તો એ છે કે તને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપની જ

શ્રદ્ધા નથી અને કેવળજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાનો અનંત પુરુષાર્થ તારામાં પ્રગટ થયો નથી. કેવળજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામાં અનંત પુરુષાર્થનું અસ્તિત્વ આવી જાય છે, તો પણ જો તેનો સ્વીકાર નથી કરતો તો કહેવું પડે કે તું માત્ર વાતો જ કરે છે, પરંતુ તને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય નથી થયો. જો સર્વજ્ઞનો નિર્ણય હોય તો પુરુષાર્થની અને ભવની શંકા ન રહે, યથાર્થ નિર્ણય થઈ જાય અને પુરુષાર્થ ન આવે એ બની જ ન શકે.” ૧

ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવે તો ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયમાં જ અનંત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય સ્વયં અનંત પુરુષાર્થનું કાર્ય છે, કેમ કે ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયમાં સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય સમાયેલો છે. જેવી રીતે સર્વજ્ઞતાની પ્રતીતિ-આસ્થા વિના ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય શક્ય નથી; તેવી જ રીતે ક્રમબદ્ધપર્યાયના સમ્યક્નિર્ણય વિના સર્વજ્ઞતાની પણ સાચી પ્રતીતિ શક્ય નથી.

હવે રહી પરકર્તૃત્વના અહંકારની વાત કે જેને આ અજ્ઞાની જગત પુરુષાર્થ માની બેઠું છે, તે પુરુષાર્થ તો તૂટવો જ જોઈએ કેમ કે એ સાચો પુરુષાર્થ જ નથી, તે તો નપુંસકતા છે. જો ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધાથી પરકર્તૃત્વનો અહંકાર પણ ન તૂટે તો સમજવું જોઈએ કે ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ તેના સમજવામાં આવી જ નથી. ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની સાચી શ્રદ્ધાનું ફળ તો કર્તૃત્વનો અહંકાર તૂટીને અંતર સન્મુખ સમ્યક્ પુરુષાર્થનું જાગૃત થવું તે જ છે.

જે લોકોને ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધામાં પુરુષાર્થ ઊડતો નજરે પડે છે, વાસ્તવમાં પુરુષાર્થનું સાચું સ્વરૂપ જ તેમની સમજણમાં આવ્યું નથી. તેઓ પરકર્તૃત્વ અને પર્યાયના ફેરફારને જ પુરુષાર્થ માની બેઠા છે. તેમણે સર્વ પ્રથમ પુરુષાર્થના સમ્યક્ સ્વરૂપનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ.

અમારો વિશ્વાસ છે કે તેમની દૃષ્ટિમાં પુરુષાર્થનું સાચું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતાં જ તેમની શંકા-આશંકા સ્વતઃ સમાપ્ત થઈ જશે;

એના વિના ઉક્ત શંકાનું નિવારણ સંભવિત નથી. તેથી તેમને પુરુષાર્થના સાચા સ્વરૂપનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો વિનમ્ર અનુરોધ છે.

સર્વજ્ઞને ધર્મનું મૂળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧ જે વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે. શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય અત્યંત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે:—

“જો જાણદિ અરહંતં દ્રવ્યત્તગુણત્તપજ્જયસેહિં ।
સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો સ્સલુ જ્ઞાદિ તસ્સ લચં ॥૨

જે જીવ અરહંત અર્થાત્ સર્વજ્ઞ ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના આત્માને પણ જાણે છે અને તેનો મોહ અવશ્ય નાશ પામે છે.”

આ ગાથામાં મોહને જીતવાનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે. આમાં વિશેષ ધ્યાન દેવા યોગ્ય વાત એ છે કે મૂળરૂપે તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે આત્માને જાણે છે તેનો મોહ (મિથ્યાત્વ) નાશ પામે છે; પણ સાથે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે અરહંત ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના આત્માને જાણે છે—આ પ્રકારે મિથ્યાત્વના નાશ માટે અરહંત ભગવાનને જાણવા-એ પણ અનિવાર્ય કરી દેવામાં આવ્યું છે. માત્ર અરહંતને નહિ પરંતુ તેમને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણવા તેને અનિવાર્ય કહેલ છે.

પોતાના આત્માના અને અરહંત ભગવાનના દ્રવ્યગુણ તો એક સમાન જ શુદ્ધ છે પણ વર્તમાન પર્યાયમાં અંતર છે. પોતાની પર્યાય અદ્યવિકાસિત અને અશુદ્ધ છે, તેમની પર્યાય પૂર્ણ વિકાસિત અને શુદ્ધ છે. એથી સ્પષ્ટ છે કે આચાર્યદેવે પૂર્ણતા અને શુદ્ધતાને જાણવાનું કહ્યું છે. આ રીતે તેમણે પૂર્ણ વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાના જ્ઞાનને મોહ (મિથ્યાત્વ)ના નાશ માટે અનિવાર્ય માનેલ છે.

૧. કાલિંક્યાનુપ્રેક્ષા, ગાથા ૩૦૨ નો ભાવાર્થ અને ઉત્થાનિકા
૨. પ્રવચનસાર, ગાથા ૮૦

૭૨

જી જ કારણ છે કે આત્માનુભૂતિની સાથેસાથ સાચા દેવ-સુર-શાસ્ત્રની સમ્યક્ ઓળખાણ પણ સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિને માટે અનિવાર્ય છે.

જો સર્વજ્ઞતા આપણું લક્ષ્ય છે, પ્રાપ્તવ્ય છે, આર્થ્ય છે; તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ બધો પ્રયત્ન છે તો પછી તેના સાચા સ્વરૂપના પરિજ્ઞાન વિના તેને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કેવી રીતે શક્ય થઈ શકે ?

જૈન-દર્શનનો મૂળાધાર સર્વજ્ઞતા જ આજે સંકટમાં પડી ગયેલ છે. આપણા કેટલાક ધુરંધર ધર્મજંદુઓ પક્ષના વ્યામોહમાં એટલા ગૂંચવાઈ ગયા છે કે સર્વજ્ઞતામાં પણ આધુ'પાધુ' કરવા લાગ્યા છે. શ્રી સમન્તભદ્ર આચાર્યને 'કળિકાળ સર્વજ્ઞ' તેથી જ કહેવામાં આવ્યા હતા કે તેમણે કળિકાળમાં ઘંડી પીટીને (-સ્વપ્ન શબ્દોમાં) સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરી હતી. તેઓ પોતે કાંઈ સર્વજ્ઞ નહોતા, પણ તેમણે કળયુગના બળથી સંકટમાં પડેલ સર્વજ્ઞતાની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી, તેથી તેઓ 'કળિકાળસર્વજ્ઞ' કહેવાયા. આજે ફરીથી પાછો કળયુગ જોર કરી રહ્યો છે, આજે યુગને ફરી એક સમન્તભદ્રની જરૂર છે કે જે ઘંડી પીટીને સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરી શકે, પુનઃ સ્થાપના કરી શકે.

મોહનો નાશ કરીને આત્મશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને આત્મહીનતાના ઇચ્છુક જનોએ અનંત પુરુષાર્થપૂર્વક મરીફીટીને પણ સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય અવશ્ય કરવો જોઈએ. સર્વજ્ઞતાના નિર્ણયમાં કમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય સમાયેલો છે. સર્વજ્ઞતા અને કમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય જ્ઞાયક સ્વભાવની સન્મુખ થઈને જ થાય છે. જ્ઞાયક સ્વભાવની સન્મુખતા જ મોક્ષમહેલનું પ્રથમ પગથિયું છે; તેના ઉપર ચઢવાનો અનંત પુરુષાર્થ કમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધામાં સમાયેલો છે.

આ રીતે 'સર્વજ્ઞતા' અને 'કમબદ્ધપર્યાય' એક રીતે પરસ્પર અનુબદ્ધ છે. એકનો નિર્ણય (સાચી સમજણ) બીજાના નિર્ણય સાથે જોડાયેલ છે. બન્નેનો ય નિર્ણય સર્વજ્ઞસ્વભાવી નિજ આત્માની સન્મુખ થઈને થાય છે. જો કોઈ વ્યક્તિ પર-સન્મુખ વૃત્તિ દ્વારા 'સર્વજ્ઞતા' કે 'કમબદ્ધપર્યાય'નો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે કદી સફળ નહીં થાય.

સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રારંભિક ઉપાય સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપ સમજવું તે છે. જેમ જ્યારે તીર્થંકર કોઈ માતાના ગર્ભમાં આવે છે, ત્યારે તેના પહેલાં સ્વપ્નોમાં આવે છે; તેવી જ રીતે જે આત્મામાં સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થાય છે, તેને તે પ્રગટ થયા પહેલાં સમજણમાં આવે છે. સર્વજ્ઞતા સમજણમાં આવ્યા વિના પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.

હજી તે સર્વજ્ઞતા સમજણમાં જ આવી નથી, તો પ્રગટ થવાની વાત જ ક્યાં છે? સર્વજ્ઞતાને સમજ્યા વિના, સ્વીકાર્યા વિના, ધર્મની ઉત્પત્તિ જ સંભવિત નથી તો પછી તેની સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતાનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં ઊઠે છે?

સર્વજ્ઞતાની શ્રદ્ધા વિના દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા પણ સંભવતી નથી, કેમ કે સાચા દેવનું તો સ્વરૂપ જ સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતા છે. શાસ્ત્રનું મૂળ પણ સર્વજ્ઞની વાણી છે. ગુરુ પણ સર્વજ્ઞકથિત માર્ગાનુગામી હોય છે. સાધુઓને આગમચક્ષુ કહ્યા છે. સર્વજ્ઞકથિત માર્ગનું નિરૂપણ શાસ્ત્રોમાં છે. શાસ્ત્રોની પ્રામાણિકતાના અભાવમાં ગુરુનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કેવી રીતે થાય? તેથી દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપ સમજવું અતિ આવશ્યક છે.

તેથી તો તાર્કિકચક્રયુગ્મણિ આચાર્ય સમન્તભદ્રે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની સમ્યક્શ્રદ્ધાને સમ્યક્દર્શનના સ્વરૂપમાં સામેલ કરી છે.

તેઓ લખે છે:—

“શ્રદ્ધાનં પરમાર્થાનામાપ્તાગમતપોમૃતામ્ ।

ત્રિમૂઢાપોઢમથાઙ્ગં સમ્યક્દર્શનમસ્મયમ્ ॥ ૪ ॥૨

ત્રણ મૂઢતા અને આઠ મઢ રહિત તથા આઠ અંગો સહિત સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું શ્રદ્ધાન જ સમ્યક્દર્શન છે.”

૧. આગમચક્રવુ સાહુ પ્રવચનસાર, ગાથા ૨૩૪

૨. સ્તનકરંડપ્રાવકાચાર, શ્લોક ૪

કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે આપ 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ને સર્વજ્ઞની સાથે કેમ ભેળવો છો? તેને સીધી વસ્તુથી સિદ્ધ કરાને?

ભાઈ! અમે ભેળવતા નથી, તે ભળેલી જ છે; કેમ કે 'સર્વજ્ઞતા'ની શ્રદ્ધા વિના 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની શ્રદ્ધા અને 'ક્રમબદ્ધ-પર્યાય'ની શ્રદ્ધા વિના 'સર્વજ્ઞતા'ની શ્રદ્ધા સંભવતી નથી.

જો કે 'સર્વજ્ઞતા'નો આધાર લીધા વિના પણ 'ક્રમબદ્ધ-પર્યાય'ની સિદ્ધિ કરી શકાય છે, વસ્તુસ્વરૂપના આધારે અમે વિસ્તારથી 'ક્રમબદ્ધ' સિદ્ધ કરી પણ ગયા છીએ; તોપણ સર્વજ્ઞતાથી તેને અલગ કરવાનો આગ્રહ પણ શા માટે છે?

સર્વજ્ઞતાના આધારે ક્રમબદ્ધપર્યાય સિદ્ધ કરવાનું એક કારણ તો એ છે કે સર્વજ્ઞતા જૈનદર્શનમાં સર્વમાન્ય છે, તેમાં કોઈને પણ વિવાદ નથી. તેથી ક્રમબદ્ધપર્યાયને સિદ્ધ કરવાનો એ એક નક્કર આધાર છે. તથા જે લોકોને સર્વજ્ઞતાની ભલે ખડારથી જ થોડી-ઘણીયે શ્રદ્ધા છે; તેમને સર્વજ્ઞતાના આધારે 'ક્રમબદ્ધ' સમજવામાં ઘણી સગવડ રહે છે.

ખીજી વાત એ પણ છે કે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ છે; તેને સર્વજ્ઞતાના આધાર વિના સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓના ગળે ઉતારવું અસંભવ નહિ, તો કઠિન અવશ્ય છે.

હું આપને જ કહું છું કે સર્વજ્ઞતા અને સર્વજ્ઞકથિત આગમના આધાર વિના આપ એક લાખ યોજનનો ઊંચો સુમેરુ પર્વત જ સમજાવી શકો છો. એવટ્ટે આપને એ જ કહેવું પડશે કે શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે અને શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞકથિત છે. જો આપ આટલો સ્થૂળ એક લાખ યોજનનો સુમેરુ પર્વત પણ સર્વજ્ઞતા અને સર્વજ્ઞકથિત આગમ વિના સિદ્ધ નથી કરી શકતા તો પછી 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' જેવો સૂક્ષ્મ વિષય સમજાવવામાં અમને સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞકથિત આગમનો આશ્રય છોડવાનું શા માટે કહો છો?

શું આપને સર્વજ્ઞતા અને સર્વજ્ઞકથિત આગમમાં વિશ્વાસ નથી? જો છે, તો પછી એવી વાત શા માટે? સર્વજ્ઞતાનો આધાર છોડાવવાની હઠ શા માટે? લાગે છે તો એમ કે આપને પોતાને

સર્વજ્ઞતા ઉપર પૂરી ભરોસો નથી અથવા સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપ આપની દૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ નથી અને સર્વજ્ઞની સત્તાનો ઈન્કાર કરવાની હિંમત પણ નથી. તેથી કોઈને કોઈ બહાને આ સમર્થ હેતુથી તમારો જાન છોડાવવા ઇચ્છો છો.

જો સર્વજ્ઞતાનું સ્વરૂપ આપની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ હોત અને તેના ઉપર આપને વિશ્વાસ પણ હોત તો ક્રમબદ્ધપર્યાયનો પણ સહેજે સ્વીકાર થઈ જાત. પછી એ કહેવાની આવશ્યકતા ન રહેત કે આપ ક્રમબદ્ધપર્યાયની સિદ્ધિ માટે સર્વજ્ઞતાનો આશ્રય શા માટે લ્યો છો ?

ભલે, એક મિનિટ 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની વાત છોડી પણ ઘો, તો પણ સર્વજ્ઞતાનો નિર્ણય તો કરવો જ પડશે. તેના વિના તો દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ નહિ થાય.

દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની રક્ષાના પોકારો કરનારાઓએ કદી દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુના સાચા સ્વરૂપ ઉપર પણ વિચાર કરવાનું કબ્ત લીધું છે ? શું સર્વજ્ઞતાને સમજ્યા વિના દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનું સ્વરૂપ સમજી કે સમજાવી શકાય છે ?

આગમના સંરક્ષકોને શું એ પણ ખતાવવું પડશે કે આગમની સૌથી પહેલી શરત છે-તેનું સર્વજ્ઞકથિત (આપ્તોપજ્ઞ) હોવું. તથા સર્વજ્ઞકથિત આગમ નિશ્ચિત-ભવિષ્યની અસંખ્ય ઘોષણાઓથી ભર્યું પડ્યું છે.

શું કરણાનુયોગનો એક પણ વિષય સર્વજ્ઞકથિત આગમના આધાર વિના સિદ્ધ કરી શકાય છે ? સમજાવી શકાય છે ? શું આપ આઠ કર્મોની સત્તા, તેમનો બંધ, ઉદય, સંક્રમણ, ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, ઉદ્દવેલન વગેરે સર્વજ્ઞકથિત આગમના આધાર વિના સિદ્ધ કરી શકશો ? એ જ રીતે અધઃકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણના પરિણામોની સિદ્ધિનો આધાર શું બનાવશો ?

આ બધા અને આ જ પ્રકારના બીજા વિષયોના પઠન-પાઠન

સમયે આપને એ પ્રશ્ન કેમ ઉપસ્થિત ન થયો કે સર્વજ્ઞકથિત આગમના આધાર વિના એને સિદ્ધ કરવામાં આવે, આજે જ આ નવો પ્રશ્ન શા માટે ?

ભાઈ ! જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સર્વજ્ઞ ધર્મનું મૂળ છે, તે પ્રમાણે ધર્મરક્ષકોએ સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તો કરવો જ પડશે. આખરે એક જૈનદર્શન જ એવું દર્શન છે જે પ્રત્યેક આત્માને પરમાત્મા બનવાની (શક્તિ હોવાની) વાત કરે છે; વાત જ નથી કરતું, પરમાત્મા બનવાનો માર્ગ બતાવે છે, તેના ઉપર ચાલવાની પ્રેરણા આપે છે અને છાતી ઠોકીને વિશ્વાસ અપાવે છે કે આ માર્ગે ચાલનાર અવશ્ય પરમાત્મા બને છે.

શું પરમાત્મા બનવા પહેલાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવું પણ જરૂરી નથી ? જો છે, તો પછી સર્વજ્ઞતાની ચર્ચાથી વિરામ પામવાનો આગ્રહ શા માટે ? ક્રમબદ્ધપર્યાયનું જ શું, આચાર્યોએ તો સમસ્ત જિન-સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન સર્વજ્ઞતાના આધારે જ કર્યું છે. આપણે કયા કયા સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનમાં સર્વજ્ઞ અને સર્વજ્ઞકથિત આગમને તિલાંજલિ આપીશું ?

પરમાત્મા બનવા માટે શું પોતાના આત્માને બાણવાનું-અનુભવવાનું આવશ્યક નથી ? આચાર્ય કુન્દકુન્દના ઉક્ત કથનમાં તો સ્પષ્ટ જ લખ્યું છે કે જે અરિહંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે બાણ છે, તે પોતાના આત્માને બાણ છે અને જે આત્માને બાણ છે તે મોહનો નાશ કરે છે.

ઉક્ત કથનમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે મોહનો નાશ કરવા માટે પોતાના આત્માને બાણવો જરૂરી છે અને પોતાના આત્માને બાણવા પહેલાં અરિહંત (સર્વજ્ઞ)ને બાણવા જરૂરી છે.

શું દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની રક્ષા તેમનું સ્વરૂપ બાણ્યા વિના જ થઈ જશે ? તેઓ તો પોતાના સ્વરૂપમાં સદા સુરક્ષિત જ છે, તેમને આપણી સુરક્ષાની આવશ્યકતા નથી. જો આપણે આપણી સુરક્ષા કરવી હોય તો તેમનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ. એમાં જ આપણી અને આપણા ધર્મની સુરક્ષા છે. ધર્મરક્ષાની વાત

કરનારાઓએ થોડુંધણું ધ્યાન આ તરફ પણ આપવું જોઈએ.
આગળ ચાલતાં તે જ પ્રવચનસારની ૮૨ મી ગાથામાં
કુન્દકુન્દાચાર્ય ઘોષણા કરે છે :-

“સવ્વે વિ ય અરહંતા તેણ વિધાણેણ સ્વવિદકમ્મંસા ।
કિચ્ચા તઘોષદેસં ણિવ્વાદા તે ણમો તેસિં ॥

બધાય અરિહંત ભગવાનો તે જ વિધિથી કર્માંશોનો ક્ષય
કરીને તથા (અન્યને પણ) એ જ પ્રકારે ઉપદેશ કરીને મોક્ષ
પામ્યા છે. તેમને નમસ્કાર હો.”

‘તે જ વિધિથી’ અર્થાત્ ૮૦-૮૧મી ગાથામાં બતાવેલી વિધિથી
તેમણે પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો તથા ઉપદેશ પણ તે જ આપ્યો.
૮૦-૮૧ મી ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે અરિહંત
ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તે પોતાના
આત્માને જાણે છે અને તેનો મોહ નાશ પામે છે. ત્યાર પછી
રાગ-દ્વેષને છોડીને શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ પૂર્ણ
વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ જ વિધિ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાની છે કે જેનાથી સર્વ
અરિહંતોએ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી છે અને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ
આપ્યો છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૮૨ની ટીકામાં જ અમૃતચન્દ્રાચાર્યે
તો ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરવાનો અન્ય પ્રકાર
અસંભવ છે.

અંતે અમૃતચન્દ્રદેવ કહે છે :-

“અધિક પ્રલાપથી બસ થાઓ, મારી મતિ વ્યવસ્થિત
થઈ છે.”^૧

તથા ૮૨મી ગાથાની જ ઉત્થાનિકામાં તેઓ કહે છે :-

“ભગવંતો દ્વારા અનુભૂત અને બતાવવામાં આવેલો આ જ

૧ અલમથવા પ્રલપિતેન । વ્યવસ્થિતા મતિર્મમ ।

પ્રવચનસાર ગાથા ૮૨ ની ટીકા.

એક યોક્ષનો પારમાર્થિક માર્ગ છે, આ પ્રકારે મતિને વ્યવસ્થિત કરે છે.”^૧

અરે ભાઈ! જેની મતિ અવ્યવસ્થિત છે તેને જગત અવ્યવસ્થિત દેખાય છે. જેમ ચાલતી રેલગાડીમાં ખેડેલી વ્યક્તિને જમીન ચાલતી દેખાય છે, પણ ન્યારે વિવેકથી વિચાર કરે છે તો પ્રતીત થાય છે કે જમીન તો પોતાની જગ્યાએ સ્થિર છે, હું જ ચાલી રહ્યો છું. તેવી જ રીતે અવ્યવસ્થિત મતિવાળાને જગત અવ્યવસ્થિત દેખાય છે. જો ગંભીરતાથી વિચાર કરે તો પત્તો લાગી શકે છે કે જગતને વ્યવસ્થિત કરવાનું નથી, તે તો વ્યવસ્થિત જ છે; મારે મારી મતિને વ્યવસ્થિત કરવાની છે.

પણ આ અવ્યવસ્થિત મતિવાળા લોકો જગતને જ વ્યવસ્થિત કરવાના વિકલ્પોમાં જ ગૂંચવાયા છે; જેમ જેમ સુલટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ અધિક ગૂંચવાતા જાય છે. કારણ કે જ્યાં અવ્યવસ્થા છે, ત્યાં તેમનું ધ્યાન જ નથી અને જ્યાં બધું જ પૂરેપૂરું વ્યવસ્થિત છે, જ્યાં કંઈ પણ ફેરફારનો સંભવ નથી; ત્યાંના વ્યવસ્થાપક બનવાની ધૂનમાં વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, અને જ્યાંસુધી પોતે પોતાની મતિને વસ્તુસ્વરૂપને અનુકૂળ વ્યવસ્થિત નહિ કરે, ત્યાંસુધી વ્યાકુળ થતા રહેશે.

એક વાત તો એ પણ છે કે કર્તૃત્વના અહુંકારથી ગ્રસ્ત પ્રાણીઓની મતિ વ્યવસ્થિત હોઈ પણ નથી શકતી. કેમ કે વ્યવસ્થાપક બનવાની ધૂનમાં મસ્ત જગત એ કેવી રીતે સ્વીકારી શકે કે જગત સ્વયં વ્યવસ્થિત છે.

જો જગતને સ્વયં વ્યવસ્થિત માની લઈએ તો તેઓ વ્યવસ્થાપક કેવી રીતે રહે? કોના રહે? તેઓ વ્યવસ્થાપક બની રહે તે માટે એ આવશ્યક છે કે જગત અવ્યવસ્થિત હોય, અન્યથા તેઓ વ્યવસ્થા કોની કરે? શું કરે? એ જ કારણે વ્યવસ્થાપકોની

૧ અથાયમેવૈકો ભગવન્નિઃ સ્વયમનુભૂયોપદર્શિતો નિઃશ્રયસસ્ય પારમાર્થિકઃ પન્થા ઇતિ મતિ વ્યવસ્થાપયતિ । પ્રવચનસાર ગાથા ૮૨ ની. ઉચ્ચાનિકા.

સમજણમાં વ્યવસ્થિત-વ્યવસ્થા નથી આવી શકતી; કેમ કે તેથી તેમના અહુને ઘા લાગે છે, વ્યવસ્થાપકત્વનો અધિકાર છિનવાઈ જાય છે.

વ્યવસ્થાપકને તો એક અવ્યવસ્થિત જગત જોઈએ કે જેની વ્યવસ્થા તે કરે અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક તે વ્યવસ્થાપક બન્યો રહે. એ જ કારણે સુનિશ્ચિત સ્વયંચાલિત વ્યવસ્થા જગતની સમજણમાં નથી આવતી અને તેની મતિ વ્યવસ્થિત નથી થતી.

‘સર્વજ્ઞતા’ અને ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ની શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ વિના મતિ વ્યવસ્થિત થઈ જ નથી શકતી.

બલે ગમે તેટલો પ્રામાણિક વ્યવસ્થાપક હોય, પરંતુ વ્યવસ્થાપક દ્વારા કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થા કદી પણ પૂર્ણ વ્યવસ્થિત, સાચી અને ન્યાયસંગત ન હોઈ શકે; સ્વયંચાલિત વ્યવસ્થા જ પૂર્ણ વ્યવસ્થિત, સાચી અને ન્યાયસંગત હોય છે.

એક વજન કરવાનું યંત્ર છે, જેમાં દસ પૈસાનો સિંકો નાખવાથી આપનું સાચું વજન જણાઈ જાય છે. તે યંત્ર વડે જેટલા માણસો પોતાનું વજન કરશે તેટલા દસ પૈસાના સિંકા તેની અંદરથી અવશ્ય નીકળશે. એવું બની શકતું નથી કે કોઈ પૈસા ન નાખે અને પોતાનું વજન (તેના વડે) જણાઈ જાય, બલે તે માણસ તે યંત્રનો માલિક પણ કેમ ન હોય. તેને પણ જો પોતાનું વજન જણવું હોય તો યંત્રમાં સિંકો નાખવો જ પડશે. પરંતુ એવો માણસ કદાચ દીવો લઈને શોધતાં ય ન મળે કે જેની જવાબદારી ઉપર કાંટો સોંપવામાં આવે અને કહેવામાં આવે કે જે વજન કરાવે તેની પાસેથી દસ પૈસા લઈ લેજો. તે પોતે વજન કરશે અને પૈસા જમા નહિ કરે, પોતાનાં બાળકોને તોળશે અને પૈસા નહિ આપે. એ સંભવિત નથી કે જેટલા માણસો તે કાંટા ઉપર વજન કરાવે, એટલા પૈસા તેના સ્વામીને મળી જ જાય.

માટે સ્વયંચાલિત વ્યવસ્થા જ ખરાબર છે, સાચી છે; પણ વ્યવસ્થાપક એ નહિ માને, કેમ કે એથી તે નકામો બની જાય છે.

તેનું કર્તૃત્વ ઝૂંટવાઈ જાય છે, અહુંકાર તૂટી જાય છે. એ જ કારણે તેની મતિ વ્યવસ્થિત નથી થઈ શકતી.

વ્યવસ્થિત-વ્યવસ્થામાં અપ્રામાણિકપણું શક્ય નથી. એ જ કારણે જે નિયમિતક્રમ અર્થાત્ વ્યવસ્થિત-વ્યવસ્થાનો ભંગ કરીને સમય પહેલાં કામ કરી લેવાની ભાવના રાખે છે, તેમને વ્યવસ્થિત-વ્યવસ્થા સહેજે સ્વીકાર્ય નથી હોતી.

“પૈસાથી આને શું નથી થઈ શકતું, પૈસાથી શું નથી મળી શકતું? પૈસા એક એવી શક્તિ છે કે જેની સામે કોઈ નિયમ ચાલી શકતો નથી. તેની સામે બધી વ્યવસ્થાઓ નકામી છે. પૈસાના બળે હું જે ઇચ્છું તે કરી શકું છું. પૈસાથી બધી વ્યવસ્થાઓ બદલાવી શકાય છે” —આ પ્રકારના અથવા આ જ પ્રકારના બીજા કોઈ અભિમાનથી ગ્રસ્ત અપ્રામાણિક લોકોની મતિનું વ્યવસ્થિત થવું અસંભવ નાહ, તો કઠણ અવશ્ય છે. તેને એક વ્યવસ્થિત-વ્યવસ્થા અર્થાત્ ક્રમબદ્ધપર્યાયનો સ્વીકાર થવો સુગમ નથી.

પણ ભાઈ! આ મનુષ્ય ભવમાં કરવા યોગ્ય તો એક માત્ર એ જ કાર્ય છે કે આપણે આપણી મતિને વ્યવસ્થિત કરીએ.

સર્વજ્ઞતાના નિર્ણયથી, ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયથી મતિ વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે, કર્તૃત્વનો અહુંકાર ગળી જાય છે, સહુજ જ્ઞાતા-દૃષ્ટાપણાનો પુરુષાર્થ જાગૃત થાય છે, પરમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ સમાપ્ત થઈ જાય છે; એ કારણે તે સંબંધીની આકુળતા-વ્યાકુળતા પણ ચાલી જાય છે, અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રગટ થવાની સાથે-સાથે અનંત શાન્તિનો અનુભવ થાય છે.

સર્વજ્ઞતાના નિર્ણય અને ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધાથી આટલા લાભ તો તત્કાળ મળે છે. ત્યારપછી જ્યારે તે જ આત્મા, આત્માના આશ્રયે વીતરાગ-પરિણતિની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે, ત્યારે એક સમય એવો પણ આવે છે કે જ્યારે તે પૂર્ણ વીતરાગતા અને

સર્વજ્ઞતાને પોતે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. આત્મામાંથી પરમાત્મા બનવાનો આ જ માર્ગ છે.

તેથી મોક્ષાભિલાષી, મુમુક્ષુ બંધુઓએ મરી-ફીટીને પણ જેમ અને તેમ સર્વજ્ઞતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઈએ. સર્વજ્ઞતાનું સાચું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવતાં જ ક્રમબદ્ધપર્યાય સ્વયં સમજવામાં આવી જશે, તેના માટે જુદો કોઈ પ્રયત્ન નહિ કરવો પડે.

પરંતુ ધ્યાનમાં રહે કે સર્વજ્ઞતા પરસન્મુખની વૃત્તિથી સમજવામાં આવનારી વસ્તુ નથી, સર્વજ્ઞતાની પર્યાયની સન્મુખ થયેલી દૃષ્ટિથી પણ સર્વજ્ઞતા સમજી શકાતી નથી; સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માના આશ્રયે સર્વજ્ઞતા સમજવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞતાનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે આત્મોન્મુખી પુરુષાર્થ અપેક્ષિત છે. ક્રમબદ્ધપર્યાય સમજવાનો પણ એકમાત્ર એ જ ઉપાય છે.

બધા જીવો ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ અને ‘સર્વજ્ઞતા’નું સાચું સ્વરૂપ સમજીને સ્વભાવ-સન્મુખ હો અને અનંત શાંતિ તથા અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રાપ્ત કરો, કાળાંતરે યથાસમય સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરીને પરમ મુખી હો-એ ભાવના સાથે વિરામ લઉં છું.

x ने-ने हेभी वीतरागने, सो-सो होसी वीरा रे;
भिन हेभ्यो होमी नहिं क्योंही, काहे होत अधीरा रे.
ने-ने हेभी. १.

समयो ओक णठै नहीं घटसी, ने सुभ-दुःखकी पीरा रे;
तू क्यों सोय करै मन भूरण, होय वज्र न्येां हीरा रे.
ने-ने हेभी. २.

लगै न तीर कमान जान कहुं, मार सडै नहीं भीरा रे;
तू सभहारि पौरुषणल अपनो, सुभ अनन्त तो तीरा रे.
ने-ने हेभी. ३.

निश्चय ध्यान धरहु वा प्रभुको, ने तारे लव लीरा रे;
'लैया' येत धरम निज अपनो, ने तारे लव नीरा रे.
ने ने हेभी. ४.

*

*

*

हुमकौं कछू लय ना रे, जन लियो संसार;
हुमकौं कछू लय ना रे.

ने निगोदमें सो ही मुअमें, सो ही मोण मंआर;
निश्चय भेद कछू ली नाहीं, लेद गिनै संसार.
हुमकौं कछू लय ना रे. १.

परवश नुँ आपा विसारिकै, राग-दोष कौ धार;
जुवत-मरत अनादि काल तैं, यौ ही नुँ उरआर.
हुमकौं कछू लय ना रे. २.

जकरि जैसें जहिं समयमें, ने होतण ज द्वार;
सो अनिहुँ टरिहुँ कछु नाहीं, करि लीनों निरधार.
हुमकौं कछू लय ना रे. ३.

अगनि जरावै पानी जेवै, बिछुरत मिलत अपार;
सो पुद्गलइपी मै 'जुधजन', सभकौं जननहार.
हुमकौं कछू लय ना रे. ४.

દ્વિતીય ખંડ

ક્રમબદ્ધપર્યાય : કેટલાક પ્રશ્નોત્તર

આજના આ બહુચર્ચિત વિષય 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની વિસ્તૃત ચર્ચા ઉપરાંત પણ કેટલીક શંકાઓ, આશંકાઓ અને પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરવામાં આવી રહ્યા છે.

ગત એક વર્ષથી આત્મધર્મના સંપાદકીય લેખો અને પ્રવચનોના માધ્યમ દ્વારા ક્રમબદ્ધપર્યાયની ચર્ચા સતત ચાલતી રહી છે. આ 'ક્રમબદ્ધ' વર્ષ (સન્ ૧૯૭૬ ઈસ્વી.)માં એનો પ્રચાર અને પ્રસાર પણ ઘણો થયો છે. તેથી અનેકાનેક અભ્યાસી, આત્માર્થી બંધુઓ તરફથી પણ કેટલાક સ્પષ્ટીકરણ ઇચ્છતા પ્રશ્નો નિરંતર આવતા રહ્યા છે.

જો કે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય : એક અનુશીલન'માં ઘણુંખરું સ્પષ્ટીકરણ આવી ગયું છે તો પણ વિષયના સર્વાંગીણ સ્પષ્ટીકરણ માટે તેમના ઉપર પણ વિચાર કરી લેવો અસંગત નહિ ગણાય.

આ જ ભાવનાથી કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તર અહીં આપવામાં આવ્યા છે. વિષયનું પુનરાવર્તન ન થાય અને સર્વ સંભાવિત પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ આવી જાય-એ દૃષ્ટિએ આવેલા પ્રશ્નોને તે જ સ્વરૂપે ન રાખતા બધા સંભાવિત પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રશ્નોત્તરમાળાને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવું ઉચિત લાગ્યું. તે પ્રમાણે કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તર અહીં આપવામાં આવ્યા છે:

(૧) પ્રશ્ન :- સમયસાર ગાથા ૩૦૮ થી ૩૧૧ ની ટીકામાં આવેલ જે પંક્તિઓને 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ના સમર્થનમાં રજુ કરવામાં આવે છે. તેમનો આશય તો માત્ર એટલો જ છે કે જીવ. અજીવ

નથી અને અભુવ, ભુવ નથી. તેમાં તો માત્ર બે દ્રવ્યોની ભિન્નતા બતાવી છે, તેમાંથી પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ થાય છે-એ વાત ક્યાં નીકળે છે ?

ઉત્તર :- ઉક્ત પંક્તિઓમાં બે દ્રવ્યોની માત્ર ભિન્નતા સિદ્ધ નથી કરવામાં આવી, પરંતુ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ ભુવ ક્રમનિયમિત પોતાના પરિણામોથી ઉપજતો થકો, ભુવ જ છે, અભુવ નથી; એવી રીતે અભુવ પણ ક્રમનિયમિત પોતાના પરિણામોથી ઉપજતું થકું અભુવ જ છે, ભુવ નથી.”

અહીં બે દ્રવ્યોની ભિન્નતાની સાથે-સાથે દ્રવ્યોના પરિણમનની વ્યવસ્થા પણ બતાવવામાં આવી છે. સાથે જ એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનો કર્તા-હર્તા નથી, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણમનનો કર્તા-હર્તા પોતે છે અને તે પરિણમન પણ અવ્યવસ્થિત નથી, નિયમિત છે; નિયમિત જ નહિ, પરંતુ એક નિશ્ચિત ક્રમમાં નિયમિત અર્થાત્ બંધાયેલું છે, પૂર્ણ વ્યવસ્થિત તેમ જ નિશ્ચિત છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો એમાં ભુવને અકર્તા સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, જેમ કે ગાથાની ઉત્થાનકા તેમ જ ટીકાની અંતિમ પંક્તિથી સ્પષ્ટ છે. કે જે-આ પ્રમાણે છે :-

“ અથાત્મનોઽકર્તૃત્વં કૃષ્ણાન્તપુરસ્સરમાલ્યાતિ ।

હુવે આત્માનું અકર્તૃત્વ દૃષ્ટાંતપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.”

“ અતો જીવોઽક્ષર્તા ભવતિષ્ઠતે ।

તેથી ભુવ અકર્તા સિદ્ધ થાય છે.”

ભુવથી અભુવની ભિન્નતા તો ભુવાભુવાધિકારમાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધી હતી, સર્વાવિશુદ્ધજ્ઞાન અધિકારમાં તેની ચર્ચાની શી આવશ્યકતા હતી ? અહીં તો ભુવ પોતાના ક્રમનિયમિત પરિણામો વડે સ્વયં પરિણમતો-બદલતો થકો પણ એટલો બદલી નથી જતો કે તે અભુવ થઈ જાય-એ વાત કહેવામાં આવી રહી છે. તેના

બદલાવાની પણ એક સીમા છે, તે પોતાનામાં જ બદલી શકે છે. બદલાઈને પણ પોતાના રૂપે જ રહે છે, પર-રૂપે થતો નથી; પર-પદ્ધતિ પણ તે રૂપ નથી થતા.

જે જ્ઞાનગુણ અત્યારે કુર્મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તે બદલીને પછીની ક્ષણે સુર્મતિજ્ઞાન થઈ શકે છે, સુર્મતિજ્ઞાનથી બદલાઈને પછીની ક્ષણે કેવળજ્ઞાનરૂપ થઈ શકે છે; પણ એવું કદી બની શકતું નથી કે તે રસરૂપ થઈ જાય, રંગરૂપ થઈ જાય અથવા સુખરૂપ થઈ જાય. પર્યાયના પલટાની પણ એક મર્યાદા છે, અને તે પણ નિર્ચયિત છે; તે આપણી ઈચ્છાનુસાર નહીં, પણ પોતાના નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર બદલે છે. એ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

એક દ્રવ્ય બીજાનું કાંઈ પણ પરિણમન નથી કરતું, કરે તો તે તેરૂપ થઈ જાય અર્થાત્ જ્યારે તે તેરૂપ થાય ત્યારે તે તેને પરિણમાવી શકે, અન્યથા નહીં. અજીવને પરિણમાવવા-બદલાવવા માટે જીવને અજીવરૂપ થવું પડશે. જ્યારે તે સ્વયં અજીવરૂપ થાય, ત્યારે તે અજીવના પરિણમનનો કર્તા થઈ શકે છે અને એમ કદી થતું નથી. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે જીવ પોતાના કુર્મનિર્ચયિત પરિણામોમાં પરિણમતો-બદલતો થકો જીવ જ રહે છે, અજીવ થઈ જતો નથી.

બીજી વાત એ છે કે જો કે જીવ પોતાના પરિણામોનો કર્તા છે, તો પણ તે કરવાનો કાંઈ ભાર તેના માથા ઉપર નથી, કેમ કે તે પરિણમન પણ સહજ થાય છે અને પોતાના નિર્ચયિત-ક્રમમાં થાય છે. એ જ વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. પુદ્ગલાદિ અજીવ દ્રવ્યો પોતાના પરિણમનનો કોઈ બોલો રાખતાં નથી, તો શું તેમનું પરિણમન અટકી જાય છે? જો ના, તો પછી જીવ જ પોતાના માથે બોલો શા માટે રાખે?

પરિણમનને નિશ્ચિત બતાવીને દ્રવ્ય-ગુણનો કોઈ અધિકાર ઘટાડવામાં આવ્યો નથી પરંતુ બોલો દૂર કર્યો છે, કારણ કે તે પોતાના પરિણામનો અધિકૃત કર્તા અને ભોક્તા તો છે જ.

વાસ્તવમાં વાત તો એમ છે કે જેવી રીતે દ્રવ્ય સત્ છે,

ગુણ સત્ છે, તેવી જ રીતે પર્યાય પણ સત્ છે.

દ્રવ્ય અને ગુણોના વિષયમાં આપણા બધાનો વિશ્વાસ છે કે તેમનામાં કોઈ ફેરફાર સંભવિત નથી, તેથી તેમને બદલવાનો આપણને વિકલ્પ પણ ઊઠતો નથી. પણ પરિણમનશીલ હોવાથી પર્યાયના સંબંધમાં જગતની કાંઈક એવી ધારણા છે કે તેમાં ફેરફાર કરી શકાય છે, તેથી તેમાં ફેરફાર કરવાની ખુદ્દિ થાય છે.

દ્રવ્ય-ગુણની સાથે પર્યાય પણ સ્વસમયનું સત્ છે—તેમાં પણ પોતાની ઈચ્છાનુસાર કોઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી. ત્યારે આપણને એ વિશ્વાસ થઈ જશે ત્યારે તેમાં ફેરફાર કરવાની ખુદ્દિ પણ નહિ રહે.

પર્યાય પણ સ્વકાળનું સત્ છે, અચલા છે, પાર્વતી છે, સતી છે—આદિ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી ગયું છે. તેથી અહીં વિસ્તાર કરવો યોગ્ય નથી. છતાં પણ જે લોકો પર્યાયને પોતાની ઈચ્છાનુસાર બદલવા આહે છે, તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે પર્યાયોના અનાદિ-અનંત પ્રવાહક્રમમાં તેઓ ભૂતકાળની પર્યાયો બદલવા આહે છે કે વર્તમાનની કે ભવિષ્યની?

ભૂતકાળની પર્યાયો તો બદલી શકાતી નથી, કેમ કે તે તો પોતે બદલાઈ ગઈ છે, સમાપ્ત થઈ ગઈ છે, તેથી તેમનામાં તો ફેરફારની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. હવે રહી વર્તમાન અને ભવિષ્યની પર્યાયો. વર્તમાન પર્યાય પણ થઈ જ રહી છે, તેમાં પણ શું કરી શકાય છે?

આ ઉપરથી જે કર્તૃત્વના અહુકારથી ગ્રસ્ત કોઈ અજ્ઞાની કહે કે વર્તમાન પર્યાયમાં કાંઈ કેમ કરી શકાતું નથી? લ્યો, હું એને હમણાં જ ઉખાડી નાખું છું. તેને કહીએ છીએ કે ભાઈ! જરા વિચાર તો કરો, તે ઉત્પન્ન તો થઈ જ ગઈ છે, તેથી તેને ઉત્પન્ન થતાં શકવાનું તો સંભવ નથી. હવે રહી વાત ઉખાડી નાખવાની, તો ભાઈ, તેનો કાળ જ એક સમયનો છે. એક સમય પછી તે સ્વયં ઊખાડી જવાની છે. તેમાં તમારું શું કામ છે?

ખીજી વાત એ પણ છે કે આપણા ક્ષયોપશમ જ્ઞાનમાં તે

પર્યાય ઉત્પન્ન થયાના અસંખ્ય સમય પછી આવે છે. જ્યાં આપણે તેને ઉખાડી નાખવાનું વિચારીએ ત્યાંસુધીમાં તો ક્યારનીય ઉખાડી ગઈ હશે.

આ ઉપરથી જો તે કહે કે ભલે ભૂતકાળની અને વર્તમાન કાળની પર્યાયો નહીં, ભવિષ્યની પર્યાયો તો આપણે બદલી જ શકીએ છીએ.

તેમને કહીએ છીએ કે ભવિષ્યની પર્યાયો અત્યારે છે જ ક્યાં -કે આપ તેને બદલો?

આ ઉપરથી જો એમ કહેવામાં આવે કે ભવિષ્યમાં ખરાબ પર્યાયો નહીં આવવા હઈએ, સારી-સારી પર્યાયો લાવીશું; તો એ પ્રશ્ન ઊભો થશે કે કઈ પર્યાય સારી છે, કઈ ખરાબ-એનો નિર્ણય કોણ કરશે? 'વિભિન્ન રુચયઃ હિ લોકઃ' - આ નીતિ અનુસાર સારા -નરસાનો નિર્ણય પણ અસંભવ નહીં, તો કંઈ જરૂર છે.

જો કોઈ કહે કે અમે અમારી રુચિ પ્રમાણે નિર્ણય કરીશું, તેમને કહીએ છીએ કે જો આપ ફક્ત આપની જ લાવી પર્યાયના કર્તા બનતા હોત તો વાત જુદી હતી; પણ આપ તો પરપદાર્થોની પણ પર્યાયો પોતાને અનુકૂળ બદલવા ચાહો છો; તેમાં ઇન્ટ-અનિન્ટનો નિર્ણય માત્ર આપની જ ઇચ્છાથી કેવી રીતે થશે? જગતમાં અન્ય પ્રાણીઓ પણ છે, તેમની ઇચ્છાના વ્યાઘાતનો પ્રસંગ અવશ્ય આવશે.

ખીજું શું આપને ખબર છે કે ભવિષ્યમાં અમુક પર્યાય થવાની છે કે જેથી આપ એ નિર્ણય કરી શકો કે અમુક પર્યાય બદલીને હું અમુક પર્યાય લાવીશ. જો ના, તો પછી એ અહંકાર ભૂંઠો જ સાબિત થયો કે મેં આમ ન થવા દીધું અને આમ કર્યું, કેમ કે જે કાર્ય સંપન્ન થયું છે-તે થવાનું નહોતું, ખીજું થવાનું હતું-એનો નિર્ણય કેવી રીતે થશે? બની શકે કે તે જ થવાનું હોય, જેને આપ કહો છો કે મેં આમ કર્યું છે.

ખૂબ મહંતન કરીને પણ ભવિષ્યની પર્યાયોમાં ફેરફાર

કરવાની વાત સિદ્ધ કરી શકવી શક્ય નથી, તેથી વ્યથાં પ્રયાસથી શો લાભ ?

અંતે તો એમ સ્વીકારવું જ શ્રેષ્ઠ છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય ક્રમનિયમિત પોતાના પરિણામોથી ઊપજતું થકું પોતારૂપ જ રહે છે, પરરૂપ થતું નથી.

(૨) પ્રશ્ન :- જો કોઈ કોઈને નથી પરિણુમાવતું તો પછી આ પરિણુમન થાય છે કેવી રીતે, એને કોણ કરી જાય છે ? જો કદી આ પરિણુમન અટકી જાય તો ? અથવા કદી ધીરે-ધીરે થાય અને કદી ઝડપથી—એનો નિયામક કોણ હશે ?

ઉત્તર :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વયં પરિણુમનશીલ છે, ધ્રુવતાની જેમ પરિણુમન પણ તેનો સ્વભાવ છે, તેને પોતાના પરિણુમનમાં પરની રચના પછી અપેક્ષા નથી, કેમ કે સ્વભાવ પર-નિરપેક્ષ જ હોય છે. આ પરિણુમન કદી અટકી જાય—એનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન થતો નથી, કેમ કે પરિણુમન પણ એનો નિત્યસ્વભાવ છે. અર્થાત્ નિત્યપરિણુમનશીલતા પ્રત્યેક દ્રવ્યનો સહુ જ સ્વભાવ છે. જલદી અને મોડું થવાની પણ કોઈ સમસ્યા નથી, કેમ કે પ્રત્યેક પર્યાય એક સમયની જ હોય છે. કોઈ પર્યાયનો જે સમય શેકાવાનો પ્રશ્ન જ નથી ઊડતો અને એક સમય પહેલાં સમાપ્ત થવાનો પણ પ્રશ્ન સંભવ નથી.

હવે રહી વાત એ કે આ બધું કોણ કરે છે ? તે સંબંધમાં વાત એ છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત શક્તિઓ પડી છે, નિરંતર ઉદ્ભાસિત થઈ રહી છે, તેમના દ્વારા જ આ બધું સહુ જ થયા કરે છે.

(૩) પ્રશ્ન :- તે અનંત શક્તિઓ કઈ કઈ છે કે જેમના દ્વારા આ બધું થાય છે ?

ઉત્તર :- શું અનંત પણ ગણાવી શકાય છે ?

(૪) પ્રશ્ન :- કેટલીક તો બતાવો ?

ઉત્તર :- ભાવશક્તિ, અભાવશક્તિ, ભાવાભાવશક્તિ, અભાવ-ભાવશક્તિ, ભાવભાવશક્તિ, અભાવાભાવશક્તિ આદિ.

(૫) પ્રશ્ન :- પર્યાયોના ઉત્પાદ અને નાશમાં આ શક્તિઓનો શો ફાળો છે ? કૃપા કરીને સંક્ષેપમાં સમજાવો.

ઉત્તર :- પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક એવી શક્તિ છે કે જેને કારણે દ્રવ્ય પોતાની વર્તમાન અવસ્થાથી યુક્ત હોય છે, અર્થાત્ તેની નિશ્ચિત અવસ્થા હોય જ છે, જેને ભાવશક્તિ કહે છે.^૧ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક એવી પણ શક્તિ હોય છે કે જેને કારણે વર્તમાન અવસ્થાથી ભુદ્ધિ અન્ય કોઈ અવસ્થા નથી હોતી, આ શક્તિનું નામ અભાવશક્તિ છે.^૨

ઉક્ત બંને શક્તિઓના કારણે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રતિસમય સુનિશ્ચિત પર્યાય જ થાય છે, અન્ય નહીં.

(૬) પ્રશ્ન :- પર્યાયને સ્વસમયે કોણ લાવે છે ? અને એક સમય પછી કોણ દૂર કરે છે ? પર્યાય સ્વસમયે આવી જ જાય અને પછીના સમયે ખસી જાય-એનો નિયામક કોણ છે ? જો પર્યાય સ્વસમયે ન આવે તો તેને કોણ લાવે અને એક સમય પછી પણ ન ખસે તો કોણ ખસેડે ? આવી સ્થિતિમાં કાં તો દ્રવ્ય પર્યાયથી ખાલી થઈ જશે અથવા એક સમયમાં બંને પર્યાયો આવી જશે.

ઉત્તર :- એની આપ ચિંતા ન કરો. એમ કદી નહિ થાય, કેમ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક એવી પણ શક્તિ છે કે જેના કારણે વર્તમાન પર્યાયનો નિયમથી આગામી સમયે અભાવ થઈ જશે; તે શક્તિનું નામ છે ભાવાભાવશક્તિ^૩. તથા એક શક્તિ એવી પણ છે કે જેના કારણે આગામી સમયે થનારી પર્યાય નિયમથી ઉત્પન્ન થશે જ. આ શક્તિનું નામ છે અભાવભાવશક્તિ.^૪

૧ મૂતવસ્થત્વરૂપા ભાવશક્તિઃ । સમયસાર, આત્મખ્યાતિ ટીકા, પરિશિષ્ટ, પૃષ્ઠ ૬૩૦

૨ શૂન્યાવસ્થત્વરૂપા અભાવશક્તિઃ । તે જ

૩ ભવત્પર્યાયવ્યયરૂપા ભાવાભાવશક્તિઃ । તે જ

૪ અભવત્પર્યાયોદયરૂપા અભાવભાવશક્તિઃ । તે જ

ને પર્યાય ને સમયે થવાની છે, તે પર્યાય તે સમયે નિયમથી થશે જ, એવી પણ એક શક્તિ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં છે કે જેનું નામ છે ભાવભાવશક્તિ.^૩ તથા એક શક્તિ એવી પણ છે કે જેના કારણે ને પર્યાય ને સમયે નથી થવાની, તે નિયમથી નહિ થાય, તે શક્તિનું નામ છે અભાવાભાવશક્તિ.^૪

ઉક્ત છ શક્તિઓનું સ્વરૂપ એ સુનિશ્ચિતપણે સિદ્ધ કરે છે કે જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય, જે સમયે પોતાના ઉપાદાન અનુસાર જેવી થવાની હોય છે, તે સ્વયં નિયમથી તે જ સમયે, તેવી જ થાય છે તેમાં પરની રચમાત્ર પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.

સર્વશ્રેષ્ઠ દ્વિગંબરાચાર્ય કુંદકુંદના પ્રસિદ્ધ પરમાગમ સમય-સારની આચાર્ય અમૃતચન્દ્રકૃત આત્મખ્યાતિ ટીકાના અતે પરિશિષ્ટમાં આવેલ ૪૭ શક્તિઓ ઉપર શ્રી કાનજીસ્વામીનાં વિસ્તૃત પ્રવચન ‘આત્મપ્રસિદ્ધિ’ નામે હિન્દીમાં અને ‘આત્મવૈભવ’ નામે ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થયાં છે-વિશેષ જિજ્ઞાસા ધરાવનાર આત્માર્થી બંધુઓએ પોતાની જિજ્ઞાસા ત્યાંથી પૂર્ણ કરવી જોઈએ. અહીં તેમની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે ન તો અવકાશ છે અને ન તે ન્યાયસંગત છે.

(૭) પ્રશ્ન :- જો આપણે આપણી પર્યાયને પણ નથી બદલી શકતા તો પછી આપણા પરિણમનના કર્તા પણ આપણે કયાં રહ્યા?

ઉત્તર :- ‘આપણે આપણી પર્યાયને પણ નથી બદલી શકતા’ બ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેનો આશય એ હોય છે કે આપણે તેના નિશ્ચિત ક્રમમાં કોઈ ફેરફાર નથી કરી શકતા, પરંતુ એ નથી થતો કે તેના પરિણમનના કર્તા પણ આપણે નથી. છઠ્ઠા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જે છ શક્તિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે દ્રવ્યની પોતાની જ શક્તિઓ છે, તેમના કારણે જ પર્યાય

૧ મઘત્પર્યાયમ્બવનરૂપા ભાવભાવશક્તિઃ । સમયસાર, આત્મખ્યાતિ ટીકા, પરિશિષ્ટ, પૃષ્ઠ ૬૩૦

૨ અમઘત્પર્યાયામ્બવનરૂપા અભાવાભાવશક્તિઃ । તે જ

સ્વસમયે થાય છે. તેથી પોતાની પર્યાયનો કર્તા તેા દ્રવ્ય છે જ.

જિનવાણીમાં એક અપેક્ષા એ પણ આવે છે કે જેમાં પર્યાયનો કર્તા પર્યાયને કહેવામાં આવે છે, દ્રવ્યને નહિ. ત્રિકાળી ઉપાદાનની અપેક્ષાએ પર્યાયનો કર્તા તે દ્રવ્ય અથવા ગુણ કહેવાય છે કે જેની તે પર્યાય છે; અને ક્ષણિક ઉપાદાનની અપેક્ષાએ તે સમયની યોગ્યતા જ કાર્યની નિયામક હોવાથી પર્યાયને જ પર્યાયની કર્તા કહેવામાં આવે છે. આ પર્યાયની સ્વતંત્રતાની ચરમ પરિણતિ છે કે જે તેના સહજ ક્રમનિયમિત પરિણમનને સિદ્ધ કરે છે.

પરિણમનશીલતા દ્રવ્યનો સહજ સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ સદા પરનિરપેક્ષ હોય છે. તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્યને પોતાના પરિણમનમાં પરની સંબંધમાં પણ અપેક્ષા નથી. કોઈ પણ દ્રવ્ય એક સમય પણ પરિણમનથી ખાલી નથી રહેતું. જે એક સમય પણ પરિણમન અટકી જાય તેા દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ જ કાયમ ન રહે. દ્રવણુશીલતા-પરિણમનશીલતાનું નામ જ દ્રવ્ય છે.

પરિણમન-સ્વભાવના અભાવમાં સ્વભાવવાન દ્રવ્યની સત્તાના અભાવનો પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત થઈ જશે. જેવી રીતે શરીરમાં જે લોહી દોડે છે, જે તે દોડવાનું બંધ કરી દે તેા હૃદયની ગતિ અટકી જવાથી મનુષ્યના મરણનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ જાય છે; તેવી જ રીતે જે કોઈ દ્રવ્યનું એક સમય માટે પણ પરિણમન અટકી જાય તેા તેના મૃત્યુ (અભાવ)નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. અને દ્રવ્યના અભાવની સાથેસાથ વિશ્વના અભાવનો પણ પ્રસંગ આવશે, કેમ કે છ દ્રવ્યોના સમૂહનું નામ જ વિશ્વ છે.

જેવી રીતે લોહી નિરંતર દોડે છે, છતાં પણ ઠાકતું નથી, કેમ કે દોડવું એ જ તેનું જીવન છે, નિરંતર ગતિ કરવામાં જ તેની સુગતિ છે; તેવી જ રીતે દ્રવ્યને નિરંતર પરિણમનમાં કોઈ મુશ્કેલી આવતી નથી, નિરંતર પરિણમન જ તેનું જીવન છે.

તેને માટે એ કોઈ સમસ્યા નથી કે પ્રતિસમય નવી-નવી પર્યાયો ક્યાંથી લાવીશું? તે સ્વભાવમાંથી સહજ આવે છે, તેમને ક્યાંયથી લાવવી નથી પડતી; તે પરમુખાપેક્ષી નથી. જે તેમને

અન્યની અપેક્ષા હોય તો દ્રવ્ય પરાધીન થઈ જાય અથવા પરિણુમન તેનો સ્વભાવ ન રહે, કેમ કે સ્વભાવને પરની અપેક્ષા નથી હોતી. જેમાં પરની અપેક્ષા હોય તે સ્વભાવ કેવો ?

તેથી જ તો કહ્યું છે :—

‘યદુ જગત સ્વયં પરિણુમનશીલ, કેવલજ્ઞાનીને ગાયા હૈ;’

અથવા

‘હોતા સ્વયં જગત પરિણુમ, મૈ જગકા કરતા કયા કામ.’

(૮) પ્રશ્ન :- જો આપણે પરનું કાંઈ કરી જ નથી શકતા તો પછી આપણી સ્વતંત્રતા જ શી રહી ?

ઉત્તર :- શું પરમાં કાંઈ કરવાનું નામ જ સ્વતંત્રતા છે ? જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ પણ નથી કરી શકતું ત્યારે તેનો અર્થ આપ માત્ર એટલો જ શા માટે કરી છે કે આપ બીજાનું કાંઈ નથી કરી શકતા, એમ કેમ નથી કરતા કે આપનું પણ કોઈ કાંઈ નથી કરી શકતું ?

જ્યારે આપ એ વિચાર કરશો ત્યારે આપને સ્વતંત્રતાનો અનુભવ થશે કે જુઓ, મારું કોઈ પણ કાંઈ નથી બગાડી શકતું.

જ્યારે કોઈ રાજ્યના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવે કે આ રાજ્યમાં કોઈ કોઈને લૂંટી નથી શકતું, મારી નથી શકતું, દુઃખી નથી કરી શકતું; ત્યારે કોઈ એમ નથી કહેતું કે આ કેવું ખોટું (ખરાબ) રાજ્ય છે કે એમાં કોઈ કોઈને લૂંટી નથી શકતું, મારી નથી શકતું, દુઃખી નથી કરી શકતું; પરંતુ એમ કહે છે કે આ કેટલું સારું રાજ્ય છે.

જેમ એવું તો કોઈ ખૂની કે ચોર જ કહી શકે કે આ કેવું રાજ્ય છે કે એમાં મારવા કે લૂંટવાની પણ સ્વતંત્રતા નથી; તેવી જ રીતે એવું તો કોઈ કર્તૃત્વના અહંકારથી પકડાયેલ અજ્ઞાની જ કહી શકે કે આ કેવું વસ્તુસ્વરૂપ છે કે જેમાં અમે પરનું કાંઈ કરી જ નથી શકતા.

ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાત તો અનંત સ્વતંત્રતાની સૂચક છે. એને બુદ્ધિપૂર્વક દૃઢચથી સ્વીકારનારને તો અનંત સ્વતંત્રતાની પ્રતીતિ થાય છે. એ બાણીને કેને પ્રસન્નતા નહિ થાય કે આપણું સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, ભયું-ખૂરું—બધું જ આપણા અધિકારમાં છે, તેમાં કોઈનો કોઈ પણ હસ્તક્ષેપ નથી.

આ બાણીને પણ જેને પ્રસન્નતા ન થાય, તો સમજવું એક એ કે કાં તો તે શુભામવૃત્તિની વ્યક્તિ છે અથવા તો અન્યોને શુભામ બંધાવીને રાખવાની વૃત્તિવાળો છે.

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’માં વસ્તુની અનંત સ્વતંત્રતાની ઘોષણા છે.’

(૯) પ્રશ્ન :- જ્ઞાની પણ એમ કહેતા જોવામાં આવે છે કે મેં આમ કર્યું, તેમ કર્યું ?

ઉત્તર :- હા, એ વાત સાચી છે કે જ્ઞાનીના જીવનમાં પણ એવો વચન-વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, પણ તેમની માન્યતા એવી નથી હોતી. માન્યતા તો તેમની વસ્તુસ્વરૂપને અનુકૂળ જ હોય છે, કેમ કે એમ કહેવું એ તો વ્યવહાર છે અને માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

જેવી રીતે સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની આત્મા સ્ત્રી-પુત્ર, મકાન, મિલકત આદિ સંયોગી પદાર્થોને પોતાના કહેતા જોવામાં આવે છે કે આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારા પુત્રો છે, આ મારું મકાન છે—પણ માને છે એમ જ કે આ કોઈ પણ મારું નથી; તેવી જ રીતે પરમાં કરવા આદિનો વચન-વ્યવહાર પણ તેમને જોવામાં આવે છે. કથનમાત્રથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ નથી થઈ જતા, કેમ કે મિથ્યાત્વ તો માન્યતા સંબંધી હોય છે.

આ સંબંધમાં પંડિતપ્રવર ટોડરમલજીના વિચાર જાણવા યોગ્ય છે :—

“જેમ કોઈ શુભાર્થો શોધવું કાર્ય કરે છે, તે કાર્યને પોતાનું પણ કહે છે, હર્ષ-વિષાદ પણ પામે છે, તે કાર્યમાં પ્રવર્તતાં

પોતાની અને શેઠની જુદાઈનો વિચાર નથી કરતો; પરંતુ અંતરંગ શ્રદ્ધાન એવું છે કે આ મારું કાર્ય નથી. આવું કાર્ય કરતો ગુમાસ્તો શાહુકાર છે. જો તે શેઠનું ધન ચોરીને પોતાનું માને તો ગુમાસ્તો ચોર ગણાય. તેવી જ રીતે કર્મોદયજનિત શુભાશુભરૂપ કાર્ય કરતા થકા તદ્રૂપ પરિણમે; તો પણ અંતરંગમાં એવું શ્રદ્ધાન છે કે આ કાર્ય મારું નથી. જો શરીરાશ્રિત વ્રત-સંયમને પણ પોતાનાં માને તો મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય.” ૧

(૧૦) પ્રશ્ન :- એનો અર્થ તો એ થયો કે જ્ઞાનીની માન્યતા અને કથનમાં અંતર હોય છે ?

ઉત્તર :- હા, અવશ્ય હોય છે; પરંતુ એનું કારણ જ્ઞાનીના હૃદયની અપવિત્રતા નહિ, પરંતુ વસ્તુની સ્થિતિ છે. કેમ કે જ્ઞાનીની માન્યતા તો વસ્તુસ્વરૂપને અનુસારે હોય છે અને વચનવ્યવહાર લોકપ્રચલિત વ્યવહારને અનુસારે હોય છે.

વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષાએ વિચાર કરીએ તો સ્ત્રી-પુત્રાદિ, મકાન-મિલકત કોઈનાં નથી, છતાં પણ લોકમાં એમને પોતાનાં કહેવાનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે. માન્યતાનો સંબંધ સીધો વસ્તુસ્વરૂપ સાથે છે અને વાણીનો વ્યવહાર લૌકિકજનો સાથે હોય છે. તેથી જ્ઞાનીની માન્યતા તો વસ્તુસ્વરૂપને અનુસારે હોય છે અને વચન વ્યવહાર લોક-વ્યવહારને અનુસારે હોય છે.

આચાર્ય અમૃતચન્દ્ર સમયસારની આત્મખ્યાતિ ટીકાના આરંભમાં લખે છે કે “આ ટીકા કરવાથી મારી પરિણતિ પરમ-વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત હો.” ૨

૧. રહસ્યપૂર્ણ ચિદ્રી (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ ૩૫૫)

૨. પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોઽનુભવા-

દ્વિરતમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકલ્માષિતાયાઃ ।

મમ પરમવિશુદ્ધિઃ શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-

ર્ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતે ॥૩॥

અને ટીકાના અંતમાં લખે છે કે “આ ટીકા બનાવવામાં સ્વરૂપગુપ્ત અમૃતચંદ્ર આચાર્યનું કાંઈ પણ કર્તૃત્વ (કાર્ય) નથી.” ૧

આજ પ્રકારની ચર્ચા પંડિત ટોડરમલજીએ સમ્યક્જ્ઞાન-ચન્દ્રિકાની પીઠિકા અને પ્રશસ્તિમાં કરી છે. પીઠિકામાં તો ટીકા લખવાની ચર્ચા કરે છે અને લખવાનું પ્રયોજન આદિ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરે છે. તથા અંતમાં પ્રશસ્તિમાં લખે છે:—

“વચનાદિક લિખનાદિક ક્રિયા, વર્ણાદિક અરુ ઈન્દ્રિય હિયા;
યે સખ હું પુહ્ગલ કે ખેલ, ઇનમેં નાહિં હુમારો મેલ.
રાગાદિક વચનાદિક દાનાં, ઇનકે કારણ કારિજ પનાં;
તાનેં ભિન્ન ન દેખ્યો કોય, ખિનુ વિવેક જગ અંધા હોય.
જ્ઞાન રાગ તો મેરો મિલ્યો, લિખનો કરનોં તનુ કો મિલ્યો;
કાગજ મસિ અક્ષર આકાર, લિખિયા અર્થ પ્રકાશન હાર.
ઐસો પુસ્તક લયો મહાન, જાતેં જાનેં અર્થ સુજાન;
યદ્યપિ યહુ પુહ્ગલ કો ખંદ, હૈ તથાપિ શ્રુતજ્ઞાન નિમંધ.” ૨

આચાર્ય અમૃતચંદ્ર અને પંડિત ટોડરમલજી-બન્ને ય જ્ઞાની આત્મા હતા. તેમનાં ઉક્ત કથનોથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે આમાં કોઈ છળ નથી. ન્યાંસુધી વચન-વ્યવહાર છે. ત્યાંસુધી માન્યતા અને વાણીનું આ અંતર રહેશે જ.

ક્ષાયિક સમ્યક્દષ્ટિ ભરતાદિ ચક્રવર્તી પણ છ ખંડની વિભૂતિને પોતાની કહેતા જ હતા, પણ માનતા નહોતા. આ ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતું પર્યાયગત સત્ય છે—એને જાણવું પણ આવશ્યક છે. આ સત્યના સ્વીકાર વિના આ જાતની શંકા બની જ રહેશે.

(૧૧) પ્રશ્ન :- જો સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ બધું જ નિયત છે, સ્વકાળે જ થાય છે, તો પછી અકાળમૃત્યુ નામની તો કોઈ

૧. સ્વશક્તિસંમૂચિતવસ્તુતત્ત્વૈર્વાલ્યા કૃતેયં સમયસ્ય શબ્દૈઃ ।

સ્વરૂપગુપ્તસ્ય ન કિંચિદસ્તિ કર્તવ્યમેવામૃતચંદ્રસ્મૈઃ ॥૨૭૮॥

૨. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧

ચીજ જ ન રહી; જ્યારે શાસ્ત્રોમાં અકાળમૃત્યુની ચર્ચા આવે છે, તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયના અંતિમ સૂત્રમાં અકાળમૃત્યુની વાત ચોખ્ખે-ચોખ્ખી લખેલી છે ?

ઉત્તર :- વિવેકક્ષણાદિ દ્વારા થનાર મૃત્યુને અકાળમૃત્યુ કહેવામાં આવે છે. આ કથન આયુષ્યની ઉદ્દીરણા કે અપકર્ષણની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે; અથવા અપેક્ષિત આયુષ્ય પહેલાં થનાર મરણની અપેક્ષાએ આ કથન હોય છે, વસ્તુસ્થિતિની અપેક્ષાએ નહીં; કેમ કે કેવળી ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો જે કાળે તેનું મરણ થવાનું જણાયું હતું, તે જ કાળે થયું છે; તેથી તે પણ સ્વકાળમરણ જ છે, અકાળમરણ નથી.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિના અપકર્ષણની વાત જ કહેવામાં આવી છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રના જે સૂત્રમાં ઉક્ત ચર્ચા છે, તે આ રીતે છે:—

ઔપવાદિકચરમોક્ષમદેહાઽસંચયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ ॥^૧

ઉપવાદ જન્મવાળા દેવ અને નારકી, ચરમોક્ષમ દેહવાળા અર્થાત્ તે જ ભવે મોક્ષ જનારા અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા ભોગભૂમિયાઓનું આયુષ્ય અપવર્તન રહિત હોય છે, અર્થાત્ તેમના આયુષ્યનું તે જ ભવમાં અપકર્ષણ થતું નથી.

આયુષ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે— (૧) ભુજ્યમાન આયુષ્ય અને (૨) બધ્યમાન આયુષ્ય.

જે આયુષ્યને ભુવ વર્તમાનમાં ભોગવી રહ્યો છે, તેને ભુજ્યમાન આયુષ્ય કહે છે અને જે આયુષ્ય બંધાઈ તો ગયું છે, પણ જેનો ઉપભોગ આગળના ભવમાં થશે, તેને બધ્યમાન આયુષ્ય કહે છે.

બધ્યમાન આયુષ્યની સ્થિતિમાં તો બધાનું અપકર્ષણ થઈ શકે છે, પરંતુ ભુજ્યમાન આયુષ્યનું અપકર્ષણ ઉક્ત સૂત્રમાં કથિત

જીવોને થતું નથી—એ બતાવવું તે ઉક્ત સૂત્રનો ઉદ્દેશ્ય છે.

રાજા શ્રેણિકે નરકના આયુષ્યની તેત્રીસ સાગરની સ્થિતિ બાંધી હતી અને તેનું અપકર્ષણ થઈને ચોરાસી હજાર વર્ષની સ્થિતિ રહી ગઈ, પણ એ પૂર્વ ભવમાં જ થયું; નરકના આયુષ્યનો ઉપલોગ શરૂ થયા પછી તેનું અપકર્ષણ શક્ય નથી. જ્યારે ઉક્ત સૂત્રમાં કથિત જીવો સિવાયના અન્યજીવોના આયુષ્યનું અપકર્ષણ તે જ ભવમાં પણ થઈ જાય છે.

આ આખીય ચર્ચા આયુષ્યના અપકર્ષણની છે, તેનાથી કમળદ્વર્યાયની નિશ્ચિતતામાં કોઈ ફેર પડતો નથી.

જેમ કે જ્યારે આપણે કોઈ દુકાનદારની પાસેથી ખરીદેલો સામાન પસંદ ન આવવાથી પાછો આપવા જઈએ છીએ, ત્યારે તે પેક (બંધ) સામાન તો બધો જ પાછો લઈ લે છે, પણ પેકીંગ ખૂલી ગયા પછી કેટલોક સામાન તો પાછો લઈ લે છે અને કેટલોક નથી લેતો; તેવી જ રીતે જે આયુષ્યનો ઉપલોગ શરૂ નથી થયો, તેમાં તો બધામાં અપકર્ષણ શક્ય છે, પણ ઉપલોગ શરૂ થઈ ગયા પછી ઉક્ત સૂત્રમાં કથિત આયુષ્યનું અપકર્ષણ શક્ય નથી, એ જ વાત ઉક્ત સૂત્રમાં બતાવવામાં આવી છે.

એનાથી કાળની નિયમિતતામાં કોઈ ફેર પડતો નથી અને ન તો અન્ય સમવાયોની ઉપેક્ષા પણ થાય છે, કેમ કે આયુષ્યનું અપકર્ષણ પણ અન્ય સમવાયોની અપેક્ષા સહિત થાય છે.

વાસ્તવમાં આ કથન અકાળમૃત્યુનું ન હોઈ આયુષ્યના અપકર્ષણનું છે.

આ સંદર્ભમાં જૈનેન્દ્રસિદ્ધાન્તકોશકાર શ્રી જિનેન્દ્રવર્ણીનું નિમ્નલિખિત કથન વિચારવા જેવું છે :—

“પાંચમો પ્રશ્ન છે અકાળમૃત્યુ સંબંધી. સમય પહેલાં અપેક્ષણ આદિથી થનાર મૃત્યુને ‘અકાળમૃત્યુ’ કહે છે. સિદ્ધાન્તમાં પૂર્વજન્મ કર્મોની સ્થિતિ આદિના ઘટવા-વધવાને ‘અપકર્ષણ’ અને ‘ઉત્કર્ષણ’ કહે છે અને પ્રકૃતિના બદલાઈ જવાને

‘સંક્રમણ’ કહે છે. સમયથી પહેલાં કર્મને ઉદયમાં લાવવા તેને ‘ઉદ્દીરણા’ કહે છે અને સમયથી પહેલાં તેમને ખેરવી નાખવા તેને ‘નિર્જરા’ કહે છે.

આગમકથિત આ બધા વિષય નિયતિના બાધક છે, એવી આશંકા પણ કરવી યોગ્ય નથી, કેમ કે તેનો ઉત્તર તો તે જ ઉપરોક્ત વિકલ્પ છે, જે આવતાં લઠ્ઠનુરૂપ જ પ્રવૃત્તિ સ્વતઃ થાય છે. તીવ્ર ક્રોધ આવતાં જ વિષલક્ષણાદિનું કાર્ય થાય છે, તેના અભાવમાં નહીં. એ જ રીતે અપકર્ષણ, ઉદ્દીરણા અને નિર્જરા આદિના સંબંધમાં પણ બાણવું. કેમ કે અકાળમૃત્યુનો અર્થ આયુષ્યકર્મની ઉદ્દીરણા સિવાય બીજો કોઈ નથી.

અકાળ તો ફક્ત એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે જેટલું આયુષ્ય બાંધ્યું એટલી સ્થિતિ પૂરી ન કરી. વાસ્તવમાં કોઈ પણ કર્મ એવું નથી જેની સ્થિતિ બંધ અનુસાર જ ઉદયમાં આવતી હોય. બુદ્ધિહીન સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓમાં પણ આ ઉત્કર્ષણ આદિ ખરાખર થઈ રહ્યા છે. જેવો જેવો વિકલ્પ તે-તે સમયે આવે છે, તેવી-તેવી પ્રવૃત્તિ જ તે-તે સમયે થાય છે, તેના ફળરૂપે તેવા-તેવા જ નવીન બંધ અને ઉત્કર્ષણ આદિ થાય છે. ઉત્કર્ષણ આદિના પરિણામ કોઈ બીજા હોય અને બંધના કોઈ બીજા—એમ નથી. એક સમયના જે એક પરિણામ કે પ્રવૃત્તિથી બંધ થાય છે, તેનાથી જ તે જ સમયે યથાયોગ્ય ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ આદિ પણ થાય છે; માટે એનાથી નિયતિ બાધિત થઈ શકતી નથી.”^૧

(૧૨) પ્રશ્ન :- આપ એમ કેમ કહો છો કે કેવળીના જ્ઞાનાનુસાર પ્રત્યેક મૃત્યુ સ્વકાળે જ થાય છે, કેમ કે એથી તો એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે કોઈ અપેક્ષાએ અકાળમૃત્યુ પણ થતું હશે ?

ઉત્તર :- થાય તો શું, કહેવાય છે અવશ્ય. અપકર્ષણ, ઉદ્દીરણા આદિની અપેક્ષાએ આ પ્રકારનું કથન થાય છે. એને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ કહી શકીએ છીએ.

જેમ કે—એક ઘડામાં દસ લીટર પાણી છે અને તેમાં એક લિટ્ર પણ છે, જેમાંથી તે પાણી એક કલાકે એક લીટરની ગતિએ નીકળી રહ્યું છે.

જો ગણિતજ્ઞને પૂછવામાં આવે કે તે ઘડો કેટલા સમયમાં ખાલી થઈ જશે તો તે પોતાના ગણિતાનુસાર દસ કલાક જ બતાવશે કે જે સાચું જ છે, પરંતુ જો કોઈ પણ ભવિષ્યજ્ઞાનીને પૂછવામાં આવે કે તે ઘડો કયાં સુધીમાં ખાલી થઈ જશે તો તે એમ પણ બતાવી શકે કે પાંચ કલાકમાં. કેમ કે તેને એ પણ ખબર છે કે પાંચ કલાક પછી એક બાળકની ઠોકરથી આ ઘડો ગબડી પડશે અને પાણી નીકળી જશે.

હવે ગણિતની અપેક્ષાએ તેને અસમયમાં ખાલી થયેલો કહેવાશે અને ભવિષ્યજ્ઞાની અથવા વસ્તુસ્થિતિની અપેક્ષાએ એમ કહેવાશે કે તેની નિયતિ જ એ હતી; તેથી સ્વસમયમાં પોતાના ભાવી અનુસાર ઉચિત નિમિત્તપૂર્વક જ બધું બન્યું છે.

એ જ પ્રમાણે જેમ કોઈ અપરાધીને દસ વર્ષની સજા થઈ છે— જ્યારે તેણે ન્યાયાધીશને, વકીલને, જેલરને પૂછ્યું કે હું જેલમાંથી ક્યારે છૂટીશ? ત્યારે બધાએ એકી અવાજે એ જ ઉત્તર આપ્યો કે દસ વર્ષ પછી. અને આ કથનને જૂઠું પણ કહી શકાતું નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ ભવિષ્યજ્ઞાનીને પૂછવામાં આવે તો તે એમ પણ કહી શકે છે કે પાંચ વર્ષ પછી, કેમ કે તેને ખબર છે કે પાંચ વર્ષ પછી રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થશે અને તેની ખુશાલીમાં બધા કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવશે અને આ પણ છૂટી જશે.

ન્યાયાધીશાદિનું કથન ફેંસલામાં આપવામાં આવેલી સજાના આધારે છે અને ભવિષ્યવેત્તાનું કથન વાસ્તવિકતાના આધારે છે, તેથી તે વાસ્તવિક છે અને ન્યાયાધીશાદિનું સાપેક્ષ.

તેવી જ રીતે કોઈ જીવે આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ એંસી વર્ષની બાંધી છે અને ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે તેનું અપકર્ષણ થવાનું છે અથવા તેને ઉદ્દીરણ થઈને ખરી જવાનું છે. વીસ વર્ષની

ઉમરે તેણે અવધિજ્ઞાનીને કે જેમનું ભવિષ્યનું જ્ઞાન દસ વર્ષથી વધારે નથી, પૂછ્યું કે આજે મરણ ક્યારે થશે? તેણે પોતાના અવધિજ્ઞાનથી તેના આયુષ્યની સ્થિતિ જાણીને ખતાવ્યું કે એંસી વર્ષની ઉમરે. પણ જ્યારે કેવળજ્ઞાનીને પૂછ્યું તો તેમણે ખતાવ્યું કે ચાળીસ વર્ષની ઉમરે; તો આપણને બંનેમાંથી કોઈ એક જૂઠા લાગશે. પણ આ કથન જૂઠાં નથી, પરંતુ સાપેક્ષ કથન છે.

અવધિજ્ઞાનરૂપ ક્ષયોપશમજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તેને આપણે અકાળમૃત્યુ કહીશું અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સ્વકાળે જ મરણ થયું એમ કહેવાશે.

અથવા સ્વાસ્થ્ય આદિ ભેદને આપણે અપેક્ષા તો એમ રાખીએ છીએ કે આ માણસ એંસી વર્ષ જીવશે, પણ વિષાદિ-ભક્ષણથી જ્યારે તે ચાળીસ વર્ષની ઉમરે જ મરી જાય છે ત્યારે કહી દઈએ છીએ—અસમયમાં મરણ થઈ ગયું છે. આપણા આ જ્ઞાનનો કયો આધાર છે કે તેને ચાળીસ વર્ષથી વધારે જીવવાનું હતું? એ જ્ઞાન વિના તેને અકાળ કહેવું એ કથનમાત્ર સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

ઉક્ત કથનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે મરણ તો જ્યારે થવાનું હતું ત્યારે થયું છે, તેમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. જે કાંઈ પણ ફેર પડ્યો છે, તે માત્ર કથનમાં પડ્યો છે.

જે શબ્દોમાં ‘અ’ લગાડીને નિષેધવાચક બનાવવામાં આવે છે, તેમાં ‘અકાળ’ પણ એક શબ્દ છે, જેનો અર્થ સમય પહેલાં ન હોઈ કાળથી ભિન્ન કોઈ અન્ય કારણે એવો થાય છે. કેમ કે આ પ્રકરણમાં ‘કાળ’ શબ્દનો પ્રયોગ એક કારણના અર્થમાં થયો છે.

મૃત્યુરૂપી કાર્ય થવામાં અનેક કારણો હોય છે, તેમાં કાળ પણ એક કારણ છે. કથનમાં અનેક કારણ તો એક સાથે આવી નથી શકતા, તેથી કોઈ એક કારણને મુખ્ય કરીને કથન થાય છે. જ્યારે કાળને મુખ્ય કરીને કથન થાય છે, ત્યારે તેને કાળમૃત્યુ કહે છે અને જ્યારે કાળ મુખ્ય કારણરૂપે ન દેખાય અને કાળ સિવાયના વિષભક્ષણાદિ કોઈ અન્ય કારણ મુખ્ય દેખાય, તો તેને

અકાળ મરણ કહે છે. અકાળમૃત્યુની વ્યાખ્યામાં કહ્યું પણ છે કે વિષલક્ષણાદિ દ્વારા થનાર મૃત્યુને અકાળમૃત્યુ કહે છે.

આથી તો એ જ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે 'અકાળ' શબ્દ અસમયનો સૂચક ન હોતાં કાળ સિવાયનાં બીજાં કારણોનો દ્યોતક છે

જ્યારે આપણે કોઈના મરણ પછી પૂછીએ છીએ કે કાલ મુધી તો તે સારો હતો, તો આખરે અચાનક તેને શું થયું? ત્યારે એ જ ઉત્તર મળે છે કે કાંઈ નહિ, સમજી લ્યો કે તેનો કાળ જ આવી ગયો હતો. જેનો કાળ આવી જાય, તેને કોણ બચાવી શકે? વળી કોઈ કારણની ખબર પડત તો તેનો ઈલાજ પણ કરાવત.

તથા જો કોઈ વિષલક્ષણ, અકસ્માત આદિ અન્ય કારણો દેખાય છે તો કોઈ એમ નથી કહેતું કે તેમનો કાળ જ આવી ગયો હતો, પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે ઘેરથી તો સાબી નીકળ્યા હતા, પણ અકસ્માત થઈ ગયો અથવા કોઈએ ઝેર આપી દીધું અથવા બીજું જે કાંઈ થયું હોય છે, તે કહેવામાં આવે છે. સાથે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે ભાઈ! તે તો બિચારા અકાળમૃત્યુના શિકાર થઈ ગયા.

આ રીતે અકાળમૃત્યુ અસમયનું સૂચક ન હોઈ કાળ સિવાયના મુખ્યરૂપે બીજાં કારણોથી થનાર મૃત્યુનું સૂચક છે.

આ રીતે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અકાળમૃત્યુના કયનથી 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની માન્યતામાં કોઈ ફેર પડતો નથી.

(૧૩) પ્રશ્ન :- જો એમ માનીએ તો શું નુકસાન કે કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર બધું જ ક્રમબદ્ધ છે અને આપણા જ્ઞાનાનુસાર અક્રમબદ્ધ, કેમ કે કેવળીને ભવિષ્યનું જ્ઞાન છે અને આપણને નથી? આમ માનવાથી અનેકાન્ત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ઉત્તર :- આપણા માનવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું થોડું જ થઈ જવાનું છે, તે તો જેવું છે, તેવું જ છે; અને આપણે પણ તેને તેમ જ સમજવાનું છે, કે જેવું તે છે; આપણી માન્યતા થોડી જ તેના ઉપર લાદવાની છે?

કેવળી ભગવાનનું જ્ઞાન પર્યાયોની ક્રમબદ્ધતાને સ્પષ્ટપણે દેખે-ભણે છે અને આપણે તેને આગમથી, અનુમાનથી, યુક્તિથી ભણીએ છીએ તેઓ એ પણ સ્પષ્ટ ભણે છે કે કયા દ્રવ્યની કઈ પર્યાય ક્યારે અને કઈ વિધિથી અને કયા નિમિત્તપૂર્વક કેવી થશે અને આપણે માત્ર એટલું ભણીએ છીએ કે પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક પર્યાયનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને નિમિત્ત બધું નિશ્ચિત છે, પણ એ નથી ભણતા કે કેનું, ક્યારે, શું, કેવી રીતે થશે ?

‘ભવિષ્યની પર્યાયો પણ ક્રમબદ્ધ જ થાય છે’—એ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ જે આપણને એ જ્ઞાન ન હોય કે કેના પછી કઈ પર્યાય થશે—તો એનાથી તે અક્રમબદ્ધ કેવી રીતે થઈ જાય? કે જો આપણે એમ કહી શકીએ કે આપણા જ્ઞાનાનુસાર પર્યાયો અક્રમબદ્ધ થાય છે.

એથી તો આપણું અજ્ઞાન જ સિદ્ધ થાય છે, પર્યાયોની અક્રમબદ્ધતા નહિ. આપણને આપણું અજ્ઞાન પર્યાયો ઉપર આશ્રયવાનો શો અધિકાર છે ?

જરા વિચાર તો કરો ? રવિવાર આદિ સાત વારોનો એક ક્રમ નિશ્ચિત છે. કેટલાક માણસોને તેમના ક્રમનું જ્ઞાન છે; તેઓ સારી રીતે ભણે છે કે કયા વાર પછી કયો વાર આવે છે અને એ પણ ભણે છે કે ભવિષ્યમાં પણ આ જ ક્રમે આ વાર આવશે, પરંતુ કેટલાક માણસોને આ વાતનું જ્ઞાન નથી. તો શું જે માણસોને જ્ઞાન છે, તેમના જ્ઞાનાનુસાર વાર ક્રમબદ્ધ હશે અને જેમને જ્ઞાન નથી, અથવા ખોટું જ્ઞાન છે તેમના જ્ઞાનાનુસાર તે અક્રમબદ્ધ અથવા અનિશ્ચિત થઈ જશે.

મને વિશ્વાસ છે—આજ્ઞાત આપને પણ સ્વીકાર્ય નહીં હોય, કેમ કે તેમના જ્ઞાન, અજ્ઞાન અથવા ભૂઠા જ્ઞાનની વાર ઉપર શી અસર થવાની છે? તે તો પોતાના નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ જશે; તેવી જ રીતે પર્યાયોની ક્રમબદ્ધતા રૂપ વસ્તુસ્થિતિમાં કેવળીના જ્ઞાન અને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનવાળાઓના જ્ઞાન કે અજ્ઞાનથી શું અંજાર પડે છે, તે તો જેવી છે તેવી જ રહેશે.

જ્ઞાન, અજ્ઞાન, અલ્પજ્ઞાન, પૂર્ણજ્ઞાન, મિથ્યાજ્ઞાનની સ્થિતિ સાથે વસ્તુની સ્થિતિનો કોઈ સંબંધ નથી, એનાથી તેમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. પણ વસ્તુની જે સ્થિતિ છે, તેને અનુસાર જ જ્ઞાન બાણે છે—અર્થાત્ તેને જે સાચું બાણે છે, તે સાચું જ્ઞાન છે; જે પૂર્ણ બાણે છે તે પૂર્ણ જ્ઞાન છે; જે અપૂર્ણ બાણે છે તે અપૂર્ણ જ્ઞાન છે; જે મિથ્યા બાણે છે તે મિથ્યાજ્ઞાન છે; અને જે નથી બાણતું તે અજ્ઞાન છે.

તેથી એમ કહેવું કે કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર પર્યાયો ક્રમબદ્ધ થાય છે અને આપણા જ્ઞાનાનુસાર અક્રમબદ્ધ; તે ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જ ‘હું પણ સાચો અને તું પણ સાચો’ જેવી ઉભયાભાસી બાગચેષ્ટા છે, અનેકાન્ત નથી.

જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્યામાં સંમિલિત બંને પક્ષોના બધા દિગ્ગજ વિદ્વાનોએ એકમતે એ સ્વીકાર્યું છે કે પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્યામાં આ રીતે મળે છે:-

“૧. બીજા પક્ષ દ્વારા પ્રત્યેક કાર્યનો સ્વકાળે થવાનો સ્વીકાર

આનો પ્રારંભ કરતાં બીજા પક્ષે સર્વપ્રથમ અમારા દ્વારા પ્રથમ અને દ્વિતીય ઉત્તરમાં ઉલ્લેખાયેલા જે પાંચ આગમપ્રમાણોના આધારે એ સ્વીકાર કર્યો છે કે ‘પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે’ એની અમને પ્રસન્નતા છે. અમને વિશ્વાસ છે કે સમગ્ર જૈન પરંપરા આમાં પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરશે, કેમ કે ‘પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે’ આ તથ્ય એક એવી વાસ્તવિકતા છે, જે જૈનધર્મ અને વસ્તુવ્યવસ્થાનો પ્રાણ છે. એનો અસ્વીકાર કરવાથી ન તો કેવળજ્ઞાનની સર્વજ્ઞતા જ સિદ્ધ થાય છે અને ન તો વસ્તુવ્યવસ્થાને અનુરૂપ કાર્ય-કારણ પરંપરા સુઘટિત થઈ શકે છે.

બીજા પક્ષે પ્રતિશંકા ૩ માં જે શબ્દો દ્વારા સ્વકાળમાં કાર્ય થવાનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે શબ્દો આ રીતે છે:-

‘એ અમે બાણીએ છીએ કે જિનેન્દ્રદેવને કેવળજ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિનો સમય માલૂમ છે. કારણ કે કેવળજ્ઞાનમાં

વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોની ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત પર્યાયોનું કેવળજ્ઞાની જીવોને યુગપત્ જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય જૈન સંસ્કૃતિ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તે જ આધારે એ વાત પણ અમે માનીએ છીએ કે પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિ તે જ કાળે થાય છે, જે કાળે તેની તે ઉત્પત્તિનું થવું કેવળજ્ઞાની જીવના કેવળજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થઈ રહ્યું છે.’

૨. કેવળજ્ઞાન જ્ઞાપક છે, કારક નથી.

સાથેસાથ ઉક્ત તથ્યની સ્વીકૃતિ પછી બીજા પક્ષ તરફથી જે આ ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે કે- ‘પરંતુ કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ જે કાળે થાય છે તે કાળે તે એ આધારે નથી થતી કે તે કાળે તે કાર્યની તે ઉત્પત્તિનું થવું કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થઈ રહ્યું છે; કારણ કે વસ્તુની જે કાળે જેવી અવસ્થા થાય તે અવસ્થાને જાણવા માત્ર કેવળજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તે કાર્યનું થવું કેવળજ્ઞાનનું કાર્ય નથી.’

આ કથન પણ આગમ પરંપરાને અનુરૂપ હોવાથી સ્વીકારવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજા પક્ષના આ કથનમાં આટલું વધારે જોડી દેવા અમે ઇચ્છીએ છીએ કે-- ‘જેવી રીતે જે કાળે જે કાર્ય થાય છે તેને કેવળજ્ઞાન જેમનું તેમ જાણે છે; તેવી જ રીતે તેની કારક સામગ્રીને પણ તે જાણે છે.’

કેવળજ્ઞાન કોઈ કાર્યના કારક ન હોતાં જ્ઞાપક માત્ર છે આમ કોઈને વિવાદ નથી.” ૧

આ ઉલ્લેખથી એ તો સિદ્ધ થઈ જ જાય છે કે પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે--આ એક સર્વમાન્ય તથ્ય છે.

હવે રહી વાત અનંકાન્તની તો ભાઈ! અનેકાન્ત વસ્તુના સ્વરૂપમાં સહેજે ઘટિત થાય છે, તેને ઘટિત કરવા માટે વસ્તુ-સ્વરૂપને પરાણે વિકૃત કરવાની આવશ્યતા નથી.

‘પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ થાય છે, અક્રમે નહીં; અનં ગુણ

૧. જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્ચા, પ્રથમ ભાગ, પૃષ્ઠ ૨૪૯

અક્રમે જ હોય છે, ક્રમથી નહીં.' --આ વિધિ નિપેદ્યપરક સમ્યક્ અનેકાન્ત છે. એને જ વધારે સ્પષ્ટ કરીએ તો ગુણોની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અક્રમ (યુગપત્) છે અને પર્યાયોની અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધ.

આ પ્રમાણે ગુણુ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં ક્રમ-અક્રમ સંબંધી અનેકાન્ત ઘટિત થાય છે.

જેમ કે આત્મખ્યાતિમાં અમૃતચ દ્ર આચાર્ય લખે છે :-

“ક્રમાક્રમપ્રવૃત્તિવિચિત્રભાવસ્વભાવત્વાદુત્સંગિતગુણપર્યાયઃ।”

અને તે સમય (આત્મા અથવા કોઈ પણ દ્રવ્ય) ક્રમરૂપ (પર્યાય) અને અક્રમરૂપ (ગુણ) પ્રવર્તમાન અનેક ભાવ જેનો સ્વભાવ હોવાથી જેણે ગુણુ-પર્યાયોને અંગીકાર કર્યા છે—એવો છે.”

અહીં વસ્તુને ગુણુ-પર્યાયાત્મક કહી છે તથા ગુણોનો સ્વભાવ ક્રમ અને પર્યાયોનો સ્વભાવ ક્રમવર્તી કહ્યો છે.

જો પર્યાયોમાં જ ક્રમ-અક્રમ ઘટિત કરવું ઇષ્ટ હોય તો તે અપેક્ષા બીજી હોય.

પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણુ છે અને પ્રત્યેક ગુણુની પ્રતિ સમય એક પર્યાય થાય છે; આ અપેક્ષાએ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં એક સમયમાં જ અક્રમ અર્થાત્ એકી સાથે અનંત પર્યાયો થઈ જાય છે. તથા એક ગુણુની અનંત સમયોમાં અનંત પર્યાયો થાય છે, તે ક્રમશઃ એક-એક સમયમાં એક-એક જ થાય છે.

આ રીતે પર્યાયોને પણ ક્રમ-અક્રમ કહી શકાય છે. પણ ધ્યાન રાખવાનું કે આ અપેક્ષાએ ક્રમ-અક્રમ માની લેવા છતાં પણ ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’માં ચર્ચિત પર્યાયોની ક્રમનિયમિતતા ઉપર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી.

આ પ્રકારનું કથન તત્ત્વાર્થરાજવર્તિકમાં આવે છે, કે જે આ પ્રમાણે છે :-

૧. સમયસાર, ગાથા ૨ ની ટીકા

“સ ચ પર્યાયો યુગપદ્વૃત્તઃ ક્રમવૃત્તો વા । સહવૃત્તો જીવસ્ય પર્યાયઃ અધિરોધાત્ સહાવસ્થાયી સહવૃત્તેઃ ગતીન્દ્રિયકાયયોગવેદકષાય-જ્ઞાનસંયમાદિઃ । ક્રમવર્તી તુ ક્રોધાદિ દેવાદિ-બાલ્યાદ્યવસ્થા-લક્ષણઃ ।”

અને તે પર્યાય યુગપત્ પણ હોય છે અને ક્રમવર્તી પણ હોય છે. અવિરોધપણે એક સાથે રહેવાવાળી જીવની પર્યાય એક સાથે હોવાને કારણે ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, જ્ઞાન, અને સંયમ આદિ સહાવસ્થાયી પર્યાય છે તથા ક્રોધાદિ, દેવાદિ અને બાળાદિ અવસ્થાલક્ષણ ક્રમવર્તી પર્યાય છે.”

‘ક્રમ’ અને ‘અક્રમ’ શબ્દોના અર્થ બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો એ કે ક્રમ એટલે ક્રમશઃ અર્થાત્ એક પછી એક અને અક્રમ એટલે યુગપત્ અર્થાત્ એક સાથે. બીજો એ—ક્રમ એટલે એક પછી એક અને તે પણ નિશ્ચિત એકદમ વ્યવસ્થિત તથા એ રૂપે કે ‘આના પછી એ જ, બીજું નહીં.’ અક્રમ એટલે અવ્યવસ્થિત, કાંઈ પણ નિશ્ચિત નહીં, ચાહે એના પછી ચાહે તે.

ઉક્ત બંને અર્થોમાં પ્રથમ અર્થ અનુસાર જ પર્યાયોમાં ક્રમ-અક્રમ બંને અપેક્ષાઓ ઘટિત થાય છે જ્યારે પ્રસ્તુત અનુશીલનમાં દ્વિતીય અર્થની અપેક્ષાએ ક્રમબદ્ધપર્યાયનું અનુશીલન કરવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે પર્યાયો એક નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ થાય છે, અક્રમે નહીં—આવું સમ્યક્ એકાન્ત ફલિત થાય છે, કે જે સ્યાદ્રાદી જૈનદર્શનને ઈષ્ટ જ છે.

સમ્યક્ અને મિથ્યાના ભેદથી એકાન્ત પણ બે પ્રકારના હોય છે અને અનેકાન્ત પણ બે પ્રકારના, જેની ચર્ચા ‘ક્રમબદ્ધ-પર્યાયઃ એક અનુશીલન’માં વિસ્તારથી કરી આવ્યા છીએ. એ પણ સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે જૈનદર્શન સમ્યક્ એકાન્તવાદી અને સમ્યક્ અનેકાન્તવાદી દર્શન છે.

સમ્યક્ અનેકાન્ત દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક વસ્તુ ઉપર ઘટિત થાય છે અને સમ્યક્ એકાન્ત દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુના એક અંશ અર્થાત્

દ્રવ્ય કે પર્યાય ઉપર ઘટિત થાય છે.

અહીં જે કે પર્યાયની ચર્ચા છે, તેથી તેના ઉપર સમ્યક્ એકાન્ત જ ઘટિત થાય છે. પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ હોય છે, એ સમ્યક્ એકાન્ત છે અને ગુણ અક્રમબદ્ધ (યુગપદ્ધ) જ હોય છે—એ પણ સમ્યક્ એકાન્ત છે.

ગુણ અને પર્યાય—બંને વસ્તુ (દ્રવ્ય)ના અંશ છે અને વસ્તુ અર્થાત્ દ્રવ્ય અંશી છે. નયરૂપ સમ્યક્ એકાન્ત અંશગ્રાહી હોય છે અને પ્રમાણરૂપ સમ્યક્ અનેકાન્ત અંશીગ્રાહી અર્થાત્ વસ્તુગ્રાહી હોય છે. ગુણ અને પર્યાય વસ્તુના અંશો છે, તેથી તે સમ્યક્ એકાન્તસ્વરૂપ છે અને ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુ અંશી હોવાથી અનેકાન્તસ્વરૂપ છે.

અક્રમવર્તી ગુણ અને ક્રમવર્તી પર્યાય—આ રીતે ગુણપર્યાયાત્મક વસ્તુમાં અનેકાન્ત ઘટિત થાય છે.

આમ તો એક અપેક્ષાએ અમે ઉપર પર્યાયોમાં પણ ક્રમાક્રમ ઘટાવી આવ્યા છીએ અને એ પણ બતાવી આવ્યા છીએ કે અકલંકદેવે આવો પ્રયોગ કર્યો છે, છતાં પણ જે આપ આ જ અપેક્ષાએ એકલી પર્યાયમાં ક્રમાક્રમ ઘટાવવાની હુઠ કરશો તો પછી અમે આપને એમ પણ કહી શકીએ કે એકલી પર્યાયમાં આપ નિત્યાનિત્યાત્મક અનેકાન્ત પણ ઘટાવો અથવા એકલા પર્યાય રહિત દ્રવ્યમાં જ નિત્યાનિત્યાત્મક અનેકાન્ત ઘટાવી બતાવો.

આખરે નિત્યાનિત્યાત્મક અનેકાન્ત પણ ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં જ ઘટિત થાય છે, એકલી પર્યાયમાં નહીં, એકલા દ્રવ્યમાં પણ નહિ.

જેમ-વસ્તુ દ્રવ્યદષ્ટિથી નિત્ય છે અને પર્યાયદષ્ટિથી અનિત્ય. શું પર્યાય રહિત એકલા દ્રવ્યમાં અથવા એકલી પર્યાયમાં નિત્યાનિત્યાત્મકતા ઘટી શકે છે? ના, તો પછી ક્રમાક્રમને પણ એકલા દ્રવ્ય અથવા એકલી પર્યાયમાં ઘટાવવાની હુઠ શા માટે? ક્રમાક્રમનું અનેકાન્ત પણ ગુણ-પર્યાયાત્મક વસ્તુમાં જ ઘટિત થશે.

અનેકાન્તનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ગમે ત્યાં ઊલટું -સીધું અનેકાન્ત લગાવી દેવું એ સારી વાત નથી. અનેકાન્તને ઘટાવવા પહેલાં તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. ૧

(૧૪) પ્રશ્ન :- અકાળમૃત્યુના સંદર્ભમાં આપે જ ઘડાના પાણી અને અપરાધીના જેલમાંથી છૂટવા આદિનું ઉદાહરણ આપીને એ બતાવ્યું હતું કે કેવળીના જ્ઞાન અનુસાર તો મરણાદિ કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે પરંતુ જ્યોતિષ આદિ ક્ષયોપશમ જ્ઞાન અનુસાર જે કાંઈ મરણાદિ સંબંધી ભવિષ્ય બતાવવામાં આવે છે તેમાં આયુષ્યના અપકર્ષણ આદિ દ્વારા ફેરફાર પણ થઈ જાય છે.

આથી તો એમ લાગે છે કે કેવળીના જ્ઞાનાનુસાર પર્યાયો ક્રમબદ્ધ અને આપણા જ્ઞાનાનુસાર અક્રમબદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર :- ઉક્ત ઉદાહરણોથી તો એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું કે મરણાદિ પ્રત્યેક કાર્ય (પર્યાય) થાય છે તો સ્વકાળમાં જ, પણ તેનું કયન બે પ્રકારે થાય છે; એમ નહોતું બતાવ્યું કે કેટલીક પર્યાયો સ્વકાળે થાય છે અને કેટલીક અકાળે પણ થઈ જાય છે.

આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિના અપકર્ષણાદિ વિના આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ થયા પછી થનાર મરણને કાળમરણ અને આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિના અપકર્ષણાદિથી થનાર મરણને અકાળમરણ કહેવામાં આવે છે.

અકાળમરણનો આશય સ્વકાળ વિના થનાર મરણ એવો નથી, પરંતુ આયુષ્યકર્મના અપકર્ષણાદિથી થનાર મરણનો છે. આયુષ્યના અપકર્ષણાદિના કારણે અકાળમરણ તેની સંજ્ઞામાત્ર છે. વાસ્તવમાં તો પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળે જ થાય છે.

મોક્ષ અને સમ્યક્ત્વરૂપી કાર્યના સંબંધમાં કળશ ટીકાકાર પાંડે રાજમલજી લખે છે :-

૧. અનેકાન્તની વિસ્તૃત બજારી માટે લંખકની અન્ય કૃતિ 'અનેકાન્ત અને સ્યાદાદ' જુઓ.

“આ જીવ આટલો કાળ વીત્યા પછી મોક્ષે જશે-આવી મોંઘાં કેવળજ્ઞાનમાં છે. ...જે કે સમ્યક્ત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણમી છે તે પણ કાળલબ્ધિ વિના કરીડ ઉપાય કરવામાં આવે તે પણ જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમન યોગ્ય નથી.” ૧

કોઈ પણ ઘટના નવીન ઘટતી નથી, પરંતુ તે પહેલાથી જ સ્થિત છે, નિશ્ચિત છે; તે તો માત્ર સ્વકાળે પ્રગટ થાય છે. આ જાતનો ભાવ સાપેક્ષવાદના પ્રબળ પ્રચારક પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક આઇન્સ્ટીને (Einstein) પણ વ્યક્ત કર્યો છે. જે આ રીતે છે :-

Events do not happen, they already exist and are seen on the time-machine.

ઘટનાઓ બનતી નથી; તે પહેલેથી જ વિદ્યમાન છે, તથા કાળચક્ર ઉપર દેખાય છે.”

(૧૫) પ્રશ્ન :- શાસ્ત્રોમાં એક અકાળનય પણ આવે છે ને ? કાળનયે કાર્ય સ્વકાળમાં થાય છે અને અકાળનયે અકાળમાં પણ થઈ જાય છે—એમ માનીએ તો શી આપત્તિ છે ?

ઉત્તર :- અકાળનયનો અર્થ એ નથી કે કાર્ય સ્વસમયમાં ન થતાં અસમયમાં થઈ જાય છે. કાર્ય તો પાંચે સમવાયો મળતાં જ થાય છે, પણ જ્યારે એક કારણને મુખ્ય કરીને કથન થાય છે ત્યારે અન્ય કારણ ગૌણ રહે છે, તેમનો અભાવ થતો નથી. જેમ -નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન પણ દેશનાલબ્ધિ વિના થતું નથી અને અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન પણ સ્વભાવના આશ્રયે જ થાય છે, છતાં પણ જેમાં ઉપદેશની મુખ્યતા હોય છે તેને અધિગમજ અને જેમાં ઉપદેશનો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી તેને નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે.

તે જ પ્રમાણે જે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કાળ સિવાયના પુરુષાર્થોદિ અન્ય સમવાય મુખ્ય દેખાય છે, તેને અકાળનયનો વિષય કહે છે તથા જેમાં કાળની પ્રમુખતા દેખાય છે, તેને

કાળનયનો વિષય કહેવામાં આવે છે. આને જ આ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે કે કાળનયે સ્વકાળમાં કાર્ય થાય છે અને અકાળનયે અકાળમાં.

આ કથનનું તાત્પર્ય એ કદાપિ નથી કે કાર્ય સમય પહેલાં થઈ ગયું.

(૧૬) પ્રશ્ન :- પ્રવચનસારમાં જ્યાં કાળનય અને અકાળનયનું કથન છે, ત્યાં તે કેરીનું ઉદાહરણ આપીને સાફ-સાફ લખ્યું છે :-

“કાળનયે આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય ઉપર આધાર રાખે છે, ગરમીના દિવસો પ્રમાણે પાકનાર કેરીની જેમ અને અકાળનયે આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખતી નથી, કૃત્રિમ ગરમીથી પકાવેલ કેરીની જેમ.” ૧

ઉત્તર :- લખ્યું તે ચોખ્ખું જ છે, પણ તેનો અર્થ શો છે? એ પણ વિચાર કર્યો કે નહિ? કૃત્રિમ ગરમીથી પકાવવામાં આવેલ કેરી સમય પહેલાં પાકી ગઈ—એ વાત ક્યાંથી આવી? શું તેમને એ ખબર હતી કે તે ક્યારે પાકવાની હતી? બની શકે કે તેના પાકવાનો કાળ તે જ હોય, કે જ્યારે તે પાકી છે; અને તેને પાકવાનું નિમિત્ત પણ કૃત્રિમ ગરમી જ હોય. તે ક્યારે અને કેવી રીતે પાકવાની છે તેના જ્ઞાન વિના; આપ કેવી રીતે કહી શકો કે તે સમય પહેલાં પાકી ગઈ છે?

પ્રત્યેક કાર્ય થવાનો કાળ જ નહિ, નિમિત્તાદિ બધા સમવાયો નિશ્ચિત છે અને બધાના મળવાથી જ કાર્ય થાય છે. તથા જ્યારે કાર્ય થવાનું હોય છે અથવા જે કાર્ય થવાનું હોય છે ત્યારે તે બધાં કારણો (સમવાય) મળે જ મળે છે. એમ નથી હોતું કે કોઈ વાર કોઈ મળે અને કોઈ વાર કોઈ (બીજા) બધાં એક સાથે મળવાના કારણે જ તેમને સમવાય કહેવામાં આવે છે.

૧. કાલનયેન નિદાઘદિવસાનુસારિપચ્યમાનસહકારફલવત્સમયાયત્ત-સિદ્ધિઃ ।

અકાલનયેન કૃત્રિમોષ્મપાચ્યમાનસહકારફલવત્સમયાનાયત્તસિદ્ધિઃ ॥

—પ્રવચનસાર, પરિશિષ્ટ, પૃષ્ઠ ૪૯૮

હાળી ઉપર લાગેલી કેરીને પાકવામાં કૃત્રિમ ગરમી આદિ દેવાના પુરુષના પ્રયત્નાદિ જોવામાં આવ્યા નથી, તેથી જો કે કાળનયને મુખ્ય કરીને કાળલઙ્ગિધ આવતાં સ્વયં તે પાકી એમ કહેવામાં આવ્યું, તો પણ તેમાં ઋતુકૃત ગરમીનું નિમિત્ત પણ હોતું જ. ઘાસમાં પકાવવામાં આવેલ કેરીમાં કૃત્રિમ ગરમી આપવારૂપ પુરુષનો પ્રયત્ન જોવામાં આવ્યો, તેથી કાળને ગોણું કરીને અન્ય સમવાય જોવા કે પુરુષનો પ્રયત્નરૂપ પુરુષાર્થ, કૃત્રિમ ગરમીનું નિમિત્ત આદિ એકથી વધારે સમવાયની મુખ્યતાથી તેને અકાળનયની અપેક્ષાએ અકાળ અર્થાત્ કાળથી ભિન્ન અન્ય કારણોથી તે પાકી એમ કહેવામાં આવ્યું.

અહીં અકાળનો અર્થ અસમય અથવા સમય પહેલાં—એમ નથી, પરંતુ કાળલઙ્ગિધ સિવાયના અન્ય પુરુષાર્થોદિ સમવાયોને સમુદાય છે. કાળનો અર્થ પણ સમય માત્ર નથી, પરંતુ કાળલઙ્ગિધ નામનો એક સમવાય છે. કાળ સિવાયના બાકીના ચાર સમવાયોને એક નામથી કહેવા હતા તો અકાળ સિવાય બીજું શું કહી શકાય ?

જેમ—જીવથી ભિન્ન પાંચ દ્રવ્યોને અજીવ કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે અહીં કાળ (કાળલઙ્ગિધ) થી ભિન્ન ચાર સમવાયોને અકાળ કહેવામાં આવેલ છે. તેથી ‘કાળનયે’નો અર્થ છે—કાળલઙ્ગિધની અપેક્ષાએ કથન કરતાં અને ‘અકાળનયે’નો અર્થ છે—કાળલઙ્ગિધ સિવાયના અન્ય પુરુષાર્થોદિ સમવાયોની અપેક્ષાએ કથન કરતાં.

વાત થોડી સૂક્ષ્મ છે, પણ સમજવા જેવી છે. એને સમન્યા વિના એનું રહસ્ય સમજી શકવું સંભવિત નથી. સૂક્ષ્મ અવશ્ય છે, પણ સમજવામાં ન આવે—એવી નથી. તેથી જો ઉપયોગને સૂક્ષ્મ કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો સમજવામાં આવી શકે તેમ છે.

કાળનય અને અકાળનયનો ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ સાથે કોઈ વિશદ નથી, પરંતુ આ નય ક્રમબદ્ધપર્યાયના સાધક જ છે.

આ સંદર્ભમાં 'જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્યા'નું નીચે લખેલું કથન પણ વિચારવા જેવું છે :—

“વિચાર કરીને જોવામાં આવે તો કાળનયમાં કાળની વિવક્ષા છે અને અકાળનયમાં કાળને ગોણું કરીને અન્ય હેતુઓની વિવક્ષા છે.

જ્યાં અન્ય હેતુઓને ગોણું કરીને કાળની મુખ્યતાથી કાચને દૃષ્ટિપથમાં લેવામાં આવે છે, ત્યાં તે કાળનયનો વિષય થાય છે અને જ્યાં કાળને ગોણું કરીને અન્ય વિવક્ષા અથવા પ્રયોગથી પ્રાપ્ત હેતુઓની મુખ્યતાથી કાચ દૃષ્ટિપથમાં લેવામાં આવે છે, ત્યાં તે અકાળનયનો વિષય થાય છે.

આ રીતે એક જ કાચ કાળનયનો પણ વિષય છે અને અકાળનયનો પણ. જો એમ ન માનવામાં આવે તો તેમને નયવચન કહેવું સંગત નહિ બને.

સ્પષ્ટ છે કે અમૃતચન્દ્રાચાર્યના ઉક્ત કથનથી કોઈ પર્યાય ક્રમનિયત હોય છે અને કોઈ પર્યાય ક્રમ-અનિયત હોય છે—એ ત્રણ કાળમાં સિદ્ધ નથી થતું. ઊલટું એનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે બધાં કાચ ક્રમનિયત હોવા છતાં પણ તે વિવક્ષાભેદથી કાળ અને અકાળ—આ બંને નયોના વિષય છે.”^૧

(૧૭) પ્રશ્ન :- આ જાતના પ્રયોગ લોકમાં તો પ્રચલિત નથી ?

ઉત્તર :- કેમ નથી ? કાળ સિવાયના અન્ય સમવાયોને અકાળ કહેવા જેવા પ્રયોગ જિનવાણીમાં તો મળે જ છે, જેમ કે જીવ-અજીવવાળા ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ છે, લોકમાં પણ એવા પ્રયોગ પ્રચલિત છે. 'અજ્ઞેન' શબ્દ પણ આપણે જૈન ધર્માવલંબીઓ સિવાયના અન્ય ધર્મવાળાઓ માટે વાપરીએ જ છીએ. અજ્ઞેનમાં હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ બધા આવી જાય છે. જ્યારે આપણે એમ કહીએ છીએ કે તે અજ્ઞેન છે ત્યારે તેનો અર્થ હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ કોઈ પણ હોઈ શકે છે.

૧. જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્યા, પુસ્તક ૧, ૩૫૧-૫૨

ન્યારે આપણે એમ કહીએ કે આ કામ અર્જુનોના સહુકારથી પૂરું થયું ત્યારે આપણા આશયમાં જોનો સિવાયના અન્ય અનેક સંપ્રદાયવાળાઓની જ અપેક્ષા હોય છે. જો આપણને એમાં કયાંય કોઈ શંકા નથી પડતી તો અકાળનો અર્થ કાળ સિવાયના બીજા સમવાય એમ કરવામાં પણ આપત્તિ શા માટે?

અકાળનો આ અર્થ આજ સુધી આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યો તો એનો અર્થ એવો તો નથી કે તેનો આ અર્થ અનુચિત છે. આપણા ધ્યાનમાં તો ઘણી વાતો નથી, તેથી શું તે માત્ર એટલા માટે ખોટી છે કે તે આપણા જ્ઞાનમાં (આવી) નથી. વસ્તુની વ્યવસ્થા શું આપના તુચ્છ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનના આધારે ચાલે છે?

શું આ વાત વિચારવા જેવી નથી? જો છે, તો પછી એક વાર ગંભીરતાથી વિચાર કરો. વિચાર કરવાથી બધું જ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

(૧૮) પ્રશ્ન :- “બધું જ નિશ્ચિત છે, તેમાં કયાંય પણ કોઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી” -આમ માની લેવાથી આવેલી અથવા આવનારી વિપત્તિની ખબર પડતાં જ આખા જગતમાં ભયનું વાતાવરણ ફેલાઈ જશે; કેમ કે ‘બધું જ નિશ્ચિત’ અનુસાર તેને રોકવાનો પ્રયત્ન સંભવતો નથી.

જો કે ‘બધું જ નિશ્ચિત’ ન માનવાથી ભલે આપણે કરેલો કોઈ પ્રયત્ન સફળ ન થાય તો પણ સફળતાની સંભાવનાથી આશા તો રહ્યા કરે છે, નિરાશાનું વાતાવરણ તો ફેલાતું નથી.

કહેવત છે કે ‘આશાથી આકાશ ટક્યું છે.’ તાત્પર્ય એ છે કે આખો સંસાર આશાથી જ ચાલી રહ્યો છે; જો આશા ન રહે તો સંસારમાં રહેવું પણ મુશ્કેલ થઈ જશે અને કાર્યની સફળતા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો પ્રત્યે ઉત્સાહ પણ નહિ રહે.

એક પક્ષી એક એક તણખલું ભેગું કરીને અથાક પરિશ્રમ કરીને એક માળો બનાવે છે અને તે નષ્ટ થતાં કે નષ્ટ કરવામાં આવતાં ફરીથી તે જ પ્રયત્નમાં જોડાઈ જાય છે. એનો એકમાત્ર

આધાર આશા જ રહે છે, નિરાશ વ્યક્તિ તો જીવનમાં કાંઈ પણ નથી કરી શકતી; કેમ કે તેનું તો મનોબળ જ તૂટી જાય છે.

મનોબળ તૂટ્યું; પછી તો બધું જ પૂરું થઈ ગયું જ સમજો; કારણ કે કહ્યું છે ને કે 'મનથી હાર્યા એટલે હાર અને મનથી જીત્યા એટલે જીત.'

તેથી ભલે પર્યાયો ક્રમબદ્ધ જ કેમ ન થતી હોય; છતાં પણ નિરાશાનું વાતાવરણ ન બને અને આપણાં હૃદયોમાં આશાનો સંચાર ટકી રહે—એ માટે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નો સિદ્ધાંત ન સ્વીકારવો એ જ શ્રેયસ્કર છે ?

ઉત્તર :- વસ્તુસ્વરૂપની સાચી સમજણથી ભયનું વાતાવરણ કેવી રીતે બની શકે? ભયનું વાતાવરણ તો અજ્ઞાન અને કષાયથી બને છે; ભય સ્વયં એક કષાય છે, પચીસ કષાયોમાં તેનું પણ નામ આવે છે.

આધ્યાત્મિક કવિ બુધજનજી તો કહે છે :-

હુમકૌં કહુ ભય ના રે, જન લિયો સંસાર.
જાકરિ જૈસે જાહિ સમયમેં, જો હોતબ જ દાર;
સો બનિ હૈ ટરિ હૈ કહુ નાહીં, કરિ લીનેાં નિરધાર.

હુમકૌં કહુ ભય ના રે. ૩

અહીં બુધજનજી પોતાની નિર્ભયતાનો આધાર તો 'ક્રમબદ્ધ-પર્યાય'ને બતાવી રહ્યા છે. તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે અમને કોઈ ભય નથી રહ્યો; કેમ કે અમે સંસારની સાચી સ્થિતિ જાણી લીધી છે.

તે સાચી સ્થિતિ કઈ છે કે જેને જાણીને બુધજનજી નિર્ભય થઈ ગયા છે.

એ જ કે જે દ્રવ્યની, જે પર્યાય, જે સમયે, જેના દ્વારા, જેવી થવાની છે; તે જ દ્રવ્યની, તે જ પર્યાય, તે જ સમયમાં, તેના જ દ્વારા, તેવી જ થશે. તેમાં કોઈ ફેરફાર સંભવ નથી, તેમાં એક સમય પણ આગળ-પાછળ થઈ શકતો નથી—એ નિર્ધાર (પાકો નિર્ણય) તેમણે કરી લીધો છે અને એના જ આધારે તેઓ

નિર્ભય થઈ ગયા છે.

તેઓ સત્યના આધારે નિર્ભય થયા છે; એ કલ્પનાના આધારે નહિ કે પ્રયત્ન કરી જુઓ કદાચ કાંઈક ફેરફાર થઈ જાય. તેઓ કલ્પનાના લોકમાં વિચરણ કરનારા સામાન્ય મનુષ્ય નહોતા, તેઓ તો વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ સમજીને નિર્ભય થનાર જ્ઞાની આત્મા હતા. અને વસ્તુસ્થિતિ પણ એ જ છે કે નિર્ભયતા સત્યના આધારે આવે છે, કલ્પનાના આધારે નહિ.

માની લ્યો કે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની કયાંક એક સાથે બેઠા છે. સામે ખૂનખાર (લોહી પીનાર ભયંકર) નરભક્ષી સિંહ આવી ગયો. હવે ન તો ભાગવાનો અવસર રહ્યો છે કે ન કોઈ બીજો ઉપાય તેનાથી બચવાનો દેખાય છે. આ અવસરે જ્ઞાની તો ઉક્ત સિદ્ધાન્તના આધારે ધૈર્ય ધારણ કરીને નિર્ભય રહેશે અને અજ્ઞાની ભયાકાન્ત થઈ જશે, જેમ-તેમ કાંઈ પણ કરવાનો અસક્ષણ પ્રયત્ન કરશે; પણ તેનાથી કાંઈ થવાનું તો છે નહિ, થશે તો તે જ કે જે થવાનું છે.

સંભવ છે કે બન્નેય ભગવાનનું સ્મરણ કરવા લાગે, નમસ્કારમંત્ર રટવા લાગે, બન્નેય નિર્ભય દેખાય. જોનારાઓને બન્ને એક સરખા જ દેખાશે; જ્યારે તે બન્નેના ભાવોમાં મહાન અંતર છે. તે અંતર ઉપરથી નહિ દેખાય; કેમ કે તે તેમના હૃદયનું અંતર છે; બન્નેના ચિંતનના આધારનું અંતર છે. બન્નેની નિર્ભયતાનો આધાર જુદો-જુદો છે.

અજ્ઞાની વિચારે છે-હું નમસ્કારમંત્ર બાણી રહ્યો છું. ભગવાનનું સ્મરણ કરી રહ્યો છું-એના પ્રભાવથી હમણાં દેવ આવશે અને મને બચાવી લેશે, કારણ કે તેણે શાસ્ત્રોમાં આવી કેટલીય કથાઓ વાંચેલી છે; જેમાં એમ લખ્યું હતું કે કોઈ ધર્માત્મા સંકટમાં હતા, તેમણે નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કર્યું અને દેવોએ તેની રક્ષા કરી લીધી. તેના જ આધારે તે પણ આશા રાખીને બેઠા છે, જોર-જોરથી નમસ્કારમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી રહ્યો છે, ઉપરથી નિર્ભય દેખાય છે, પણ અંદરથી ભયાકાન્ત છે; કેમ કે તેને એનો પણ પાકો વિશ્વાસ નથી કે દેવ આવશે જ. જો ન આવ્યા તો...એ કલ્પના જ તેને હલાવી રહી છે. જો કોઈ

ખીન્ને ઉપાય દેખાત તો તે નિશ્ચિતપણે નમસ્કારમંત્રના ભરોસે ખેઠો ન રહેત, જન જોખમમાં ન નાખત. તેને નમસ્કારમંત્ર ઉપર પણ પાકો ભરોસો નથી, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો એ તેની લાચારી છે, તેથી નિર્ભય રહી શક્યો નથી.

નમસ્કારમંત્રનું રટણ કરવાથી -કોઈવાર ધર્માત્માની રક્ષા કરવા માટે દેવો આવ્યા હતા—એ પૌરાણિક કથા સત્ય હોઈ શકે છે, એમાં શંકા કરવાની કોઈ જરૂર નથી, પણ એથી એ નિયમ ક્યાં સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે જ્યારે કોઈ સંકટમાં પડશે અને તે નમસ્કારમંત્ર ખોલશે; ત્યારે-ત્યારે દેવો આવશે જ, અતિશય થશે જ.

શાસ્ત્રોમાં તો માત્ર જે બન્યું હતું, તે ઘટનાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એ ક્યાં લખ્યું છે—આમ કરવાથી આમ થાય જ છે; એ તો એણે પોતાની તરફથી સમજી લીધું છે; પોતાની આ સમજણ ઉપદે પણ એને વિશ્વાસ ક્યાં છે? હોત તો વ્યાકુળ કેમ થાત, ભયાકાન્ત કેમ થાત?

જ્ઞાની પણ નમસ્કારમંત્ર ભણી રહ્યા છે, શાન્ત પણ છે; પણ તેની શાન્તિનો આધાર નમસ્કારમંત્ર ઉપરનો એ ભરોસો નથી કે અમને બચાવવા કોઈ દેવ આવશે. નમસ્કારમંત્ર તો તે સહજ અશુભ ભાવથી તથા આકુળતાથી બચવા માટે ખોલે છે. તેની નિર્ભયતાનો આધાર તો 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની પોષક આ જ પંક્તિઓ છે કે :-

ક્રમકૌં કષ્ટુ ભય ના રે.....

તે એ આશાથી નિર્ભય નથી કે દેવ બચાવી લેશે; આ આધારે નિર્ભય છે કે મરવાનો હોઈશ તો મરીશ જ; કોઈ બચાવી નહિ શકે અને નહીં મરવાનો હોઈ તો કોઈ મારી નહિ શકે. મરવાનો સમય આવી ગયો હશે તો કોઈ ટાળી નહિ શકે અને નહિ આવ્યો હોય તો જબરદસ્તીથી કોઈ લાવી નહિ શકે. જો આ જ નિમિત્તે મરવાનું હશે તો કોઈ બદલી નહિ શકે એને આ નિમિત્તે નહિ મરવાનું હોય તો કોઈ મારી નહિ શકે.

તેણે તો દ્રવ્યસ્વભાવની જેમ પર્યાયસ્વભાવને પણ સારી રીતે જાણી લીધો છે. ‘જન લિયો સંસાર’નો એ જ ભાવ છે. તેના જ આધારે તે નિશ્ચિંત છે.

ન તો તેને દ્રવ્યસ્વભાવમાં પરિવર્તનની કોઈ ઇચ્છા છે કે ન પર્યાયોના પરિવર્તનમાં ડખલ કરવાનો કોઈ આગ્રહ છે. થોડી ઘણી વ્યાકુળતા પણ દેખાય, તો સમજવું જોઈએ કે આ ચારિત્રની કમજોરી છે, શ્રદ્ધાનનો દોષ નથી; કેમ કે તેની શ્રદ્ધા તો નિર્દોષ દ્રવ્યસ્વભાવનો આશ્રય લઈને પૂર્ણ નિર્દોષ થઈ ગઈ છે.

ખીજું જૂડી આશા ટકાવી રાખવા માટે આપ સત્યના અસ્વીકારનો મહાનતમ અપરાધ શા માટે કરવા ઇચ્છો છો? અને આશા પણ દુઃખ જ છે, આશા રાખીને આજ સુધી ન કોઈ સુખી થયા છે અને ન તો થઈ શકે છે. વિશેષ વાત તો એ છે કે એની પૂર્તિ પણ સભવ નથી.

ગુણભદ્રાચાર્ય તો ત્યાંસુધી લખે છે :-

“આશાગર્તઃ પ્રતિપ્રાણિ યસ્મિન્ વિશ્વમનૂપમમ્ ।
કસ્ય કિં ક્રિયદાયાતિ વૃથા વો વિષયૈષિતા ॥૩૬॥

પ્રત્યેક પ્રાણીને એટલો મોટો આશારૂપી ખાસ છે કે તેની પૂર્તિ માટે આખું વિશ્વ પણ આણુ સમાન છે અર્થાત્ નહીં બચ્ચર છે, ઊંટના મોઢામાં જુરા સમાન છે. વળી જીવ પણ અનંત છે અને પ્રત્યેકની આવી જ ઇચ્છાઓ છે; આશાઓ છે; જે આ વિશ્વની વહેંચણી કરવામાં આવે તો કોના ભાગમાં કેટલું આવે? તેથી આશારૂપી ખાડાની પૂર્તિ તો સંભવિત નથી, તેની આશા કરવી પણ વૃથા છે. સુખી થવાનો એકમાત્ર ઉપાય આશાને અભાવ કરવો તે જ છે.”^૧

આશાના અભાવમાં નિરાશા શા માટે, અનાશા થશે;

૧. આત્માનુશાસનમ, શ્લોક ૩૬

આશાની જેમ નિરાશા પણ દુઃખસ્વરૂપ છે, પણ આશાના અભાવમાં પ્રનારી અનાશા સુખસ્વરૂપ છે.

તથા આપે એમ કહ્યું કે આશાના અભાવમાં સંસારમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ જશે; તો જ્ઞાની તો એ જ ઇચ્છે છે કે સંસારમાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય. તેમને સંસારમાં રહેવું જ ક્યાં છે? તેઓ તો સંસારનો અભાવ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે; તેથી તેમને તો આ વાત ઇષ્ટ જ છે.

સંસારનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ નહિ રહે; તો એ પણ સારું જ છે. આ આત્મા સંસાર તરફ નિરુત્સાહી થઈને મોક્ષના માર્ગે ઉત્સાહી થાય, મોક્ષના માર્ગે લાગે—એ જ તો ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધાનું સાચું રૂપ છે. જે આમ થતું હોય તો શું ખૂડું થાય છે?

મનોબળ તૂટે છે તો તૂટી જવા દો, આત્મબળ જાગશે. સાંસારિક કાર્યોમાં લાગેલું મનોબળ તૂટ્યા વિના આત્મબળ જાગતું પણ થતું નથી. સંસારમાં કોઈ ગરબડ ન થઈ જાય—એ ભયથી પર્યાયોની ક્રમનિયમિતતાના સત્યનો સ્વીકાર કરવાનો ઇન્કાર શા માટે કરો છો?

ભાઈ! કોઈ ભય કે આશંકાથી આ મહાન સત્યને સ્વીકારવાનો ઇન્કાર ન કરો. ચક્રવર્તીની કન્યાનું માગું આવ્યું છે; ચક્રવર્તીની સુંદર કન્યા તારા ગળામાં વરમાળા નાખવા ઇચ્છે છે; ના ન પાડ! આ મહાન સૌભાગ્યનો અવસર છે, એને ચૂક નહિ, નહીં તો પસ્તાવું પડશે. બધા પ્રકારની અશુભ આશંકાઓથી વિરામ પામ અને એક વાર ગંભીરતાથી વિચાર કરીને આ મહાન સત્યનો સ્વીકાર કરી લે; એમાં અમારો કોઈ સ્વાર્થ નથી; તારું જ ભલું છે. તારા ભલા માટે જ આ વાત કરી રહ્યા છીએ.

અત્યરે આ જાતનો ભાવ છે, તેથી કહીએ પણ છીએ; જે કાલે આ જાતનો ભાવ પણ ન રહ્યો તો કોણ જાણે પછી કોઈ કહેનાર મળશે કે નહિ પણ મળે.

(૧૯) પ્રશ્ન :- જો બધું જ કમબલ્દ છે, તો આપ નકામા હેરાન શા માટે થઈ રહ્યા છો? ત્યારે અમારી સમજણમાં આવવાનું હશે ત્યારે આવી જશે અને જો નહીં આવવાનું હોય, તો નહીં આવે; આપ આટલા અધીરા શા માટે થઈ રહ્યા છો? બળાત્કારે અમારા માથે એને લાદવા શા માટે ઇચ્છો છો?

ઉત્તર :- ‘અમે શા માટે હેરાન થઈ રહ્યા છીએ; આટલા અધીરા શા માટે થઈ રહ્યા છીએ?’ આપનું આ સંબોધન પણ બરાબર જ છે. અમે આપને માટે નહીં, અમારા રાગના કારણે અધીરા થઈ રહ્યા છીએ. અમે પણ ઇચ્છીએ છીએ કે અમે પણ જગતની ચિંતામાં નકામા જ અધીર ન થઈએ; પણ અમે શું કરીએ? અમને આ રાગ આવી જ જાય છે, આવ્યા વિના રહેતો નથી, અને આ ભૂમિકામાં એ અનુચિત પણ નથી. વીતરાગી ભાવલિંગી મુનિરાજને પણ આ પ્રકારનો રાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી, અન્યથા પરમાગમેની રચના પણ કેવી રીતે થાત? પણ એનો અર્થ એ નથી કે એ સારો છે. છેવટે છે તો રાગ જ, છે તો અધીરતા અને આકુળતાનો ઉત્પાદક જ. ઉત્પાદક શું, સ્વયં આકુળતારૂપ જ છે.

મુનિરાજને પેઠે અમને પણ એ રાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી કે જે સત્ય અમે સમજ્યા છીએ, જેનાથી અમને અનંત શાન્તિ મળી છે; તે સત્યને આખું જગત સમજે અને સમન્ત વિશ્વને પણ આ અભૂતપૂર્વ શાન્તિ મળે.

(૨૦) પ્રશ્ન :- આપની ભાવના તો સારી છે, પણ આપની વાત કોઈ ન માને તો આપ શું કરશો?.

ઉત્તર :- કરીએ શું? કાંઈ નહીં. અમે ‘પર’માં કરી પણ શું શકીએ છીએ? પર્યાયોમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિથી વ્યાકુળ જગતને ભેઈને કરુણા આવે છે. તેથી જે કાંઈ બાહ્ય છે એ - ખોલવા લાગીએ છીએ, લખવા લાગીએ છીએ; જેમનું હોનહાર ભણું હોય છે, તેઓ સાંભળે છે. સમજે છે. સ્વીકાર પણ કરે છે.

સુખી પણ થાય છે, શાન્ત પણ થાય છે; અને જે લોકો નથી સાંભળતા, નથી વાંચતા, નથી વિચારતાં, નથી સ્વીકારતા; તેમનું હોનહાર જ એવું છે—એમ જાણીને અમે પણ સંતોષ ધારણ કરીએ છીએ.

એ જ રસ્તો તો ખતાવ્યો છે; આપણા શ્રદ્ધાસ્પદ મહાપાંડિત ટોડરમલજીએ. તેમના જ શબ્દોમાં :—

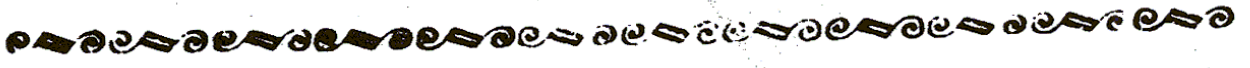
‘જેમ મહાન દરિદ્રીને અવલોકનમાત્ર ચિન્તામણિની પ્રાપ્તિ થાય અને તે અવલોકન ન કરે, તથા જેવી રીતે કોઠી મનુષ્યને અમૃત-પાન કરાવે અને તે ન કરે; તેવી જ રીતે સંસાર પીડિત જીવને સુગમ મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશનું નિમિત્ત બને અને તે અભ્યાસ ન કરે તો તેના અભાગ્યનો મહિમા અમારાથી તો થઈ નથી શકતો; તેના હોનહારનો જ વિચાર કરતાં પોતાને સમતા આવે છે.’ ૧

સ્વસ્થાવદ્વિષ્ટી પ્રાપ્ત થતા આ પર્યાયગત મહાન સત્યને જાણીને, માનીને બધા આત્માઓ અનંતસુખી અને શાન્ત થાય—એ પવિત્ર ભાષનાની સાથે વિરામ લઉં છું.

પરિશિષ્ટ ૧

ક્રમબદ્ધપર્યાય :

પૂ. કાનજીસ્વામી સાથે એક મુલાકાત

આજના ખૂબ ચર્ચાયેલા વિષય ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ના સંબંધમાં વિક્રમની એકવીસમી સદીમાં ક્રમબદ્ધની ચર્ચાની શરૂઆત કરનાર પૂ. શ્રી કાનજીસ્વામીની તેમની જ જન્મજયન્તીના અવસરે તા. ૨૮-૪-૭૯ ના દિવસે મુંબઈમાં સાંજની તત્વચર્ચાના સમયે હબરો મુમુક્ષુ ભાઈબહેનોની હાજરીમાં આત્મધર્મના સંપાદકે (આ પુસ્તકના લેખકે) લીધેલી મુલાકાતની વિગત અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ ઉપર થયેલાં સ્વામીજીનાં પ્રવચનો જો કે ‘જ્ઞાનસ્વભાવ-જ્ઞેયસ્વભાવ’ નામથી પ્રકાશિત થઈ ગયાં છે; તો પણ તેમના તાબા વિચાર સમાજને પ્રાપ્ત થાય—એ જ ઉદ્દેશ્ય આ મુલાકાત લેવા પાછળ છે.

“ધર્મનું મૂળ સર્વજ્ઞ છે, ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય થયા વિના સર્વજ્ઞનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ધર્મનો આરંભ જ ક્રમબદ્ધના નિર્ણયથી થાય છે. એનો નિર્ણય કરવો બહુ જરૂરી છે.”

ન્યારે પૂ. કાનજીસ્વામીને કહેવામાં આવ્યું કે “આત્મધર્મના સંપાદકીય લેખમાં ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ના સંબંધમાં અમે એક લેખમાળા લખી રહ્યા છીએ, અને તેને પછીથી પુસ્તકાકારે પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. આપે આ યુગમાં ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’નું એક પ્રકારે ઉદ્ઘાટન જ કર્યું છે. તેના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક શંકા-આશંકાઓના સંબંધમાં આપના તાબા વિચાર પાઠકોને પહોંચાડવા એ ઘણું ઉપયોગી બનશે. જો આપની અનુમતિ હોય તો આપને કેટલીક વાતો પૂછું?” ત્યારે તેમણે ઉપરોક્ત શબ્દો કહ્યા.

તેઓ પોતાની વાતનો આરંભ કરતાં બોલ્યા- “ભાઈ! તમારે જે પૂછવું હોય તે પૂછો, અમે ક્યારે ના પાડીએ છીએ? સમજવા માટે જિજ્ઞાસાભાવથી પૂછનાર આત્માથીઓ માટે તો અમારા દરવાજા સદાય ખુલ્લા રહે છે. વાદ-વિવાદ કરનારાઓ માટે અમારી પાસે સમય નથી. વાદ-વિવાદમાં કોઈ સાર તો નીકળતો નથી. ચર્ચાને માટે તો કોઈ મનાઈ નથી.

પંડિત ટોડરમલજીએ રહસ્યપૂર્ણ ચિઠ્ઠીમાં લખ્યું છે કે - ‘સાધર્મીને તો પરસ્પર ચર્ચા જ ભેઈએ?’

ક્રમબદ્ધપર્યાય ઉપર લખીને તમે સારું જ કરી રહ્યા છો. ઓછામાં ઓછું લોકોનું ધ્યાન તો એ તરફ જશે. જેમનું ભવિષ્ય સારું હશે, તેમના મનમાં વાત ચોંટશે પણ. ‘ધર્મનું મૂળ સર્વજ છે,’ ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય થયા વિના સર્વજનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ધર્મનો આરંભ જ ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયથી થાય છે. એનો નિર્ણય કરવો બહુ જરૂરી છે.”

પ્રશ્ન :- “આપ તો પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારને પર્યાયમૂઠ કહો છો?”

ઉત્તર :- “અમે ક્યાં કહીએ છીએ, પ્રવચનસાર (ગાથા-૯૩)માં લખ્યું છે :-

‘વજ્રયમૂઠા હિ પરસમયા’

પ્રશ્ન :- “ક્રમબદ્ધપર્યાય પણ એક પર્યાય જ છે, તો પછી તેનો નિર્ણય કરવો કેમ આવશ્યક છે?”

ઉત્તર :- “ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરવો તો આવશ્યક છે, પણ તે દૃષ્ટિનો વિષય નથી.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખો કે પર્યાયનો નિર્ણય પર્યાયના આશ્રયે થતો નથી, પરંતુ દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે. જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય થાય છે. તેથી એમ કહેવામાં આવે છે કે—આશ્રય કરવા ચોખ્ખા એકમાત્ર પોતાનો જ્ઞાયકસ્વભાવ જ છે, પર્યાય આશ્રય કરવા ચોખ્ખા નથી.”

પ્રશ્ન :- “તો પછી ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરવો કે નહીં?”

ઉત્તર :- “નિર્ણય તો કરો, આશ્રય ન કરો. અમે આશ્રય કરવાનો નિષેધ કરીએ છીએ, તો તમે નિર્ણય કરવાનો નિષેધ કરવા લાગો છો? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે કમખંડનો નિર્ણય થશે. તેથી કમખંડપર્યાયનો નિર્ણય કરવા માટે જ્ઞાયકસ્વભાવનો આશ્રય કરો. જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયે કમખંડનો નિર્ણય સહેજે થઈ જશે. કમખંડનો નિર્ણય કરવાની જરૂર તો છે જ, આશ્રય કરવાની જરૂર નથી.”

કમખંડનો નિર્ણય તો મહાપુરુષાર્થનું કાર્ય છે. તેનાથી આખી દૃષ્ટિ જ પલટાઈ જાય છે. એ કોઈ સામાન્ય વાત નથી. એ તો જૈનદર્શનનો મર્મ છે.”

પ્રશ્ન :- “જો ખંડનું કમખંડ જ છે તો પછી જ્યારે અમારી કમખંડપર્યાયમાં કમખંડનો નિર્ણય થવાનો હશે ત્યારે થઈ જશે. ત્યાર પહેલાં કમખંડપર્યાય અમારા સમજવામાં પણ કેવી રીતે આવી શકે? માની લ્યો કે કમખંડ અમારી સમજણમાં આવવામાં અનંત ભવ બાકી છે—તો અત્યારે કેવી રીતે આવી શકે?”

ઉત્તર :- “આ વાત કોના આશ્રયે કહો છો? શું તમને કમખંડનો નિર્ણય થઈ ગયો છે? ના, તો પછી એ કહેવાનો તમને શો અધિકાર છે? જેને કમખંડનો નિર્ણય થઈ જાય છે, તેને એવો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો. કમખંડની શ્રદ્ધાવાળાને અનંત ભવ જ નથી હોતા. કમખંડની શ્રદ્ધા તો ભવનો અભાવ કરનારી છે. જેના અનંતભવ બાકી હોય તેની સમજણમાં કમખંડ આવી જ નથી શકતી; કેમ કે તેની દૃષ્ટિ જ્ઞાયક સન્મુખ નથી હોતી અને જ્ઞાયક સન્મુખ દૃષ્ટિ થયા વિના કમખંડપર્યાય સમજવામાં આવતી નથી.”

જ્ઞાયક સન્મુખ થઈને જેવો કમખંડનો નિર્ણય કર્યો કે ત્યાં ભવ ઊડી જાય છે. કમખંડપર્યાયનો નિર્ણય થતાં નિર્મળ પર્યાય મારું કર્મ અને હું તેનો કર્તા—એ વાત પણ નથી રહેતી. પર્યાય પોતાના સમયે થશે જ—એવી શ્રદ્ધા હોવાથી તેને કરવાની કોઈ બ્યાકુળતા રહેતી નથી. મારે ભવ નથી—આ પ્રકારની નિઃશંકતા પ્રગટ થઈ જાય છે.

ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધામાં કર્તાપણની ખુદ્ધિ ઊડી જાય છે અને જ્ઞાતાપણની ખુદ્ધિ પ્રગટ થઈ જાય છે—એ તેનું ફળ છે. જો કર્તાખુદ્ધિ ન ઊડે તો સમજવું જોઈએ કે હજી તેની સમજણમાં ક્રમબદ્ધપર્યાય આવી નથી.”

પ્રશ્ન :- “ હુમણું આપે કહ્યું કે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાથી નહિં થાય, ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાથી થશે તો પછી ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયની જરૂર જ શી છે? ખસ અમે તો જ્ઞાયકસ્વભાવનો આશ્રય લઈ લઈશું?”

ઉત્તર :- “ લઈ શકતા હો તો લઈ લ્યો ને? કોણ ના કહે છે? પણ વિકલ્પમાં પર્યાયની સ્વતંત્રતાનો નિર્ણય થયા વિના પર્યાય ઉપરથી દૃષ્ટિ હુકે છે ક્યાં? અને જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ ગયા વિના ક્રમબદ્ધપર્યાયનો પણ સાચો નિર્ણય થતો નથી. તથા જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ જતાં ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય થઈ જ જાય છે. તેથી ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય ન કરવાની વાત ક્યાં રહી? જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ ગયા પહેલાં આગમ અને યુક્તિના આધારે વિકલ્પાત્મક નિર્ણય તો થઈ શકે છે, સાચો નહિ. પરંતુ વિકલ્પાત્મક નિર્ણય પણ જરૂરી છે, તેના વિના પર્યાયનો મહિમા હુકતો જ નથી, પર્યાય ઉપરથી દૃષ્ટિ હુકતી જ નથી.”

પ્રશ્ન :- “ તો એનો અર્થ એ થયો કે પહેલાં આગમ અને યુક્તિના આધારે વિકલ્પાત્મક જ્ઞાનમાં ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરીએ, પછી જ્યારે અમારી દૃષ્ટિ પર્યાય ઉપરથી હુકીને જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર જશે—સ્થિર થશે ત્યારે ક્રમબદ્ધપર્યાયની સાચી શ્રદ્ધા થશે?”

ઉત્તર :- “ હા, બાઈ! વાત તો એમ જ છે.”

પ્રશ્ન :- “ આગમના આધારે ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય કરવો—એ વાત તો ખરાબર, પણ લોકોનું તો એમ કહેવું છે કે શાસ્ત્રોમાં તો ક્યાંય ક્રમબદ્ધપર્યાય આવી નથી—એ તો આપે નવી કાઠી છે.”

ઉત્તર :- “ ના, બાઈ! એવી વાત નથી. શાસ્ત્રોમાં અનેક સ્થાનો પર ક્રમબદ્ધની વાત આવે છે. સમયસારના સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન

અધિકારમાં છે. ત્યાં આત્મખ્યાતિ ટીકામાં 'ક્રમનિયમિત' એવો મૂળ પાઠ છે."

પ્રશ્ન :- " 'ક્રમનિયમિત'નો અર્થ શું છે?"

ઉત્તર :- " ક્રમનિયમિત શબ્દમાં ક્રમ અર્થાત્ ક્રમસર (નંબરવાર) તથા નિયમિત અર્થાત્ નિશ્ચિત. જે સમયે જે પર્યાય આવવાની છે તે જ આવશે, તેમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી."

પ્રશ્ન :- "સમયસારમાં તો છે, પણ કોઈ અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ છે કે નહિ? સમયસાર તો આપનું જ શાસ્ત્ર છે."

ઉત્તર :- " હ્યો, આ સારી વાત કહી. સમયસાર અમારું કેવી રીતે છે? અમે તો એ વાંચીએ છીએ. છે તો તે પરમ પૂજ્ય દ્વિગંબરાચાર્ય શ્રી કુન્દકુન્દદેવનું.

પ્રવચનસારમાં પણ ગાથા ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, અને ૧૦૨ માં છે. વિસ્તારથી સર્વ વાત કહી છે. 'જન્મક્ષણ' અને 'સ્વઅવસર'ની વાત આવે છે. આકાશના પ્રદેશો (વિસ્તારક્રમ)નું ઉદાહરણ આપીને કાળક્રમ (પ્રવાહક્રમ) સમજાવ્યો છે. જેમ કે—જે પ્રદેશ જ્યાં-જ્યાં છે, તે ત્યાં-ત્યાં જ રહે છે, તેમાં આગળ-પાછળ થવું સંભવિત નથી. તેવી જ રીતે જે-જે પર્યાયો જે-જે કાળમાં થવાની છે, તે-તે પર્યાયો તે-તે કાળમાં જ થશે, તેમનું આગળ-પાછળ થવું સંભવિત નથી.

પ્રત્યેક પર્યાય સ્વયં સત્ છે, અહૈતુક છે. સમયસારના બંધ અધિકારમાં પર્યાયને અહૈતુક કહેલ છે."

પ્રશ્ન :- " પર્યાય અહૈતુક તો છે, પણ આના પછી આ જ થશે—એ કેવી રીતે બની શકે?"

ઉત્તર :- " એમાં ન થઈ શકવાની શી વાત છે? આના પછી આ જ થશે; જે થવાની છે તે જ થશે—એમ જ છે. મોતીઓના હારનું દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવ્યું છે ને? જેમ—માળામાં જે મોતી જ્યાં છે, ત્યાં જ રહેશે. જે તેને આગળ-પાછળ કરવામાં આવે તો માળા તૂટી જશે, તેવી જ રીતે જે પર્યાય જે સમયે થવાની હશે, તે જ સમયે થશે, આગળ-પાછળ કરવાથી વસ્તુવ્યવસ્થા જ નહિ રહે. તેને આગળ-પાછળ થવાનું કારણ શું છે? તે અકારણ તો આગળ-પાછળ થઈ નહિ જાય. જે કોઈ

કારણ હોય તો પછી પર્યાય અહેતુક નહિ રહે.”

પ્રશ્ન :- “પ્રવચનસાર પણ શ્રી કુન્દકુન્દનું જ છે. શું કોઈ બીજા આચાર્યોનાં શાસ્ત્રોમાં ક્રમબદ્ધની વાત નથી આવતી?”

ઉત્તર :- “કેમ નથી આવતી? કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ગાથા ૩૨૧ થી ૩૨૩ સુધીમાં આવે છે. ચારેય અનુયોગોનાં શાસ્ત્રોમાં કોઈને કોઈ રૂપે આ વાત આવે જ છે.

વળી સર્વજ્ઞતાની વાત તો બધાં શાસ્ત્રોમાં છે. જે સીધી સમજવામાં ન આવતી હોય તો સર્વજ્ઞતાના આધારે ક્રમબદ્ધપર્યાય સમજવી ભેઈએ. ‘કેવળજ્ઞાનીએ જેવું બેયું હશે-તેવું જ થશે’નો એ જ અર્થ થાય છે કે ભવિષ્યમાં જે સમયે જે પર્યાય થવાની છે, તે જ થશે.”

પ્રશ્ન :- “આપ ક્રમબદ્ધપર્યાય સિદ્ધ કરવામાં સર્વજ્ઞતાનો આશ્રય શા માટે લ્યો છો? સીધી જ સમજવો ને?”

ઉત્તર :- “અરે ભાઈ! અમે તો એમ કહ્યું છે કે જે સીધી સમજવામાં ન આવી શકે તો સર્વજ્ઞતાનો આશ્રય લેવો ભેઈએ, કેમ કે સર્વજ્ઞતાના આધારે સમજવામાં સરળતા રહે છે.”

પ્રશ્ન :- “સર્વજ્ઞતાના આધારે સમજવામાં સરળતા કેવી રીતે રહે છે?”

ઉત્તર :- “સર્વજ્ઞ ભગવાન ત્રણ લોકનાં સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેમની ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત પર્યાયોને એકી સાથે જાણે છે. ભૂતકાળ અને વર્તમાન પર્યાયોની સાથેસાથ તેઓ ભવિષ્યમાં થનારી પર્યાયોને પણ જાણે છે.”

પ્રશ્ન :- “જાણે છે તો શું તાત્પર્ય છે?”

ઉત્તર :- “એ જ કે જે દ્રવ્યની જે પર્યાય ભવિષ્યમાં જે સમયે જેવી થવાની છે તેને સર્વજ્ઞ અત્યારે જ જાણે છે. તેથી જે ભાવી પર્યાયો સર્વજ્ઞના જ્ઞા 'માં જેવી આવી છે તે તેવી જ થશે, તેમનામાં કોઈ ફેરફાર સંભવિત નથી.

કેવળજ્ઞાન (સર્વજ્ઞતા)નો નિર્ણય અર્થાત્ અહિંતનો નિર્ણય. પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦માં આવે છે કે જે અહિંત ભગવાનને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે, તેનો મોહ નાશ પામે છે.

અમને ૬૩ વર્ષ પહેલાં કાગણુ સુદ ૧૪ના દિવસે આ જ ભાવ અંદરથી આવ્યો હતો. શબ્દ ખ્યાલમાં નહોતાં, વાચન પણ નહોતું, પણ ભાવ આ જ ખ્યાલમાં આવ્યો હતો.”

પ્રશ્ન :- “કેવળી ભગવાન ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોને દ્રવ્યમાં યોગ્યતારૂપ જાણે છે કે તે પર્યાયોને વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે?”

ઉત્તર :- “પ્રત્યેક પદાર્થની ભૂત અને ભવિષ્યકાળની પર્યાયો વર્તમાનમાં અવિદ્યમાન-અપ્રગટ હોવા છતાં પણ સર્વજ્ઞ ભગવાન તેમને વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે. અનંતકાળ પહેલાં થઈ ગયેલી ભૂતકાળની પર્યાયો અને અનંતકાળ પછી થનારી ભવિષ્યની પર્યાયો અવિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કેવળજ્ઞાન વર્તમાનની જેમ પ્રત્યક્ષ જાણે છે.

અહાહા! જે પર્યાયો થઈ ગઈ અને થવાની છે; એવી ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ જાણે તે જ્ઞાનની દિવ્યતાનું શું કહેવું? કેવળી ભગવાન ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોને દ્રવ્યમાં યોગ્યતારૂપ જાણે છે—એમ નથી, પરંતુ તે બધી પર્યાયોને વર્તમાનવત્ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, એ જ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનની દિવ્યતા છે. ભૂત-ભવિષ્યની અવિદ્યમાન પર્યાયો કેવળજ્ઞાનમાં વિદ્યમાન જ છે. ઓ હો! એક સમયની કેવળજ્ઞાનની પર્યાયની એવી વિસ્મયતા અને આશ્ચર્યતા છે, તો પૂરા દ્રવ્યનું સામર્થ્ય કેટલું વિસ્મયપૂર્ણ અને આશ્ચર્યજનક હશે? તેનું શું કહેવું?

આહાહા! પર્યાયની ગુલાંટ મારવી એ કોઈ નાની વાત છે? પર્યાય તો અનાદિથી પરમાં જ જઈ રહી છે, તેને પલટીને અંદરમાં લઈ જવાની છે. ઊંડાણમાં લઈ જવી એ મહાન પુરુષાર્થનું કામ છે. પરિણામમાં અપરિણામી ભગવાનના દર્શન થઈ જાય એ પુરુષાર્થ અપૂર્વ છે.”

પ્રશ્ન :- “કેવળી ભગવાન નિશ્ચયથી તો કેવળ પોતે પોતાને જાણે છે, પરને તો તેઓ વ્યવહારથી જાણે છે, એમ નિયમસારમાં કહ્યું છે, અને સમયસારમાં વ્યવહારને જૂઠા કહ્યો છે.

જૂઠા અર્થાત્ અસત્યાર્થ....એનો અર્થ શો?”

ઉત્તર :- “ વ્યવહાર છે જ નહિ—એવો તેનો અર્થ નથી. વ્યવહાર જાણવા લાયક છે એમ ૧૨મી ગાથામાં કહ્યું છે. તે જાણેલો પ્રયોજનવાન છે. સર્વથા જૂઠા નથી, તેને ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ કહ્યો છે. પ્રવચનસારની ટીકામાં પાંડે હેમરાજજીએ કહ્યું છે કે વ્યવહારને ગૌણ કરીને અસત્ય કહ્યો છે, અભાવ કરીને અસત્ય નથી કહ્યો.”

પ્રશ્ન :- “ તો શું કેવળી પરને જાણતા નથી ?”

ઉત્તર :- “ કોણ કહે છે ? જાણે છે તો તેઓ બધા પદાર્થોને.”

પ્રશ્ન :- “ તો પછી તેમના પરને જાણવાને વ્યવહાર કેમ કહ્યો ?”

ઉત્તર :- “ પર છે—તેથી તથા તન્મય થઈને નથી જાણતા—તેથી પણ.”

પ્રશ્ન :- “ ક્રમબદ્ધ માનવાથી બધી ગરબડ થઈ જાય છે ?”

ઉત્તર :- “ ગરબડ તો ક્રમબદ્ધ ન માનવાથી થાય છે. ક્રમબદ્ધ માનવાથી તો બધી ગરબડ ઊડી જાય છે. વસ્તુમાં તો ક્યાંય ગરબડ છે જ નહિ, તે તો પૂર્ણ વ્યવસ્થિત છે. અજ્ઞાનીની મતિ જ અવ્યવસ્થિત થઈ રહી છે તે ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધાથી મતિ વ્યવસ્થિત થઈ જાય છે.”

પ્રશ્ન :- “ જો અમારા કરવાથી કાંઈ થતું જ નથી તો પછી કોઈ કાર્ય શા માટે કરે ? જો કોઈ બનાવશે જ નહિ તો આ મંડપ કેવી રીતે બનશે ? કારખાનાં કેવી રીતે ચાલશે ? બધી વ્યવસ્થામાં જ ગરબડ થઈ જશે.”

ઉત્તર :- “ કોણ મંડપ બનાવે છે, કોણ કારખાનાં ચલાવે છે ? અજ્ઞાની મંડપ બનાવવા અને કારખાનાં ચલાવવાનું અભિમાન કરે છે—એ વાત તો સાચી છે, પણ કોઈ કોઈને બનાવતું કે ચલાવતું નથી. જ્યાં એક દ્રવ્યની ખીજા દ્રવ્યમાં અત્યંત અભાવ છે ત્યાં એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યમાં શું કરી શકે ? અત્યંત અભાવનો અર્થ શું ? એ જ કે એક દ્રવ્ય ખીજા દ્રવ્યને અડતું પણ નથી, અડે તો અભાવ ન રહે”

પ્રશ્ન :- “જે આપ એવો ઉપદેશ આપશો તો લોકો આજસુ થઈ જશે. જે એના કરવાથી કંઈ થતું જ નથી તો કંઈ પુરુષાર્થ શા માટે કરે?”

ઉત્તર :- “ક્રમબદ્ધપર્યાયના નિર્ણયમાં જ સાચો પુરુષાર્થ છે; કેમ કે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ ભય છે. જેમ જ્ઞાયકમાં ભવ નથી; તેવી જ રીતે ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કરનારને પણ ભવ નથી, એક બે ભવ રહે છે, તે પણ જેય તરીકે રહે છે.

પોતાની મતિમાં ક્રમબદ્ધની વ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવી તે જ સાચો પુરુષાર્થ છે.”

પ્રશ્ન :- “પર્યાય તો વ્યવસ્થિત જ થવાની છે અર્થાત્ પુરુષાર્થની પર્યાય તો જ્યારે તેના પ્રગટ થવાનો કાળ આવશે ત્યારે જ પ્રગટ થશે—એવી સ્થિતિમાં હવે કરવાનું શું રહી ગયું?”

ઉત્તર :- “વ્યવસ્થિત પર્યાય છે—એવું જાણ્યું ક્યાંથી? વ્યવસ્થિત પર્યાય દ્રવ્યમાં છે, પછી તો દ્રવ્ય ઉપર જ દૃષ્ટિ કરવાની છે. પર્યાયનાં ક્રમ ઉપર દૃષ્ટિ ન કરતાં, ક્રમસર પર્યાય જેમાંથી પ્રગટ થાય છે—એવા દ્રવ્ય સામાન્ય ઉપર જ દૃષ્ટિ કરવાની છે, કેમ કે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરવામાં અનન્ત પુરુષાર્થ આવી જાય છે. ક્રમબદ્ધના સિદ્ધાન્તથી અકર્તાપણું સિદ્ધ થાય છે, ક્રમ સમક્ષ જોવાનું નથી.”

પ્રશ્ન :- “ક્રમબદ્ધમાં કરવાનું શું આવ્યું?”

ઉત્તર :- “કરવાનું છે જ ક્યાં? કરવામાં તો કર્તૃત્વબુદ્ધિ આવે છે. કરવાની બુદ્ધિ છૂટી જાય એ ક્રમબદ્ધ છે. ક્રમબદ્ધમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ છૂટી જાય છે. પરમાં તો કંઈ કરી શકતો જ નથી, પોતાનામાં પણ જે થવાનું છે તે જ થાય છે અર્થાત્ પોતાનામાં પણ જે રાગ થવાનો છે તે થાય છે, તેનું શું કરવું? રાગમાં પણ કર્તૃત્વબુદ્ધિ છૂટી ગઈ, લેહ અને પર્યાયથી પણ દૃષ્ટિ હટી ગઈ, ત્યારે ક્રમબદ્ધની પ્રતીતિ થઈ. ક્રમબદ્ધની પ્રતીતિમાં તો જ્ઞાતાદૃષ્ટા થઈ ગયો, નિર્મળ પર્યાય કરું એવી બુદ્ધિ પણ છૂટી ગઈ, રાગ કરું—એ વાત તો દૂર રહી ગઈ. અરે! જ્ઞાન કરું એ બુદ્ધિ પણ છૂટી જાય છે, કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ છૂટી જાય છે અને એકલું જ્ઞાન રહી જાય છે. જેને રાગ કરવો છે,

રાગમાં અટકવું છે, તેને ક્રમબદ્ધની વાત ખેડી જ નથી. રાગ ઠરવો અને રાગ છોડવો—એ પણ આત્મામાં નથી. આત્મા તો એકલો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

પરની પર્યાય તો જે થવાની છે તે તો થાય જ છે, તેને હું શું કરું? અને મારામાં જે રાગ આવે છે તેને હું શું લાવું? અને મારામાં જે શુદ્ધ પર્યાય આવે તેને કરું—લાવું—એવા વિકલ્પથી પણ શું? પોતાની પર્યાયમાં થનારો રાગ અને થનારી શુદ્ધ પર્યાય તેને કરવાનો વિકલ્પ શો? રાગ અને શુદ્ધ પર્યાયના કર્તૃત્વનો વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વભાવમાં છે જ નહિ. અકર્તાપણું આવી જવું—તે જ મોક્ષમાર્ગનો પુરુષાર્થ છે.”

પ્રશ્ન :- “ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાત કહીને આપ શું સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો?”

ઉત્તર :- “ક્રમબદ્ધના સિદ્ધાન્તથી મૂળ તો અકર્તાપણું સિદ્ધ કરવું છે. જૈનદર્શન અકર્તાવાદી છે. આત્મા પરદ્રવ્યનો તો કર્તા છે જ નહિ, રાગનો પણ કર્તા નથી અને પર્યાયનો પણ કર્તા નથી. પર્યાય પોતાની જ જન્મક્ષણમાં પોતાના જ છ કારકથી સ્વતંત્રપણે જે થવા યોગ્ય હોય તે જ થાય છે; પરંતુ આ ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય પર્યાયના લક્ષે થતો નથી. ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય કરવા જાય ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્ઞાયકધાતુ ઉપર દષ્ટિ જાય છે અને ત્યારે જ જાણનારી જે પર્યાય પ્રગટ થાય છે તે ક્રમબદ્ધપર્યાયને જાણે છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિર્ણય સ્વભાવ સન્મુખવાળા અનન્ત પુરુષાર્થપૂર્વક થાય છે.

ક્રમબદ્ધના નિર્ણયનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે અને આ વીતરાગતા પર્યાયમાં ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે કે જ્યારે વીતરાગ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ જાય છે. સમયસાર ગાથા ૩૨૦માં કહ્યું છે કે જ્ઞાન બંધ-મોક્ષનો કર્તા નથી, પરંતુ જાણે જ છે. આહાહા! મોક્ષને જાણે છે—એમ કહ્યું; મોક્ષને કરે છે—એમ નથી કહ્યું. પોતાનામાં થનારી ક્રમબદ્ધપર્યાયનો કર્તા છે—એમ નહિ, પરંતુ જાણે છે—એમ કહ્યું; ગજબ વાત છે.”

પ્રશ્ન :- “જો કંઈ કરવાનું જ નથી, તો પછી આપ આત્માનો અનુભવ કરવાનો—જ્ઞાયક સ્વભાવ સન્મુખ દષ્ટિ કરવાનો ઉપદેશ

કેમ આપો છો ?”

ઉત્તર :- “ અમે ક્યાં ઉપદેશ આપીએ છીએ ? વાણી તો જડ છે, તેથી જડને કારણે નીકળે છે. પરમ પૂજ્ય અમૃતચન્દ્રાચાર્યદેવ આત્મખ્યાતિના અંતે લખે છે કે ટીકા અમે લખી છે—એમ જાણીને મોહમાં ન નાચો. આ તો અક્ષરો અને શબ્દોની પરિણતિ છે, અમારી નથી. ભાષા તો અમારી છે જ નહિ, સમજાવવાના વિકલ્પને પણ જ્ઞાની પોતાના માનતા નથી. અમે તો પરને અને વિકલ્પને પણ માત્ર જાણીએ છીએ અને તે પણ વ્યવહારથી, નિશ્ચયથી તો અમે માત્ર અમને જાણીએ છીએ.”

પ્રશ્ન :- “ જ્યાં ગુણોનું કાર્ય વ્યવસ્થિત જ છે તો પછી પુરુષાર્થ કરવાનું પણ રહેતું નથી ?”

ઉત્તર :- “ જેને ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધામાં પુરુષાર્થ ભાસતો નથી, તેને વ્યવસ્થિતપણું ખેડું જ ક્યાં છે ?”

પ્રશ્ન :- “ તેને વ્યવસ્થિતપણાનું શ્રદ્ધાન ન થયું તો તેનું તેવું પરિણમન પણ વ્યવસ્થિત જ છે. તે વ્યવસ્થિતપણાનો નિર્ણય ન કરી શક્યો એ વાત પણ વ્યવસ્થિત જ છે. એવી દશામાં નિર્ણય કરવાનું કથન કરવું વ્યર્થ જ છે.”

ઉત્તર :- “ તેનું પરિણમન વ્યવસ્થિત જ છે એવી તેને ખબર ક્યાં છે ? પરિણમન વ્યવસ્થિત છે—એવું સર્વજ્ઞ કહ્યું છે, પરંતુ તેને સર્વજ્ઞનો નિર્ણય જ ક્યાં છે ? પ્રથમ તે સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તો કરે ? પછી તેને વ્યવસ્થિતની ખબર પડે.”

પ્રશ્ન :- “ વ્યવસ્થિત પરિણમનશીલ વસ્તુ છે, આ પ્રકારના ભગવાનના કથનની શ્રદ્ધા તેને છે ?”

ઉત્તર :- “ ના, સર્વજ્ઞ ભગવાનનો સાચો નિર્ણય તેને ક્યાં છે ? પહેલાં સર્વજ્ઞનો નિશ્ચય થયા વિના વ્યવસ્થિતનો નિર્ણય ક્યાંથી આવ્યો ? માત્ર જ્ઞાનીની વાતો સાંભળી-સાંભળીને તેવું જ કહે તો એનાથી કામ ન ચાલે. પ્રથમ સર્વજ્ઞનો નિર્ણય તો કરો. દ્રવ્યનો નિર્ણય કર્યા વિના સર્વજ્ઞનો નિર્ણય વાસ્તવમાં થઈ શકતો નથી.”

પ્રશ્ન :- “ આપ સમજાવતા પણ જાઓ છો અને કહેતા પણ જાઓ છો કે અમે ક્યાં સમજાવીએ છીએ ?”

ઉત્તર :- “કોણુ સમજવે છે ? કહ્યું ને કે ભાષાને કારણે ભાષા થાય છે, વિકલ્પના કારણે વિકલ્પ થાય છે અને તે જ સમયે ભાષા અને વિકલ્પનું જ્ઞાન પણ પોતાને કારણે થાય છે. એમાં અમારું કર્તાપણું ક્યાં રહ્યું ?”

પ્રશ્ન :- “તેથી તો લોકો કહે છે કે આપની કરણી અને કથનીમાં અંતર છે ?”

ઉત્તર :- [અત્યંત ગંભીર થઈને] “વસ્તુસ્વરૂપ જ એવું છે, અમે શું કરીએ ? જેવું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વચન છે તેવું ચારિત્ર પણ હોવું જોઈએ, તે અત્યારે નથી; પણ શ્રદ્ધામાં ફેર નથી. કરણી અને કથનીનું આ અંતર તો છે જ. પણ એ અંતર તો ક્ષાયિકસમ્યગ્દષ્ટિ ભરતાદિ ચક્રવર્તીઓને પણ હતું. ચોથા ગુણસ્થાનવાળા બધા જ્ઞાનીઓને હોય છે—એમાં અમે શું કરીએ ?”

પ્રશ્ન :- “જો આ શ્રદ્ધા અને ચારિત્રનો ભેદ મટી જાય તો ધણું સારું થાય ?”

ઉત્તર :- “મટી જાય તો શું કહેવું ? અમે પણ નિરંતર એ જ ભાવના ભાવીએ છીએ, પરંતુ તીર્થંકર ઋષભદેવનેય ૮૩ લાખ પૂર્વ સુધી ચારિત્રદોષ રહ્યો હતો. એક ગુણ બીજા ગુણમાં દોષ ઉત્પન્ન નથી કરતો—આ મહાસિદ્ધાન્ત છે, નહિ તો સમ્યગ્દર્શન થઈ શકે નહિ. ચારિત્ર અને વીર્યમાં દોષ છે, પરંતુ સમ્યગ્દર્શનમાં દોષ નથી.”

અંતે ચર્યામાં બેઠેલા હુબરો લોકોને સંબોધિત કરતાં સ્વામીજી બોલ્યા— “આજે સારી ચર્યા થઈ, પડિતજીએ સારા પ્રશ્નો કર્યા.”

“ક્રમબદ્ધ તો ભાઈ! જૈનદર્શનનું મસ્તક છે, જૈનદર્શનની આંખ છે, વસ્તુસ્વભાવની મર્યાદા છે. એ સમજવું અને નિઃસંદેહ થવું એ ઘણી અલૌકિક વાત છે.

આજે ભલે તેને ઓછા માણસો સમજતા હોય, પણ હુબરો લોકો તેને ઘણા પ્રેમથી સાંભળે છે. સાંભળો...ભાઈ સાંભળો... બધા ય સાંભળો...વાંચો...અને બધાનું કલ્યાણ થાઓ.”

—એમ કહેતાં તેમણે પોતાની વાત સમાપ્ત કરી.

परिशिष्ट २

संदर्भ ग्रंथ-सूची

१. अध्यात्म-रहस्य (योगोद्दीपन-शास्त्र) : पंडित आशाधरशु; व्याख्याकार पंडित युगलकिशोर मुप्तार; वीरसेवामन्दिर, २१, हरियागंज, दिल्ली; वीर सं. २४८४
२. अध्यात्म-पद-संग्रह : संपादक-पंडित महेंद्रकुमारशु अजमेरा 'प्रभाकर', आयुर्वेदाचार्य, पय्येवर; पं. लाहूरामशु अजमेरा, मदनगंज-किशनगढ (राजस्थान)
३. अष्टशती : आचार्य अकलंकदेव
४. अष्टसहस्री : आचार्य विद्यानन्दि
५. अष्टपाहुड : श्रीमद् आचार्य कुन्दकुन्द; टीकाकार-श्री पंडित जयचंदशु अजमेरा; श्री वीतराग सत् साहित्य प्रसारक ट्रस्ट, लावनगर (गुजरात) वीर सं. २५०२
६. अनेकान्त और स्याद्वाद : डो. हुकमचन्दशु लारिल्ल; पंडित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट, अ-४, पापूनगर, जयपुर, ओगस्ट, १९७३ ई.
७. आप्तमीमांसा (देवागम रतोत्र) : श्रीमद् स्वामी समन्तलद्राचार्य; वीरसेवामन्दिर ट्रस्ट, २१, हरियागंज, दिल्ली; वीर सं. २४६४
८. आत्मातुशासन : आचार्य गुणुभद्र; डो. हीरालालशु जैन, प्रो. आ. ने. उपाध्ये; पंडित पालयंद्रशु सिद्धान्तशास्त्री; जैन संस्कृति संरक्षक संघ, सोलापुर; वि. सं. २०१८
९. आदिपुराणु : आचार्य जिनसेन; संपादक-पं. पन्नालालशु जैन, साहित्याचार्य; भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, दुर्गाकुंड रोड, वाराणसी; वीर सं. २४६१
१०. आत्मधर्म (मासिक पत्रिका) : श्री द्विगंजर जैन स्वाध्याय मन्दिर ट्रस्ट, सोनगढ; मार्च, १९७०
११. कथायपाहुड : आचार्य गुणुधर; भारतीय द्विगंजर जैन संघ, योरासी, मथुरा; वि. सं. २०००
१२. कार्तिकेयानुप्रेक्षा (बाषा टीका सहित) : स्वामी कार्तिकेय; पं. कैलाशचंद्रशु, श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम, अगास, वाया आणुंड (गुजरात)

१३. गोभटसार कर्मकाण्ड (संक्षिप्त हिन्दी टीका सहित) : आचार्य
नेमियन्द्र सिद्धान्तयकवती; टीकाकार-पंडित मनोहरबाललाल शास्त्री;
श्रीमद् राजयन्द्र आश्रम, अगास; छि. सं. १९७१
१४. जयपुर (भानिया) तत्त्वचर्या; अन्ने भाग : संपादक
-सिद्धान्ताचार्य पं. कूलचन्द्र; आचार्यकल्प पंडित श्री टोडरमल
अथमाणा, आपूनगर; जयपुर; इष्टुआरी १९६७
१५. जैनेन्द्र सिद्धान्तकोश, भाग २ : सुल्लक जैनेन्द्रवर्णी; भारतीय
ज्ञानपीठ प्रकाशन, दुर्गाकुंड मार्ग, वाराणसी; वि. सं. २०२८
१६. जैनतत्त्वमीमांसा (द्वितीय संस्करण) : पंडित कूलचन्द्र
सिद्धान्तशास्त्री; अशोक प्रकाशन मंदिर, २/२४९, निर्वाणलवन,
रवीन्द्रपुरी, वाराणसी, वीर सं. २५०४
१७. तत्त्वार्थसूत्र (मोक्षशास्त्र) : आचार्य उमास्वामी; संपादक
-श्री पंडित कैलाशचंद्रलाल सिद्धान्तशास्त्री; भारतवर्षीय द्विगंभर
जैन संघ, वाराणसी, मथुरा; वीर सं. २४७७
१८. तत्त्वार्थवार्तिक (राजवार्तिक) : आचार्य अकलंकदेव; संपादक
-प्रो. महेन्द्रकुमारलाल जैन, न्यायाचार्य; भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन,
दुर्गाकुंड रोड, वाराणसी, वीर सं. २४७९
१९. तिलोयपण्युक्ति : यतिवृषभाचार्य; जयराज अथमाणा, सोलापुर,
वि. सं. १९९९
२०. धवला (पटभण्डगम) : आचार्य वीरसेन; जैन साहित्योद्धार इंड,
अमरावती.
२१. नियमसार (तात्पर्यवृत्ति संस्कृत टीका सहित) : आचार्य कुंडकुंड;
श्री पद्मप्रलमलधारिदेव; श्री द्विगंभर जैन स्वाध्याय मंदिर
ट्रस्ट, सोनगढ (सौराष्ट्र)
२२. परमात्मप्रकाश और योगसार : मुनिराज योगिन्दुदेव;
श्रीमद् राजयन्द्र आश्रम, अगास, वि. सं. २०१७
२३. पद्मनन्दिपंचविंशतिका : मुनिराज पद्मनन्दि; संपादक-श्री पंडित
पालचंद्रलाल सिद्धान्तशास्त्री; श्री जैन संस्कृति संरक्षक संघ,
सोलापुर, वीर सं. २५०३
२४. पद्मपुराण : आचार्य रविभेषु; संपादक-पं. पन्नालाललाल साहित्याचार्य;
भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, वाराणसी, वि. सं. २०१६

संक्षेप ग्रंथ-सूची

१३५

२५. पुरुषार्थसिद्धयुपाय (लापा टीका सहित) : आचार्य अमृतचन्द्र,
टीकाकार-आचार्यकल्प पं. टोडरमल्ल तथा पंडित दौलतरामल्ल
कासबीवाल; मुंशी मोतीलाल शाह, किशनपोण पण्जर, जयपुर
२६. प्रवचनसार (तत्त्वप्रदीपिका संस्कृत टीका सहित) : आचार्य
कुंदकुंद, आचार्य अमृतचन्द्र; श्री वीतराग सत् साहित्य प्रसारक
ट्रस्ट, ६०२, कृष्णनगर, लावनगर (गुजरात); वि. सं. २०३२
२७. प्रवचनसार (तात्पर्यवृत्ति संस्कृत टीका) : आचार्य कुंदकुंद;
आचार्य जयसेन; श्री वीतराग सत् साहित्य प्रसारक ट्रस्ट,
६०२, कृष्णनगर, लावनगर (गुजरात); वि. सं. २०३२
२८. परीक्षामुष्ण : आचार्य माणिक्यनन्दि; हरप्रसाद जैन, वैद्यलूषण,
मु. लुहरा, पो. मडावरा, अंसी (डि. प्र.), वीर सं. २४६५
२९. प्रमेयरत्नमाणा : आचार्य अनंतवीर्य; मुनि अनंतकीर्ति : अथमाणा,
कालपादेवी रोड, मुंषड
३०. पुधजन विलास : कवि पुधजन; जिनवाणी प्रचारक कार्यालय,
१६१/१ हरीसन रो वीर सं. २४७७
३१. लगवती आराधना : शिवार्य; संपादक-पं. श्री
कैलाशचन्द्रल्ल, जैन संस्कृति ध, सोलापुर; वीर सं. २५०४
३२. महापुराण : आचार्य जिनसेन अनंत आचार्य गुणुल्ल; संपादक
-पंडित पन्नालालल्ल जैन, साहित्याचार्य; भारतीय ज्ञानपीठ
प्रकाशन, वाराणसी; ध. सं. १९५१
३३. मोक्षमार्ग प्रकाशक : आचार्यकल्प पंडित टोडरमल्ल; संपादक
-डॉ. हुकमचन्द्रल्ल लारिल्ल; श्री द्विगंजर जैन स्वाध्याय मंदिर ट्रस्ट,
कोटा (सौराष्ट्र), वि. सं. २०३५
३४. मोक्षमार्ग प्रकाशक : आचार्यकल्प पंडित टोडरमल्ल; सरती
ग्रंथमाणा, दिल्ली; वि. सं. २०१०
३५. योगसार प्राभृत : श्रीमद् आचार्य अमितगति; संपादक-श्री जुगल
किशोरल्ल मुभ्तार ' युगवीर '; भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, दुर्गाकुंड
मार्ग, वाराणसी; वीर सं. २४९५
३६. रत्नकरंड श्रावकाचार (लापा टीका सहित) : आचार्य
समन्तल्ल; पंडित सदासुषदासल्ल कासबीवाल; श्री द्विगंजर जैन
समाज, माधोराजपुरा (राजस्थान)

૩૭. રહસ્યપૂર્ણ ચિટ્ઠી (મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક સાથે પ્રકાશિત) :
આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજી; શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય
મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર); વિ. સં. ૨૦૩૫
૩૮. વર્તમાન ચતુર્વિંશતિજિનપૂજા (ચન્દ્રપ્રેલ જિનપૂજા) : કવિવર
વૃન્દાવનદાસજી; વીર પુસ્તક ભંડાર, મનિહારોંકા રાસ્તા, જ્યપુર:
વિ. સં. ૨૦૩૨.
૩૯. શાન્તિપથ દર્શન : દુલ્લક શ્રી જિનેન્દ્રવણી; શાન્તિનિકેતન,
ઉદારીન આશ્રમ, ઇસરી ખજ્જર, ગિરિ ડહ, ૧૯૭૬ ઈ.
૪૦. સમયસાર (આત્મખ્યાતિ સંસ્કૃત ટીકા સહિત) : આચાર્ય
કુંદકુંદ; ટીકાકાર-આચાર્ય અમૃતચન્દ્ર; શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય
મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર); વીર સં. ૨૫૦૧
૪૧. સમયસાર (તાત્પર્યવૃત્તિ સંસ્કૃત ટીકા સહિત) : આચાર્ય કુંદકુંદ;
ટીકાકાર-આચાર્ય જ્યસેન; શ્રી દિગંબર જૈન સમાજ, અંજમેર
૪૨. સમયસાર કળશ (ભાષા ટીકા સહિત) : આચાર્ય અમૃતચન્દ્ર;
ટીકાકાર-શ્રી પાંડે રાજમલજી; શ્રી વીતરાગ સત્ સાહિત્ય પ્રસારક
ટ્રસ્ટ, ભાવનગર (ગુજરાત); વીર સં. ૨૫૦૩
૪૩. સમ્મઘસુત્તમ્ (સન્મતિસૂત્ર) : આચાર્ય સિદ્ધસેન; સંપાદક-ડો.
દેવેન્દ્રકુમારજી શાસ્ત્રી; જ્ઞાનોદય ગ્રંથ પ્રકાશન, નીમચ (મધ્યપ્રદેશ);
૧૯૭૮ ઈ.
૪૪. સર્વાર્થસિદ્ધિ : આચાર્ય પૂજ્યપાદ; સંપાદક-પંડિત ફૂલચંદ્રજી
સિદ્ધાન્તશાસ્ત્રી; ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, દુર્ગાકુંડ માર્ગ,
વારાણસી; ૧૯૭૧ ઈ.
૪૫. સ્વયંભૂસ્તોત્ર : આચાર્ય સમન્તભદ્ર; વીરસેવા મંદિર, સરસાવા.
૪૬. હરિવંશ પુરાણ : આચાર્ય જિનસેન; સંપાદક-પંડિત પન્નાલાલજી
જૈન, સાહિત્યાચાર્ય; ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, વારાણસી;
૧૯૬૨ ઈ.
૪૭. જ્ઞાનસ્વભાવ-જ્ઞેયસ્વભાવ (પ્રવચન સંકલન) : પ્રવચન-શ્રી
કાનજીસ્વામી; સંકલનકર્તા-પ્ર. હરિલાલ; શ્રી દિગંબર જૈન
સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર); વીર સં. ૨૫૦૩

પરિશિષ્ટ ૩

અ ભિ પ્રા ય

આચાર્યો, મુનિરાજો, વ્રતિયોં, વિદ્વાનોં તથા
લોકપ્રિય પત્ર-પત્રિકાઓની દૃષ્ટિમાં પ્રસ્તુત પ્રકાશન--

આચાર્યશ્રી જયસાગરજી મહારાજ

ક્રમબદ્ધપર્યાય તો ચારે અનુયોગોમાં છે. ધવલા, મહાધવલા, જયધવલા આદિ ગ્રંથોમાં પણ ક્રમબદ્ધ તથા સર્વજ્ઞતાની પોષક વાતો છે. એક સાચા જૈન થવા માટે ક્રમબદ્ધપર્યાય તથા સર્વજ્ઞતાને માનવી બહુ જરૂરી છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયનો નિબંધ લખીને ડો. ભારિદલજીએ ઘણો મર્મ ખોલ્યો છે. તેઓ તત્ત્વપ્રચારનું કાર્ય આ પ્રકારે કરતા રહે. એમને અમારા મંગલ આશીર્વાદ છે.

મુનિશ્રી વિજયસાગરજી મહારાજ

‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ પુસ્તકમાં ડો. ભારિદલે માનવ જગતને, અવ્યવસ્થિતપણું પણ એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થિત ક્રમાનુસાર જ થાય છે, ઘણી જ સરળતાથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સર્વજ્ઞતાનો સહારો લઈને ક્રમબદ્ધપર્યાયનું જે ઉદ્ઘાટરણ અને નક્કર પ્રમાણોથી સંકલન કર્યું છે, તેનાથી જ્ઞાની સુરુષ તો અવશ્ય લાભાન્વિત થશે જ, પરંતુ અજ્ઞાનીઓ ઉપર પણ એની ઝલક પડ્યા વિના નહિ રહે.

ભવિષ્યમાં પણ ડો. ભારિદલ આવી સાચી જૈન કૃતિઓનું સંકલન કરતા રહે—એવા અમારા પરમ મંગલ આશીર્વાદ છે.

મુનિશ્રી નેમિસાગરજી મહારાજ

તમારો પ્રયાસ ઘણો જ આવકારદાયક છે. તમે આ વિષયને ઘણો સારો ખોલ્યો છે.

સ્વસ્તિશ્રી ભારદ્વાજક ચારુકીર્તિ સ્વામીજી, મૂડખિદ્રિ

ભારદ્વાજજી ઉત્તમ વક્તાની સાથે કલમના સ્વામી પણ છે. તેમને શાસ્ત્રગત સિદ્ધાંતનાં ઊંડાણ સુધી પહોંચીને તેને નવી રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં સફળતા મળી છે. જોકે વિષય ગંભીર છે, સામાન્ય જનને સુલભ નથી... તો પણ વિદ્વાનોં માટે લેખકની આ કૃતિ મનનીય અને મંથનીય બની છે. સાથે જ એવા બહુચર્ચિત વિષયની આચાર્યોનાં ઉદ્ધરણ સાથે જે પ્રસ્તુતીકરણ કર્યું છે, તે સ્તુત્ય છે.

બ. યશપાલજી જૈન, એમ. એ., બાહુબલી (મહારાષ્ટ્ર)

આમ તો 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ના સંબંધમાં અનેક વર્ષોથી સાંભળતો હતો, પરંતુ અનેક શંકાઓ (મુખ્યત્વે પુરુષાર્થહીનતા આવી બાકી છે, ઇત્યાદિ) મનમાં આકુળતા ઉત્પન્ન કરતી હતી. પરંતુ જ્યારે ડૉ. હુકમચંદ્રજી ભારદ્વાજની 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' (એક અનુશીલન તથા પ્રશ્નોત્તર) આત્મધર્મમાં તથા પુસ્તકરૂપે સમગ્ર વાંચવા મળી, ત્યારે બધી શંકાઓનું સમાધાન થઈ ગયું. 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' એક સંતોષપ્રદાયની અનુપમ દવા છે, એવી મારી શ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે.

આગમોક્ત તર્કોથી તથા યુક્તિઓથી કઠિન વિષય પણ અત્યંત શાયક રીતે પાઠકોની સામે લેખકે મુકેલ છે. 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' વિષય ઉપર ડૉ. ભારદ્વાજજીના પ્રવચન સાંભળવા પણ વિષય-નિર્ણય માટે લાભદાયક સિદ્ધ થાય છે. એવો મારો તથા અનેક તત્ત્વરસિકોનો સફળ અનુભવ છે. જિજ્ઞાસુ એનો પણ લાભ ઉઠાવે.

પૂજ્યશ્રી કાનજીસ્વામીના ઉત્તર (મુલાકાત)માં તો, આ પુસ્તકનું સર્વોપરી સ્વાનુભવગર્ભિત અમૃત છે.

પ્રત્યેક આગમ-શ્રદ્ધાળુ વ્યક્તિ તથા આગમભાષ્યાસીએ આ પુસ્તકનું દિલ ખોલીને સ્વાગત કરવું જોઈએ.

૦ સિદ્ધાન્તાચાર્ય, પં. કૈલાશચન્દ્રજી બારાણસી (ઉ. પ્ર.)

ક્રમબદ્ધપર્યાય પણ હુવે બહુકાર જૈનોથી અબાણી નથી. આજથી લગભગ બે દશકા પહેલાં અમે આના ઉપર 'સંદેશ'માં

ધણું લખ્યું હતું અને જૈનગજટમાં તેના સંપાદક પં. અનિત-કુમારજી શાસ્ત્રીએ આનો વિરોધ કર્યો હતો. ખાનિયા ચર્ચામાં આ વિષય ચર્ચાયો હતો. આને માન્યા વગર સર્વજ્ઞતા માનવામાં આવતી નથી અને સર્વજ્ઞતા માન્યા વગર જૈનધર્મની સ્થિતિ રહેતી નથી. જે આનો વિરોધ કરે છે, તે જૈનધર્મના મૂળ ઉપર કુહાડો મારે છે.

...આચાર્ય કુંદકુંદે પ્રવચનસારના પ્રથમ અધિકારમાં આને સ્પષ્ટ કરી છે. હા, કમખંદ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી. આચાર્ય અમૃતચંદ્રે સમયસારના સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાનાધિકારના પ્રારંભમાં કમનિયમિત અથવા કમનિયતપદનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો અર્થ 'કમખંદ' જ થાય છે.

જેને આગમમાં અકાળમરણ કહ્યું છે, તે પણ અકમનિયત નથી. કયા જીવે કેટલી આયુનો બંધ કર્યો છે, અને તે આયુ પૂરી કરીને મરશે અથવા અકાળમાં જ અર્થાત્ આયુનો સમય પૂરો થયા પહેલા જ ઉદ્ધરણા પ્રત્યય દ્વારા મરશે, તે પણ સર્વજ્ઞથી અજ્ઞાત નથી. અકાળનો આશય છે, જેટલી આયુ માંધી તેને પૂર્ણ લોગવ્ય પહેલાં મરણ. શ્રુતજ્ઞાનમાં તેને અકાળ-મરણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં તે પણ પ્રતિભાસે છે.

આ પુસ્તકમાં વિદ્વાન લેખકે આના ઉપર વિચાર કર્યો છે અને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા સારો પ્રભાવ પડ્યો છે...

— જૈન સંદેશ, ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦

૦ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન પં. જગન્મોહનલાલજી શાસ્ત્રી, કટની

કમખંદપર્યાયનું કથન આચાર્ય અમૃતચંદ્રની આત્મખ્યાતિ ટીકા (સમયસાર)માં આવ્યું છે. તેમણે 'કમનિયમિત' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. બંને શબ્દનો અર્થ એક જ છે. જે કમનિયમિત હોય તે કમખંદ છે અને જે કમખંદ હોય તે કમનિયમિત છે, અર્થભેદ નથી. ઊલટાનું કમખંદમાં પર્યાયના કમની સૂચના છે અને કમનિયમિતમાં તે પર્યાય કેવળ કમખંદ જ નહીં, પરંતુ જે-જે કારણોના સંબંધમાં તે પર્યાય છે, એ બધા કારણો તથા તેનો યથાસમય સંયોગ પણ નિયમિત છે, આ સ્પષ્ટ થાય છે.

આનો વિરોધ આચાર્ય અમૃતચંદ્રનો વિરોધ છે.

ડૉ. ભારિલ્લ કલમના સ્વામી છે, તેથી તેમના દ્વારા લખાયેલું ઉક્ત પુસ્તક યથાર્થ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં સફળ છે, એમ કહી શકાય છે.

ક્રમબદ્ધપર્યાયના સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોં વિવાદ કરે છે, તે આને સ્વીકારતા નથી. આ બંધો વિરોધ કેવળ આ આધારે છે કે ડૉ. ભારિલ્લ સોનગઢ પક્ષના છે અને સોનગઢ પક્ષની તરફ ઉક્ત વિદ્વાનોની વક્ર દૃષ્ટિ છે, અન્યથા તેઓ પણ વિરોધ કરત નહિ.

૦ ડૉ. પન્નાલાલજી જૈન, સાહિત્યાચાર્ય, સાગર (મ. પ્ર.)

...સર્વજ્ઞતાને સ્વીકૃત કરવાવાળાની સામે પર્યાયની ક્રમબદ્ધતા સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે.

પર્યાયની ક્રમબદ્ધતા સ્વીકૃત કરવામાં ન નિયતવાદનો એકાન્ત આવે છે, અને ન પુરુષાર્થવાદનો અભાવ થાય છે. નિયતવાદનું લક્ષ્ય જ્યાં અકર્મણ્યતા અને સ્વેચ્છાચારિતા છે, ત્યાં પર્યાયની ક્રમબદ્ધતાનું લક્ષ્ય કર્તૃત્વવાદના અહંકારથી દૂર રહેવાનું છે. પર્યાયોની ક્રમબદ્ધતા મને ઈષ્ટ છે. માત્ર વિરોધ કરવા માટે વિરોધ કરવો, યોગ્ય નથી.

શ્રી ડૉ. હુકમચંદ્રજી ભારિલ્લે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ને લખવામાં જે શ્રમ લીધો છે, એની હું પ્રશંસા કરું છું.

૦ મુ. પં. શ્રી લાલચંદ્રભાઈ મોહી, રાજકોટ

આત્મજ્ઞાનીના અંતરંગ અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ કરતી આગમ આધારીત ડૉ. હુકમચંદ્રજી ભારિલ્લની ક્રમબદ્ધપર્યાય ઉપરની તર્કબદ્ધ લેખમાળા પ્રશંસનીય છે.

શુદ્ધાત્માનો સ્વભાવ સ્વ-પર પરિણતીનો અકર્તા છે-જ્ઞાતા જ છે. આવા અકર્તા સ્વભાવના જ્ઞાન-અનુભવ દ્વારા જ ખરેખર ક્રમબદ્ધ પર્યાયનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ જે જીવ સીધો આત્માના સ્વભાવ સુધી પહોંચી શકે નહીં તેને ક્રમબદ્ધપર્યાયના જ્ઞાન દ્વારા

આત્માનું અકર્તાપણું સ્પષ્ટ ભાસવા લાગે છે.

પર્યાયદષ્ટિ છોડાવી દ્રવ્યદષ્ટિ કરાવનાર વિધાનમાં બાર અંગના સાર આવી જાય છે. જીવ જ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવી હોવા છતાં પોતાના અને પરના પરિણામનો કર્તા છે, એવું મિથ્યા અહું સેવે છે તે જ અજ્ઞાન છે. અને અકર્તા-જ્ઞાયક સ્વભાવ અભિમુખ નિર્ણય-જ્ઞાન-અનુભવમાં અનંતો પુરુષાર્થ સમાઈ જાય છે, આવી જાય છે.

શુદ્ધાત્માના અકર્તા સ્વભાવની શ્રી સમયસાર પરમાગમ ગા. ૩૨૦ (શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય તથા શ્રી જયસેન આચાર્ય કૃત ટીકા સહિત) તથા શ્રી નિયમસાર-પરમાગમ ગા. ૭૭થી ૮૧ માં પણ પુષ્ટિ છે.

આત્મા પોતાના પરિણામનો કથંચીત કર્તા છે એવું આગમનું વચન છે તે 'પરિણમે તે કર્તા અને પરિણામ તે કર્મ' એ અપેક્ષાએ છે એટલે આત્મા પોતાના પરિણામનો કર્તા છે તે ઉપચારનું-વ્યવહારનું કથન છે એમ સમજવું.

આમ આત્માનું અકર્તાપણું અને પર્યાયનું ક્રમનિયમિતપણું એવું સર્વજનું વચન જ્ઞાયક સ્વભાવને પ્રસિદ્ધ કરી અંતરદષ્ટિ કરાવનાર પુરુષાર્થપ્રેરક મહામંત્ર છે પરંતુ પુરુષાર્થનાશક નથી.

૦ વિદ્વદ્વર્ય પં. ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ, સોનગઢ

ડૉ. હુકમચંદજી શાસ્ત્રીએ આત્મજ્ઞસંત પૂજ્યશ્રી કાનજી-સ્વામીના શ્રી સમયસાર ગાથા ૩૦૮-૯-૧૦-૧૧ ઉપર થયેલા અધ્યાત્મરસ-પૂર્ણ અત્યંતસુક્ષ્મ ભાવવાહી પ્રવચનો તથા અન્ય અનેક શાસ્ત્રોના આધાર સાથે આ 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' નામના શાસ્ત્રની અદ્વિતીય રચના કરી છે. જે જીવ આનું વાંચન-મનન કરીને અંતર્મુખ પરિણમન કરશે, તેમની અનંત પદાર્થોની કર્તૃત્વ-બુદ્ધિ તથા પોતાની પર્યાયોમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિ અવશ્ય છૂટી જશે. ક્રમબદ્ધપર્યાયની શ્રદ્ધાથી અનંત-આકુળતાનો અભાવ થઈને અનંત

વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે, અને એ જ આ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. આવા વીતરાગતા પોષક શાસ્ત્રની રચના કરવા માટે પંડિતજી અભિનંદનને પાત્ર છે. બધાં જીવો આ શાસ્ત્રનો યથાર્થ ભાવ સમજીને વિશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત કરે, એ જ આંતરિક ભાવના છે.

૦ ડૉ. ચન્દુભાઈ ટી. કામદાર, રાજકોટ (ગુજરાત)

પ્રસ્તુત કૃતિ ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’નું મેં અત્યંત ગંભીરતાપૂર્વક અધ્યયન કર્યું. આ વિષયને તમે મૌલિક રૂપમાં જે સુંદર ઢંગથી પ્રસ્તુત કર્યો છે, તેનું અધ્યયન કરતાં અત્યંત આનંદ થાય છે. એમાં જે વસ્તુ-વ્યવસ્થાની ચર્ચા કરી છે; “ક્રમનિયમિત અવસ્થા, આ જ વસ્તુની વ્યવસ્થા છે.” કેવળજ્ઞાનના આધારથી આગમ અને યુક્તિથી, અનેક પ્રકારથી જે વસ્તુસ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું છે, તેનું ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવા વાળાને પરનું અને પોતાની પર્યાયનું કર્તૃત્વ ઉડી જાય છે, તથા અકર્તાપણાનો સ્વભાવ સન્મુખ અનંત પુરુષાર્થ જાગૃત થયા વિના રહેતો નથી. આ ભવબ્રમણ ટાળવાનો અમોઘ ઉપાય તમે સુંદર ઢંગથી દેખાડ્યો છે.

આ સુંદર કૃતિ માટે તમને ઘણાં-ઘણાં ધન્યવાદ. આવું સુંદર કાર્ય કરતાં રહો—એ જ ભાવના છે.

૦ આચુ શ્રી જીગલકિશોરજી ‘યુગલ’ એમ. એ., સાહિત્યરત્ન
કોટા (રાજ.)

ડૉ. ભારિલ્લજીની ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ નિશ્ચિત જ ન કેવળ સામાન્ય પરંતુ વિશિષ્ટ ખૌદિક જન-માનસમાં ઉત્પન્ન અસંખ્ય ભ્રમ તથા શંકાઓનું નિરાકરણ કરી સર્વજ્ઞની ગૌરવ-પ્રતિમાની સ્થાપના કરવાવાળું આ પહેલું પુસ્તક છે.

૦ પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વિદ્વાન શ્રી અગરચંદ્રજી નાહટા,
બીકાનેર (રાજસ્થાન)

વાસ્તવમાં ડૉ. ભારિલ્લજીને આ વિષય (ક્રમબદ્ધપર્યાય)નું ઘણું ગંભીર ચિંતન છે. આનાથી ગુચવાયેલો વિષય સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે પણ આવે તે, તે રીતે થઈને રહે

છે, તેથી બધી પર્યાયો નિશ્ચિત છે, નહિ તો સર્વજનું જ્ઞાન અન્યથા (નહિવત) થઈ જશે. કમળદ્વપર્યાયની માન્યતાથી-જેમ ભારિલગ્નએ લખ્યું છે-ઘણી શાંતિ મળી શકે છે, સમભાવ રાખી શકાય છે. તેથી આ ગ્રંથ ઘણો જ ઉપયોગી છે.

૦ પ્રમિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી ચશપાલજી જૈન,
મંત્રી, સસ્તા સાહિત્ય મંડળ, દિલ્હી

ડો. હુકમચંદજી ભારિલની લોકોપયોગી કૃતિ 'કમળદ્વપર્યાય' વાંચીને મને આંતરિક પ્રસન્નતા થઈ. આ પુસ્તકમાં તેમણે એક એવા ગૂઢ વિષય ઉપર અત્યંત સરળ, સુખોદ, પ્રામાણિક તથા યુક્તિસંગત ઢંગથી પ્રકાશ પાડ્યો છે, જેના સંબંધમાં અધિકાંશ જૈન સમાજ અપરિચિત છે-પણ જેને ભણ્યા વગર વ્યક્તિથી સ્થાયી શાંતિ અને વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. 'કમળદ્વપર્યાય'નું અનુશાલન અમને જીવનના ઉડાણમાં લઈ જઈ, તે રત્નોને શોધી કાઢવાની ક્ષમતા આપે છે. —જે માનવ જીવનને સમૃદ્ધ કરે છે, ધન્ય અને કૃતાર્થ બનાવે છે. પુસ્તકની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે, તે એક નવી દ્રષ્ટિ આપે છે અને પૂરી શક્તિથી પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરણા આપે છે. આવી ઉત્તમ રચનાને માટે લેખકને હાર્દિક વધાર્થ આપું છું. અને આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક જૈન તથા જૈનનંતર સમાજોમાં મનોયોગપૂર્વક વંચાશે.

૦ શ્રી અક્ષયકુમાર જૈન, ભૂતપૂર્વ મંપાદક 'નવભારત ટાઈમ્સ', દિલ્હી

પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી, રસિક અને જ્ઞાનવર્ધક છે. મારી તરફથી, ડો. ભારિલજીને વધાર્થ.

૦ ડો. હરીન્દ્રપાણજી જૈન, પ્રાધ્યાપક,
વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલય, ઉજ્જૈન

'કમળદ્વપર્યાય' જૈનદર્શનની એક મહત્વપૂર્ણ વિચારધારા છે, સર્વજનાના પ્રસંગમાં સર્વત્ર આના પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ બંને તત્ત્વોના વિચારતા સમયે આને સંબંધ

અનેક વાતોનું વિશ્લેષણ કરવું આવશ્યક હોય છે. જેમ કે—
અનેકાન્ત, પ્રમાણ, નય, નિર્ચાતવાદ તથા પુરુષાર્થવાદ, કર્તૃત્વ અને
અકર્તૃત્વ, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય, નિમિત્ત,
નૈમિત્તિક, પાંચ સમવાય (વસ્તુ સ્વભાવ, દૈવ, પુરુષાર્થ, કાળલબ્ધિ
તથા ભવિતવ્ય) આદિ.

ડો. હુકમચન્દ ભારિલ્લે ઉપરની બધી વાતોના માધ્યમથી
'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નું જે સુંદર, યુક્તિ સહિત તથા પ્રામાણિક
વિવેચન કર્યું છે, તે તેમના સતત જ્ઞાનારાધાન તથા શ્રમશીલતાનું
નિર્દેશક છે.

અમને પૂરો વિશ્વાસ છે કે પ્રબુદ્ધજનો આ અમૂલ્ય કૃતિથી
લાભાન્વિત થશે. હું ડો. ભારિલ્લેને એમની આ મહત્વપૂર્ણ રચના
પર અભિનંદન આપું છું અને કામના કરું છું કે તેઓ નિશ્ચય-વ્યવહાર,
નિમિત્ત-ઉપાદાન આદિ વિષયો ઉપર પણ આ પ્રકારની પુસ્તકાઓ
લખીને સમાજને લાભ આપશે.

૦ દેવેન્દ્રકુમારજી શાસ્ત્રી વ્યાખ્યાતા, શાસકીય
મહાવિદ્યાલય, નીમચ

ડો. ભારિલ્લેજીએ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તર્કપ્રધાન શૈલીમાં બધા
અનુયોગોની દૃષ્ટિથી વિસ્તૃત સારગર્ભિત વિવેચન કર્યું છે.
જૈનદર્શન અને સર્વજ્ઞતાની મૂળ વસ્તુ સમજવા માટે પુસ્તક
સર્વથા ઉપયોગી છે. આશા છે કે બધા પ્રકારના પાઠકો આનાથી
લાભ પામશે. આ સુંદર અને ઉપયોગી પ્રકાશનને માટે મારી
હાર્દિક વધાઈનો સ્વીકાર કરે.

૦ ડો. રાજેન્દ્રજી બંસલ, ઓ. પી. મિલ્સ લિમિટેડ, શહુડોલ (મ.પ્ર.)

ડો. હુકમચન્દજી ભારિલ્લે ક્રમબદ્ધપર્યાયના મહાન સિદ્ધાન્ત
ઉપર આગમના ગગનમાં ખુલ્લા દિલ તથા મગજથી ચિંતન-મનન
કર્યું છે. જિનવાણીમા તે સંબંધી વિખરાયેલા તથ્યોને સમન્વિત
કરી તર્ક તથા યુક્તિથી વિશ્લેષણ કર્યું, અને સારગર્ભિત પરંતુ
સહજગ્રાહી નિષ્કર્ષ કાઢ્યો; આ એમની કુશળ અને ક્ષમતાવાળી

કલમની જ કમાલ છે, જેના માધ્યમથી ચારેં અનુયોગોનું દૃઢ્ય સહજ, સરળ ભાષા તથા રોચક શૈલીમાં પ્રગટ થયું છે.

...સમગ્રરૂપથી ડો. ભારિલ્લજી વિવાદ તથા રહસ્યમયતાના વમળમાં ફસાયેલી કમખંદ્રપર્યાયના સિદ્ધાંતની નાવને કુશળતા તથા સફળતાપૂર્વક કાઢીને પ્રખુદ્ધ પાઠકના મન સુધી પહોંચાડવામાં સફળ નાવિક સિદ્ધ થાય છે.

૦ શ્રી નરેન્દ્રપ્રકાશજી જૈન, પ્રાચાર્ય, જૈન ઈન્ટર કોલેજ,
ફિરોજપાદ (ઉ. પ્ર.)

‘કમનિયમિતપર્યાય’ જૈનદર્શનનો ખુબચર્ચિત સિદ્ધાંત છે. મુખ્યત્વે આજના યુગમાં, આના પક્ષમાં અને વિપક્ષમાં ઘણી ચર્ચા થતી રહી છે. આ વિષય ઉપર વિદ્વત્જનોના મતભેદ પણ છુપા નથી. મને ખુશી છે કે, આ સંબંધમાં આટલા વિસ્તારથી ખંધાં પડખાઓને સ્પર્શતી તથા સામાન્ય પાઠકને સમજાય એવી સીધી-સરળ ભાષામાં પહેલી વાર જ લખાયું છે. આમ તો દાર્શનિક ગાંઠો મોટા ભાગે ગૂઢ તથા શુષ્ક હોય છે, પરંતુ ડો. ભારિલ્લજી તેમને રુચિકર તથા સરસ બનાવીને પ્રસ્તુત કરવામાં હોંશિયાર છે. હું તેમની આ કમાલનું સાદર અભિવાદન કરું છું.

જે લોકો આ સિદ્ધાંતથી હુજુ પણ મતભેદ રાખે છે, આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી તેમને પણ એક અવસર મળ્યો છે કે અમાપ આગમ-સિંધુમાં પુનઃ પુનઃ ડુળકી મારે અને નવાં નવાં મોતીઓ ગોતી લાવે.

મને પૂર્ણ આશા છે કે તત્ત્વ-ચિંતન અને ચર્ચાના આ સ્વસ્થ તથા સમતોલ પ્રયાસને સંપૂર્ણ જૈનજગત-નિશ્ચિતરૂપથી આવકારશે. મારી તરફથી વિદ્વાન લેખકને હાર્દિક અભિનંદન મોકલું છું.

૦ ડો. ભાગચન્દ્રજી જૈન, અધ્યક્ષ, પાલિ-પ્રાકૃત વિભાગ,
નાગપુર વિશ્વવિદ્યાલય;

ડો. ભારિલ્લ જૈનધર્મ અને દર્શનના એક સુપરિચિત ચિંતક વિદ્વાન છે. ‘કમખંદ્રપર્યાય’ જેવા ડુંબોધ, દાર્શનિક તથા વિવાદાસ્પદ વિષયને મુખોધ તથા નિર્વિવાદ બનાવવાનો પ્રયત્ન તમે પ્રસ્તુત

પુસ્તકના માધ્યમથી કર્યો છે. આ એમની પ્રતિભા અને અભિવ્યક્તિ-ક્ષમતાનું સુંદર ઉદાહરણ છે, તેથી આટલા સરસ અને ઉપયોગી પુસ્તકના લેખક નિશ્ચિતરૂપથી અભિનન્દનીય છે.

૦ ડો. નરેન્દ્ર ભાનાવત, પ્રાધ્યાપક, રાજસ્થાન વિશ્વવિદ્યાલય
સંપાદક 'જિનવાણી'

ડો. ભારિદલ લોકપ્રિય આધ્યાત્મિક પ્રવક્તા તથા દાર્શનિક ચિંતક અને સફળ લેખક છે. તમારા ચિંતનમાં મૌલિકતા, તાર્કિકતા અને સ્પષ્ટતાનો અદ્ભુત સંગમ અત્યંત સુંદર રીતે બને છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક એનું પ્રમાણ છે. આમાં જૈનદર્શનના એક પ્રમુખ તત્ત્વ ક્રમબદ્ધપર્યાયનું વિવેચન-વિશ્લેષણ કરતા લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ એક નિશ્ચિત ક્રમાનુસાર જ પરિણમિત થાય છે. નિયતિવાદ અને પુરુષાર્થવાદના અનુસંધાનમાં ઘણાં પ્રશ્નો અને જિજ્ઞાસાઓ ઊભી કરી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે જૈનદર્શનનો અકર્તાવાદ માત્ર અહીં સુધી સીમિત નથી કે કોઈ તથાકથિત ઇશ્વર જગતનો કર્તા નથી. અકર્તાવાદનો વ્યાપક અર્થ એમ છે કે કોઈ પણ દ્રવ્ય, કોઈ અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા, હુર્તા ધર્તા નથી; અહીં સુધી કે પોતાની પણ ક્રમનિશ્ચિત પર્યાયોમાં તે કોઈ પ્રકારનો ફેર-ફાર કરી શકતો નથી. આ રીતે ક્રમબદ્ધપર્યાયની વાત કહીને લેખકે વસ્તુની અનંત સ્વતંત્રતાની ઘોષણા કરી છે. લેખકની પ્રતિપાદન શૈલી તાર્કિક અને ગૂઢ હોવા છતાં પણ સ્વચ્છ અને સહજ છે. આ એમની વિશિષ્ટતા છે. આ પુસ્તક વિચાર-ક્ષેત્રમાં ચિંતનનો નવો રાહ પ્રસ્તુત કરે છે

૦ ડો. પ્રેમચંદ્ર શંવકા, પ્રાધ્યાપક, રાજસ્થાન મહાવિદ્યાલય,
મનોહરપુર (રાજ.)

ડો. ભારિદલની નવીનતમ કૃતિ 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' સમ્યક્ત્વના અનુશીલનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શન કરવાવાળી કૃતિ છે. આ કૃતિના માધ્યમથી પાઠકોને દર્શનશાસ્ત્રનાં એક મૌલિક સમસ્યાનાં સમાધાનમાં એક નવી રાહ મળી છે. આ અભિનવ પ્રકાશન માટે ડો. ભારિદલ સાહેબને અભિનંદન.

૦ પં. નરેન્દ્રકુમારજી શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, સોલાપુર (મહારાષ્ટ્ર)

વસ્તુસ્વભાવના મર્મજ્ઞ, ધુરધર વિદ્વાન લેખક મહોદયે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'—આ ગ્રંથ દ્વારા યથાર્થ વસ્તુસ્વભાવનું માર્ગદર્શન કરી, શાંતિ-સુખના માર્ગનું જ માર્ગદર્શન કર્યું છે.

૦ પં. ન-હેલાલજી, ન્યાય-સિદ્ધાંતશાસ્ત્રી, રાજાખેડા (રાજ.)

ડો. ભારિલ્લનઃ પ્રતિભા-સંપન્ન જ્ઞાનની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. ડો. ભારિલ્લે આ નાની વયમાં અનેક મર્મિક, આગમિક વિષયોના મનન ચિંતનના સાથે તે વિષયોને જૈન-જગતની સમક્ષ લિપિબદ્ધ કરીને પ્રસ્તુત કર્યો છે— આ તેમના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ અને પરભવ-ગતપુણ્યની વાત છે. મારો શુભભાવની સાથે શુભાર્શિવાદ છે કે તેમનું લવિષ્ય આનાથી પણ અધિક પ્રગતિશીલ બને.

૦ પં. ભરતચકવર્તીજી જૈન, શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, મદ્રાસ

એમાં સંદેહ નથી કે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' એક અનુપમ કૃતિ છે. તમે એ સિદ્ધ કરી દીધું છે કે સર્વજ્ઞને માન્યા વગર 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'નું વાસ્તવિક જ્ઞાન સંભવ નથી, કારણ કે આપણાં અલ્પજ્ઞાનાં જ્ઞાનમાં 'ક્રમબદ્ધપર્યાય' જાણકતી નથી. એની પુષ્ટિમાં ઉદ્ધૃત પૂજ્યશ્રી કુન્દકુન્દ, પૂજ્યપાદ આદિ મહાન આચાર્યોની પંક્તિઓ નિરંતર સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય છે. સાથે જ સર્વથા એકાન્ત નિયતવાદ, પુરુષાર્થહીનતા, અકર્તૃત્વપણું આદિ હેતુ વગરના વાદોનું નિરાકરણ કરતા, તમે આગમ, યુક્તિ તથા લૌકિક ઉદાહરણોની સાથે એમ દર્શાવ્યું છે કે પુરુષાર્થ, કર્તૃત્વપણું આદિ કેવી રીતે 'ક્રમબદ્ધપર્યાય'ની સાથે ગુંથાયેલા છે. અપમૃત્યુના સંબંધમાં તમારું સ્પષ્ટીકરણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. જટિલ વિષયોને સરસ વાણીમાં વ્યક્ત કરવાની કળા તમારામાં અનેખી છે.

અનુશીલનની સાથે સંલગ્ન સંભાષિત પ્રશ્નોત્તર તથા મુલાકાત તો સોનામાં સુગંધવાળી લોકોકિતને હકીકત બનાવી રહ્યાં છે. સક્ષેપમાં આને ચારે અનુયોગરૂપ મહાસાગરનું મંથન કરીને કાઢેલું 'સિદ્ધાંતામૃત' કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ હોય.

डॉ. हुकमचन्द भारिल्ल का नाम आज जैन समाज के उच्चकोटि के विद्वानों में अग्रणीय है । ज्येष्ठ कृष्णा अष्टमी वि.सं. १९९२ तदनुसार शनिवार दि. २५ मई, १९३५ ई. को ललितपुर (उ.प्र.) जिले के बरौदास्वामी ग्राम के एक धार्मिक जैन परिवार में जन्में डॉ. भारिल्ल ने शास्त्री, न्यायतीर्थ, साहित्यरत्न तथा एम.ए. करने के उपरान्त 'पण्डित टोडरमल : व्यक्तित्व और कर्तृत्व' विषय पर शोध कर इन्दौर विश्वविद्यालय, इन्दौर से पीएच. डी. की उपाधि

प्राप्त की । समाज द्वारा भी विद्यावाचस्पति, वाणीविभूषण जैनरत्न आदि अनेक उपाधियों से समय-समय पर आपको अलंकृत किया गया है ।

सरल, सुबोध, तर्कसंगत एवं आकर्षक शैली के प्रवचनकार डॉ. भारिल्ल आज सर्वाधिक लोकप्रिय आध्यात्मिक प्रवक्ता हैं । उन्हें सुनने देश-विदेश में हजारों श्रोता निरन्तर उत्सुक रहते हैं । आध्यात्मिक जगत में ऐसा कोई घर न होगा जहाँ प्रतिदिन आपके प्रवचनों के कैसिट न सुने जाते हों तथा आपका साहित्य उपलब्ध न हो । धर्मप्रचारार्थ आप बारह बार विदेश यात्रायें भी कर चुके हैं ।

जैनजगत में सर्वाधिक पढ़े जानेवाले डॉ. भारिल्ल ने अब तक छोटी-बड़ी ४० पुस्तकें लिखी हैं और अनेक ग्रन्थों का सम्पादन किया है, जिनकी सूची अन्दर प्रकाशित की गई है । आपको यह जानकर आश्चर्य होगा कि अब तक आठ भाषाओं में प्रकाशित आपकी कृतियाँ ३५ लाख से भी अधिक की संख्या में जन-जनतक पहुँच चुकी हैं ।

सर्वाधिक बिक्रीवाले जैन आध्यात्मिक मासिक वीतराग-विज्ञान (हिन्दी, मराठी) के आप सम्पादक हैं । पण्डित टोडरमल स्मारक ट्रस्ट एवं उसके द्वारा संचालित वीतराग-विज्ञान विद्यापीठ परीक्षा बोर्ड, भारतवर्षीय वीतराग-विज्ञान पाठमाला समिति एवं कुन्दकुन्द कहान दि. जैन तीर्थसुरक्षा ट्रस्ट द्वारा संचालित प्रकाशन विभाग तथा श्री टोडरमल दि. जैन सिद्धान्त महाविद्यालय एवं अखिल भारतवर्षीय जैन युवा फैडरेशन आदि जयपुर में संचालित तत्वप्रचार सम्बन्धी गतिविधियों के सूत्रधार एवं प्राण आप ही हैं ।

पूज्य गुरुदेव श्री कानजी स्वामी के आप अनन्यतम शिष्य हैं एवं उनके द्वारा सम्पन्न आध्यात्मिक क्रान्ति में आपका अभूतपूर्व योगदान है । उनके मिशन की जयपुर से संचालित समस्त गतिविधियाँ आपकी सूझ-बूझ एवं सफल संचालन का ही सुपरिणाम हैं ।